

संगीत भावबंधन

भावबंधन

नाटककार

राम गणेश गडकरी

श्रेय

टंकन विद्या कदम

मुद्रितशोधन : सोनाली सहस्रबुद्धे

www.marathipustake.org साठी

संगीत भावबंधन

अनुक्रमणिका:

अंक पहिला: पान 3

अंक दुसरा: पान 44

अंक तिसरा: पान 84

अंक चौथा: पान 106

अंक पाचवा: पान 127

संगीत भावबंधन

नमन

(राग-बिहाग; ताल-त्रिताल)

करी नतिच ही स्तवनधी ।
प्रभुवर मौनमयाचि पदि ।
वचने स्तवना क्षम ना साधी ।
दिव्य वितरिसी सहज
सुगुणगण गूढ मनुजहृदि ॥ ध्रु० ॥
करावया प्रकट तया ।
शुभदा अघसंघा ।
निर्मिसि जरी वाटे खर आधी ॥ १ ॥

दिंडी

स्वजनकृतिचे गुरु दोष झाकुनीया ।
घेति गुणलव जे गोड मानुनीया ।
कृतज्ञत्वे त्या नमन अष्ट अंगी ।
महाराष्ट्राच्या रसिकजनांलागी ॥ १ ॥

साकी

कृपाचि ज्यांची कारण केवळ मम पामरवचनाते ।
वंदुनि त्या श्रीपादपदांप्रति याया यश कार्याते ।
नवनाटकरचना । सादर करितो रसिक जना ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

(स्थळ : रस्ता. धुंडिराज व घनश्याम)

घनश्याम : माझे नाव घनश्याम.

धुंडिराज : अस्से ! आता अले सगळे लक्षात. घनश्याम, तुम्ही आपले नाव सांगितल्याबरोबर सर्व हकीकत आठवली. अहो, तुमच्या आमच्या कैक वेळा गाठी पडल्या आहेत ना चांगल्या ! तुमचे नाव घनश्याम एवढे कळले मात्र, प्रत्येक भेटीचा प्रसंग डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत उभा राहू लागला आहे. कुठे बरे आपली भेट झाली होती ?

घनश्याम : धुंडिराजपंत, तुमची माझी एखाद्याच वेळी भेट थोडीच झाली आहे, की म्हणून मला अमुकच ठिकाणी आपली भेट झाली होती असे अचूक सांगता येईल ? पुष्कळ वेळा आणि पुष्कळ ठिकाणी घडलेल्या गोष्टींबद्दल निश्चितपणे सांगणे कठिणच नाही का? धुंडिराजपंत, आपले स्नेही धनेश्वरपंत पेढीवाले आहेत ना ? त्यांचा मी मुनीम; तेव्हा धनेश्वरपंतांच्याच घरी आपल्या भेटी होण्याचा संभव.

धुंडिराज : अगदी बरोबर ! आता ठीक बोलला. घनश्याम, धनेश्वरपंत पेढीवाल्याचे तुम्ही मुनीम. तुमचे नाव घनश्याम. धनेश्वरपंतांच्या घरी तुमच्या आमच्या भेटी झाल्या. आता बोला. उगीच तसे नका बोलू ! आपले विचारीत चला. धनेश्वरपंताचे तुम्ही मुनीम. तुमचे नाव घनश्याम. धनेश्वरपंतांच्या घरी तुमच्या आमच्या भेटी झाल्या.

घनश्याम : (स्वगत) मी सांगितलेल्याच गोष्टी मला ठासून बजावून पढवीत सुटला आहे ! माथ्यात ढिलाईचा भाग बराच आहे.

धुंडिराज : तुम्ही बोलत नाही ? हं ! आता पहिल्याने अंमळ विलंब लागला ओळखायला ! ते नाही घ्यायचे मनावर.

घनश्याम : छे: छे:, वृद्धापकाळामुळे विस्मरण अगदी साहजिक आहे.

धुंडिराज : नाही हं; वृद्धापकाळाचे विस्मरण नाही हे. तसे शाबूत आहे. काम होते काय बघा ! वृद्धापकाळ तर आहेच. पण हा आमचा धंदा विजातीय पडला. विमाकंपनीचा एजंट म्हटला म्हणजे सगळ्या जगाचा नातेवाईक ! मिळवित्या माणसांच्या वारसांची त्याला उपजत काळजी ! त्याला रोजी तेहतीस कोटी देवांची दर्शने घडायची ! आणि प्रत्येकाजवळ ही रडकथा सांगायची की, तुम्ही मेल्यावर मागे तुमच्या मुलाबाळांचे काय होईल, हातपाय चालता आहे तोवरच सारी मौज, उद्याचे कुणी काय बघितले आहे, मरणाचा काय नेम घ्या. सांगतो काय, घनश्याम, विमाकंपनीचा एजंट भेटला की तुमचे पुरे मरणच ओढवले म्हणून समजा ! अन् संसाराची तोंडमिळवणी करण्यासाठी आम्हाला रोज ऊढून नवे चेहरे गाठवे

लागतात. म्हणजे बघा आता आधीच आम्ही डोक्याने जरा पंगू त्यात वाढत्या वयाचे कमिशन कपायचे अन् अकलेला नव्या चेहऱ्यांचा रोजमुरा ! असे काही होऊन गेले म्हणता, एकाचा चेहरा दिसला, की तिसऱ्याचा इतिहास आठवतो! एकाचे नाव अन दुसऱ्याचे गाव मिळून एकंदर मेळ असा तयार होतो ! बस्स ! अमुक एक इसम ओळखीचा आहे की नाही हे छातीठोक सांगण्याची सोयच नाही ना मुळी ! हे तुम्ही आता बोलता आहा

ना ? आता चेहरेपट्टी ठेवा हीच, अन् नुसता अंगरखाच या बदलून; प्रकरण आलेच आमच्या अंगाशी ! त्या अंगारख्याचा एखादा जोडीदार कुणाच्या अंगावर पाहिला असेल, त्याचा इतिहास तुमच्या तोंडाच्या अंगलट यायाचा ! मग मी करतो काय, माणसाची ओळख जरी पटली नाही तरी ओळख पटल्यासारखेच दाखवितो. हो, म्हणजे न ओळखल्याबद्दल त्याला तरी वाईट वाटत नाही !

घनश्याम : इतका घोटाळा कसा होईल असा ?

धुंडिराज : काय सांगावे तुम्हांला आता ? अहो, होतो म्हणतो ना ! होतो म्हणजे काय, खरोखरीच होतो. अगदी अंगरखा बदलला तरी फरक होतो. एक नूर आदमी आणि दस नूर कपडा म्हणून कशाला म्हटले आहे मग ? आताच अडचण पडली आहे बघा. धनेश्वरपंताचा भागीदार तुमचा तो कोण? याचा मुलगा मोरेश्वर धनेश्वराकडे आज आला आहे - आला आहे ना ? त्याला भेटावे लागणार आहे. आता ! त्याला पाहून इतकी वर्षे लोटली आहेत, की तसे म्हटले तरी परातीत तेल घालून देवळात त्याला भेटायला हवे. फार लहानपणी पाहिलेला एकदा ! आणि इथे तर कालची जमा कालच खर्ची. आजला म्हणाल तर शिल्लक बाकी पूज्य. त्याला आता ओळखावा कसा बोला !

घनश्याम : जराशी अडचण आहे खरी.

धुंडिराज : नाही; नाही; नाही; तशी तितकी अडचण नाही बरे का ? कुणी नेम सांगावा ? ओळखीनही एखादे वेळी चटकन. परवाच बघा, झाली काय गंमत, एक आपला गृहस्थ भेटला; पाहताक्षणी आम्ही टाकला मनाशी कयास बांधून, की एका फलाण्याचा फलाणा तो हाच म्हणून! झाले! त्याला बघितले विचारून नुसते अनमानधपक्याने-मनात म्हटले, बघू तर खरे! हो, गंमतच करावयाची घटकाभर-म्हटले, का हो बुवा, अमुक अमुक ते आपणच का? झाले बुवा! विचारून तर गेलो! त्याने म्हटले होय. म्हणजे काय; सर्दच झालो ना एकदम! खरोखरीच तो म्हणजे तोच! झटक्यास ओळख पटली ना! मग हडसून खडसून सांगितले - हो, त्यानेच कबूल केले. मग काय हो! - म्हटले, गोमाजी तिमाजी ते आपण; अमक्याचे तुम्ही अमुक. त्याला मुळी होयच म्हणणे आले ना! बरे, गंमत ही त्यात - तुम्ही म्हणाल नाव नेमके सांगितले म्हणून आमचे त्याचे संघष्टण विशेष असेल-नाही; तसे म्हटले तर परिचय नाही, ओळख नाही, जानपछान नाही, न लेवा न देवा ! नुसते

दहावीस वेळा बघितलेला कुठे दोन घडी बोलणे चालणे-बस्स. उपरांत नाही. अगदी

हराशिवा ! पण ओळखले एकदम न् काय ! बोला, गंमत आहे की नाही? नाही नका म्हणू

घनश्याम : (स्वागत) जबर गोष्टीवेल्हाळ गृहस्थ आहे हा! आणखी अशी पल्लेदार विषयांतरे करितो आहे, की संस्कृत श्लोकांवर प्रवचने करणाऱ्या वक्त्यांनीसुद्धा तोंडात बोटे घालावीत. याला मूळ पदावर आणणे मोठे कठीण आहे. (उघड) धुंडिराजपंत, असे असेल तर मोरेश्वराला ओळखणे काही कठीण नाही तुम्हांला.

धुंडिराज : सांगितले ना तुम्हांला आधीच, की कठीण नाही न् आहेही ! बाकी मोरेश्वर तरी मला ओळखील की नाही हे सुद्धा जरा तेढेच आहे ! स्वारी अगदी गबाळ आहे. अगदी सुमार बुद्धीचा-अगदी म्हणजे अगदीच. मला पहिल्यापासून माहित आहे ना ! तुम्ही नाही म्हणून मी कुठला ऐकायला ! सांगतो बघा तुम्हांला !

घनश्याम : (स्वागत) झाली विषयांतराला सुरुवात !

धुंडिराज : बरे का, घनश्याम एकदा काय झाले, की या मोरेश्वराची आजी - आजी म्हणजे आईची आई नव्हे, बापाची आई - आईची आई बिचारी आहे अजून. आमच्या मेव्हण्याच्या कुणाची ती मावशी लागते वाटते, म्हणून मला तरी माहित एवढे ! ती बापडी आजतागाईत सहीसलाभत आहे. आपण कशाला उगीच कुणाबद्दल वाईट बोला ? आणि बोलून तरी कसे चालेल ? कालपरवाकडे कोणसे कोण पाहा -

घनश्याम : (स्वागत) विषयांतरातून पुन्हा पोटाविषयांतर ! छेः, छेः छेः! अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टींचा एकमेकींशी जन्यजनकसंबंध रद्द आहे या प्रकारापुढे ! हा मालताचा बापच आहे आणि तिच्याबद्दल मला मागणी करायची आहे, याच आशाळभूत धीरावर मी अजून टिकाव धरला आहे ! (उघड) मोरेश्वराच्या आजीबद्दल-म्हणजे बापाच्या आईबद्दल-सांगत होता ना कायसे ?

धुंडिराज : हो; झाली काय गंमत, की याची आजी एकदा वारली - अगदी लहानपणी बरे का?

घनश्याम : कुणाच्या ? तिच्या लहानपणी की याच्या ?

धुंडिराज : ठीक, ठीक, ठीक ! घनश्याम बोलण्यात सफाई पकडले खरे ! कबूल आहे. असा कोटिक्रम हवा बोलण्यात ! हे आमच्यात नाही. आमचे बोलणे सर्रास अघळपघळ ! म्हणजे काय, पाचपेच नाही! आपला ऐसपैस कारखाना! तुमचे बोलणे म्हणजे खुबीदार, प्रासयुक्त! असेच पाहिजे बोलणे माणसाचे! उगीच गबाळग्रंथी फाफटपसारा नाही कामाचा! या बोलण्यात म्हणजे गंमत आहे, मौज आहे अन् मजाही आहे. आपल्याला आवडले तुमचे बोलणे. आवडले म्हणजे अगदी मनापासून! आमच्या हेडहपिसात एक क्लार्क आहे. असा तुमच्यासारखाच! अगदी आखबंद डोक्याचा मनुष्य! त्याचे बोलणे असेच प्रासादिक असते. सगळ्या हेडहपिसात त्याची -

घनश्याम : आपण हेडहपिसात शिरला खरे, पण बोलण्याच्या नादात मोरेश्वराची आजी बिचारी एकदा लहाणपणी तशीच मरून पडलेली आहे. शिवाय आजी म्हणजे ती सुद्धा बापाची आई - आईची आई नव्हे - ती बापडी आजतागाईत सही सलामत आहे.

धुंडिराज : छान! सुरेख! पसंत! चांगला टोमणा दिलात. गंमत वाटली! बरे; इकडे आजी वारली, हा मोरेश्वर लागला रडायला. घरातली माणसे गडबडीत - अन् गडबडीत असायचीच; हो, माणसासारखे माणूस घराला मुकले, त्यांना तरी आपण कोणत्या तोंडाने दोष द्यावा? हा मोरेश्वर सारखा रडतो आहे, तेव्हा मी घेतला त्याला चटदिशी जवळ; जरा खेळवला; झाले. त्याला वाटले, मी घरातलाच कुणी आहे म्हणून! फसलान् काय! अशी गंमत झाली. आजी वारली त्या वेळची गोष्ट.

घनश्याम : (स्वगत) इतक्या लांबणीनंतर चांगली गंमतच आहे म्हणायची ही! बोलण्याच्या ऐन गर्दीत कुणी कितीही भानगडी सांगितल्या तरी शब्द न् शब्द विचारपूर्वक लक्षात ठेवण्याचा माझा आजपर्यंतचा अभिमान आज याच्या मान्याने उतरणार असे वाटते! आता एकदम विषय काढावा. नाहीतर लग्नाची ही गोष्ट माझ्या आयुष्याच्या शेवटापर्यंत याच्याजवळ काढण्याची मला संधी मिळावयाची नाही. आता जरा वाहवताना थांबला आहे, तेवढ्यात वाहत्या गंगेत हात धुऊन घ्यावा एकदम.

धुंडिराज : हे पाहा घनश्याम, एकदा काय झाले -

घनश्याम : (एकदम स्वगत) अरे बाप रे! (उघड) धुंडिराजपंत, मध्येच बोलल्याबद्दल मला क्षमा करा. काही जरूरीच्या कामासाठी आपल्याशी निकडीने बोलण्यासाठी आलो आहे; आणि काम फारच महत्त्वाचे असले तरी या वेळी मला वेळ फारच थोडा आहे; आणि म्हणूनच जराशा उतावळ्या उद्धटपणाने आपल्या बोलण्यात व्यत्यय आणला.

धुंडिराज : छे: छे: छे:! भलतेच! घनश्याम, उतावळेपणा कसला अन् उद्धटपणा कसला! तुम्ही ताजी माणसे म्हणजे काय गोष्ट आहे! हे बघा, तुम्ही मूलमंडळी अशी आगळीक करू लागला म्हणजे आम्हला बघा काय समाधान वाटते! खरे सांगूच का आता ? बघा, बाळगोपाळांच्या बोलण्याचा ज्याला राग आला तो थेरडा म्हणजे चळलाच म्हणून समजा बेलाशक. म्हातारपणी मन म्हणजे काय पाहीजे! बोलण्याचा राग म्हणजे काय बोलणे आहे!

अहो, गंमत सांगू का तुम्हांला? तुमचे बोलणे म्हणजे बोलणे नव्हेच ते ! आमचा प्रभाकर तुम्हांला माहित असेलच ! आमचा म्हटला म्हणजे तसा जवळचा नव्हे, बरे का ? पाहा, प्रभाकर म्हणजे खरे म्हटले तर - कोण बरे ? (आठवतो)

घनश्याम : (स्वगत) झाले! आता "प्रभाकर" घराण्याच इतिहास! देवा, या घनश्यामाला जन्माला घातलास तो अखेर या सैल जिभेने ठार मारण्याकरिताच का? काय शब्दांचा वर्षाव करितो आहे ! एखाद्या नाटककाराने असे शब्दशूर पात्र जर नाटकात पाचही

अंकांतून नाचविले तर दिडाच्या आत नाटक ओटोपण्याची पंचाईतच. रावणाच्या दहा तोंडावर रामबाण औषध मिळाले; पण हे तोंड असाध्य आहे.

धुंडिराज : हे बघा, याचा मामा आमच्या देशातला. लहानपणी आईबापे वारली. तशी माया पण जोडून ठेविलेली नव्हती त्यांनी. मामा पडले उदासीनवृत्ती. आम्ही आमच्या हिला टाकले विचारून. होता होई तो घरात विचारून सगळे केलेले बरे, असा आमचा आपला पहिल्यापासून शिरस्ता. म्हटले बुवा, आपल्या घरात नाही मूळबाळ; रिखाट्यासारखे दोन जीव; आयता घरात अलंकार लाभतो आहे. तेवढेच भूषण! झाले; तिलाही रुचले ते आणि या प्रभाकराला घरी आणला तो रुळला झाले! अगदी घरच्यासारखा झाला ! घटकाभर असेच म्हणा ना; तुमच्या धनेश्वरपंताच्या घरी जसा मनोहर आहे ना, तसा हो! आम्हाला प्रभाकर जसा जवळचा नाही-म्हणजे नात्याने-तसा धनेश्वराला मनोहर पण जवळचा नाही. प्रभाकर आणि मनोहर म्हणजे अगदी एकरंगी, एकशिंगी! आता हे कबूलच केले पाहीजे, की आमचा म्हणजे काही धनेश्वरपंतासारखा बड्या बारदानाचा कारखाना नव्हे. ते म्हणजे जगडव्याळ काम! तुम्हांला ठाऊक नाही धनेश्वर म्हणजे किती भारीपैकी असामी आहे ते. घरी हत्तीघोडे झुलविल ना मनात आणिल तर तो ! अहो, पेढीवर एक मुनीमसुध्दा ठेवला आहे ना त्याने !

घनश्याम : तो मुनीम सध्या आपल्यापुढे उभा आहे! त्याचे नाव घनश्याम हे सुध्दा मला माहित आहे. त्याला आपल्याजवळ काही सांगावयाचे आहे. आणखी खरे सांगू आपल्याला ! आपण त्याला काही सांगू देत नाही.

धुंडिराज : जरासा विषयाला सोडून बोललो खरा! सांगत होतो हेच की मी धनेश्वरासारखा श्रीमंत नाही. कबूल आहे, मी पुष्कळ म्हटले की मी बुवा मोठा लाखोपती आहे. घनश्याम, सारी सोंगे आणता येतील; पण पैशाचे सोंग आणणे मोठे कठीण आहे! आता तुम्ही म्हणाल, की बाबा रे, तू जर असा कफल्लक. तर मग या लष्करच्या भाकरी भाजायला तुला कुणी सांगितले होते? प्रभाकराला तूच कशाला शिकवायला ठेवून घेतलेस? हां, हे बोलणे रास्त आहे, हेशोबी आहे अन् मुद्देसूद आहे! आमचे काय उत्तर असेल सांगा बघू? एक आपली गंमत म्हणून, चला, काय असेल उत्तर ?

घनश्याम : (स्वगत) निरुत्तर केले आहे अगदी या गृहस्थाने! एकच चरण तीनतीनदा घोळवून एखाद्या चिजेला रंग येत असेल कदाचित; पण एकच गोष्ट तीन तीन शब्दांनी सांगणारी ही चीज मात्र अजब आहे खरी. नाही म्हणायला एका दृष्टीने नाटककाराला असले रत्न उपयोगी आहे खरे. नाटकाच्या पहिल्या प्रवेशात या स्वारीची योजना केली एकदा, म्हणजे त्याच्या सहज बोलण्याच्या ओघातच साज्या पात्रांशी प्रेक्षकांची सुरेख ओळख होऊन जायची. शब्दांच्या या खैरातीमुळे मला आता अशी भीती वाटायला लागली आहे, की शेवटी माझ्या मागणीच्या उत्तरादाखल बोलायला याजवळ एखादा तरी शब्द

शिल्लक राहिल की नाही? आला चेहरा खुलून! पुन्हा बोलणार वाटते! म्हतारपणामुळे याच्या जिभेला बांधलेल्या नाड्याशिरा पार तुटल्या आहेत की काय? बोल, शब्दसृष्टीच्या परमेश्वरा, अगदी मोकळ्या जिभेने बोल! शब्दांनी शरपंजरी पडून मरणारा पहिला वीर म्हणून तरी माझा लौकिक होईल.

धुंडिराज : जुन्या काळची गोष्ट आहे फार; तुमच्या लक्षातच यायची नाही कधी. मूळ म्हटले म्हणजे असे आहे की, आमच्या लहानपणी घरची फार गरिबी, अन् चार अक्षरे शिकायची तर मोठी हौस मनाला ! काय सांगावे, महाराजा ! घटका घटका आम्ही

आशाळभूतपणाने नव्या शाळेच्या दाराशी जाऊन बसावे, अन् आतल्या आत तळमळावे, की देवराया, काय रे बाबा तुझ्या घरी असे पाप केले होते, म्हणून या तुझ्या देवळात आम्हाला यायची अशी चोरी व्हावी? ते दिवस डोळ्यांपुढे उभे राहिले म्हणजे टपाटपा टिपे येतात बरे अजून डोळ्यांतून! मनातली इच्छा मनात गिळून टाकिली बरे त्या वेळी! तेव्हापासून मनाचा आपला कृतसंकल्पच की, होती पैसा खेळू लागला रे लागला की कुणा तरी गरीब

मुलाला विद्या ही शिकवायची म्हणून! म्हणून या प्रभाकाला पोटच्या पोरसारखा घरी वागविला आहे. आमचे स्नेहीसोबती हसले आम्हाला तेव्हा, की घरचे झाले थोडे अन् व्याह्याने धाडले घोडे म्हणून. बाबा रे, विद्यादान केल्याचा आनंद काही निराळा आहे म्हणावे. प्रभाला इंग्रजीत बोलता - वाचताना पाहिले म्हणजे असे वाटते की बस्स. बरे, तसा मोठा पायगुणाचा आहे. हा घरात आल्यावर चार-दोन वर्षांनी आमची मालती झाली, पुढे तिच्या पाठीवर कुसुम, कुसुमच्या पाठी कुमुद, तिच्या पाठीवर -

घनश्याम : (स्वगत) यांच्या पाठीवर मात्र कोरडेच ओढले पाहिजेत आता! इतक्या वेळा सूचना देऊन व्यर्थ. शहाण्याला शब्दांचा मार ही म्हण मला निराळ्या अर्थाने पटू लागली आहे.

धुंडिराज : हो, कुमुदपाठची दोन भावंडे गेली; अन् पुढे तीन मुलगे ! बरे, तात्पर्य काय, प्रभाकराने पाऊल टाकल्यापासून घर आपले नांदते गाजते झाले ! आज होय नव्हे किमानपक्ष वीस वर्षे झाली - हो, आला होता तेव्हा किती वर्षांचा होता हो? - हे साल कोणते बरे? - थांबा, रोजनिशीच बघू या अं! (रोजनिशी शोधू लागतो.)

घनश्याम : (स्वगत) मला हे चन्हाच ऐकत वीस वर्षे घालवावी लागणार असे दिसते !

धुंडिराज : रोजनिशी राहिली घरी! तूर्तास ठोकळ मानानेच घ्या ना. आला तेव्हा सुमारे चारपाच वर्षांचा, पाचसहा म्हणजे डोक्यावरून पाणी अगदी. पुढे तीन-चार वर्षांनी आमची मालती झाली, आणि आज मालती म्हणजे शके अठराशे - तसे कशाला? उघडा हिशेब अगदी - आमची मालती म्हणजे तुमच्या धनेश्वराच्या लतिकेच्या बरोबरीची. वयात तफावत नाही; स्वभावात म्हणाल तर आहे. आमची मालती मोठी सात्त्विक; तुमच्या

मनोहराचा मसाला ! मनोहर तरी मुलगा मोठा गुणाचा ! हो, पण तुम्हाला ठाऊक असेल, शिकतो काय हो मनोहर ते दगडधोंडे गोळा करून?

घनश्याम : शास्त्रीय विषयांच्या विद्यार्थ्यांना भूगर्भशास्त्र शिकण्यासाठी दगडधोंड्यांची चांगली माहिती मिळवावी लागते.

धुंडिराज : काय काय नवीन निघेल काही सांगता यायचे नाही. घ्यायचे काय त्यातले - की मनोहराच्या मनाची जी ठेवण आहे, बस्स, तीच आमच्या मालनची. आता लतिका आहे लक्षाधीशाची मुलगी, त्यातून एकटी, अन् बाळपणापासून आईविरहित. त्यामुळे तिचा स्वभाव थोडा तापट आहे. बाकी मुलगी मनाने फारच सरळ बरे ! अगदी आमच्या प्रभाचा नमुना! तुम्ही एक बोला - त्याचे एकोदरशे झालेच! हो, तुमच्या बोलण्यावरून निघाले बोलणे, नाही का ? आमच्या प्रभाचे बोलणे तुमच्यासारखेच; पण जरा उतावळे अन् तापट.

मनात काही नसायचे, पण फटकळ म्हणजे काय म्हणता! पण आम्ही काय म्हणतो - मनात हो मात्र - तसा दर्शनी राग दाखवितोच कधीमधी - मनात म्हणतो, पोराला कोण आहे कोडकौतुक करायला? आपणच त्याची आईबापे. तडकन तोडून बोलले आणि त्याला लागले ते, तर बघायचे कुणाच्या तोंडाकडे त्याने बरे ! आपले उपकार का जाणवायचे आहेत त्याला? आमची ही तर फारच मायाळ! काय सांगावे तुम्हांला घनश्याम! मरावे न त्या माउलीच्या पोटी यावे बरे! आले लक्षात आले ! हसलात का ते आले लक्षात! बस ! हेच आवडते आम्हाला! अन तुम्ही म्हणता तुमच्या बोलण्याचा राग येईल आम्हाला म्हणून! अहो, आहेत कुठे अशी गुणाची बाळे! तुम्ही सुद्धा छान केलेत मोठे ! आईबाप लहानपणीच अंतरले - देवाची योजना मोठी कठीण आहे - हं - तरी तुम्ही

आपले स्वतःच्या करामतीने या पदवीला येऊन पोचला. बेश झाले! आशिर्वाद आहे आमचा आपला तुम्हांला ! आपला असाच संसार करा, चार पोरबाळांचे धनी व्हा, आनंद करा ! तुमच्या आईबापांना जे वाटले असते तेच आम्हाला वाटेल. आमची ही काय, मी काय, आमचे आपले एक म्हणणे आहे - काय ? की, तुम्ही पोरबाळांचे संसार थाटलेले पाहावेत, एखादे दिवशी आपले बसल्या जागी आनंदाने गपकन डोळे मिटावेत, अन आपले देवार्जींच्या कारणी पडावे ! घनश्याम, तुम्ही मंडळींनी आता संसार मांडायला हवेत, बरे का? आम्ही म्हातारपणी करायचे काय आता ?

घनश्याम : आपण वृद्धापकाळी काय करावे म्हणून विचारता, आणि आम्हा तरुणांना संसार थाटण्यासाठी आग्रह करिता ! धुंडिराजपंत, आपला स्वभाव इतका प्रेमळ आहे म्हणूनच मी स्पष्टपणे बोलण्याचे धाडस करतो. आम्ही तरुणांनी संसार थाटावा हे उचित आहे खरे; पण त्या कामी आपणासारख्या प्रेमळ वृद्धांनी आम्हांला आशीर्वादापेक्षा अधिक साह्य करायला

नको का? धुंडिराजपंत, माझ्या भावी संसारीची घटना करण्याचे महत्त्वाचे काम केवळ आपल्या हाती आहे. आपल्या सुशील कन्येची मागणी करण्याकरिता मी आलो आहे.

हा प्रकार अमळ अपूर्व आहे. मुलीच्या बापाने वरसंशोधन करण्यासाठी हिंडावे; आणि केवळ वडील माणसांनीच या प्रश्नाची वाटाघाट करावी, हा आपल्या समाजातला रूढ मार्ग आहे. पण माझ्या आणि मालतीच्या विवाहाच्या एकंदर विषयात दोन्ही पक्षी वडीलपणा केवळ आपल्याकडेच आहे. धुंडिराजपंत, अनुरूप वधूच्या प्राप्तीबरोबरच मला प्रेमळ मातापितरांचाही लाभ व्हावा असाच सुंदर योगायोग दिसतो. हे सारे आपल्या संमतीवर अवलंबून आहे. माझ्या भाग्यशाली आशेला आपल्या आशीर्वादाचे बळ मिळेल का ?

धुंडिराज : घनश्याम, काय म्हणता काय तुम्ही हे ? वाः, असे स्थळ म्हणजे -

घनश्याम : हो अशा महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दल स्थळकाळाचा मी विचार केला नाही ही गोष्ट मला कबूल आहे. आपल्यासारख्या प्रेमळ पित्याला असे वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे, की अशी रस्त्यावर सहज बोलता बोलता मागणी करायला माझी मुलगी काय वाटेवर पडली आहे म्हणून! पण धुंडिराजपंत, आपण सहृदय आहा. तरुण मनाची उतावळी उत्सुकता लक्षात घ्या. प्रभाकरांना विद्यादान देताना आपण आपल्या बाळपणीच्या शुद्ध भावनांची आठवण ताजी ठेविलीत. मग मला कन्यादान करिताना आपल्या तारुण्याच्या आठवणींची पुन्हा आठवण करणे आपल्याला खात्रीने सोपे जाणार आहे; वस्तुतः आपल्या सुंदर आणि सद्गुणी कन्येची योग्यता इतकी मोठी आहे, की तिच्यासाठी मागणी घालायला येताना जगद्विजय सार्वभौमाने आपली जयवाघे शिवेबाहेरच बंद ठेवावी किंवा जगदगुरूने मशाली विझवून टाकाव्या.

धुंडिराज : जगदगुरूने लग्नासाठी यायचे हा दृष्टांत चुकला, बरे का? का, घनश्याम, आमच्यातही डोक्याने काम आहे की नाही बोला. बरे, ते जाऊ द्या! घनश्याम, तुम्ही म्हणता ते काही खोटे नाही. माझ्या मालतीचे गुण मी काय सांगू तुम्हांला! तुम्ही तिची निवड केली म्हणून तिच्याऐवजी मी तुम्हांलाच धन्यवाद देईन. काय सांगावे तुम्हांला ! ती जितकी बुद्धिमान आहे तितकीच सरळ आहे. सुंदर आहे तशी साधी आहे. साध्या बोलण्याचालण्यात बालकापेक्षा अल्लड आणि जबाबदारीच्या वेळी वृद्धापेक्षाही पोक्त. आनंदवृत्ती आणि गंभीर, फुलासारखी नाजूक आणि तारांसारखी तेजस्वी ! जिभेची जरा जड, पण डोळ्याने बोलणारी ! शुद्ध, विशाल आणि सोज्वळ दृष्टी! माझी मालती डोळे भरून माझ्याकडे पाहू लागली म्हणजे माझ्या आईच्या डोळ्यांतली निर्मळ माया माझ्या बायकोच्या डोळ्यांच्या ठेवणीत दिसायला लागते ! मालताच काय, आमची सगळीच मुले मोठी गुणी. तेवढ्यासाठी एक म्हणून निश्चय करून टाकला आहे, की पैसा खर्च होवो, कष्ट पडोत, मुलांना म्हणून गरिबी जाणवू द्यायची नाही! अहो, हीच आपली धनदौलत! एरवी म्हणाल तर असा पैसा आला अन् असा गेला. घनश्याम, थकून भागून संध्याकाळी असे घरी येऊन पडावे अन् भोवताली या आनंदी पाखरांची एकदा गोड गजबज सुरू झाली म्हणजे सारा शीणभाग हरून जातो अगदी! जीव की प्राण आहेत माझी मुले म्हणजे मला!

संगीत भावबंधन

आवतीभोवती अशी किलबिल करू लागली म्हणजे जिवाला गार वाऱ्यावर चांदण्यात पडल्यासारखे वाटते. त्यातल्या त्यात आमची मालती म्हणजे केवळ कलिजा आहे सगळ्यांच्या जिवाचा काय एकेक गुण सांगू तिचा !

घनश्याम : धुंडिराजपंत, आपल्या आणि माझ्याही अत्यंत आवडत्या विषयावर आपण बोलता आहा तरी सुद्धा मी आपणाला अडथळा करीत आहे, यावरून माझ्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी मी किती अधीर झालो आहे याची कल्पना करा आणि मला माझ्या भावी भाग्याची कल्पना द्या ! माझ्या विनंतीला आपली संमती आहे का ?

धुंडिराज : हां. ते कठीण काम आहे! खरे सांगू आता ? या बाबतीत तुम्ही मालतीचीच आधी संमती घ्या. तिचा रुकार पडला म्हणजे आमचे एवढेच काम उरले, की पोरगी पिवळी करून तुमच्या पदरात टाकायची, आणखी दोन हस्तक अन् तिसरे मस्तक तुमच्या चरणी ठेवून मोकळे व्हायचे! हुंडापांडा, पोशाखकरणी मी गरीब बाप काय देणार? पण आपल्या छंदाने वागून मुलीला तिच्या मर्जीविरुद्ध कुणाच्या गळ्यात बांधायची हे मात्र आपल्याकडून कदापि होणे नाही. जन्मासंबंधीच्या या गोष्टी! बाप म्हणजे मग बापच तो! त्या लटपट नाही उपयगी! बापाने मुलीचे मन मोडणे म्हणजे ते उक्त नव्हे, रास्त नव्हे अन् बरे नव्हे; शिवाय ते ठीकही नाही. तेव्हा म्हणतो, की तुम्ही तिलाच समक्षासमक्ष विचारून टाका. आमच्या मुलीवर आमचा आहे भरवसा. तिची एकटीची भेट घ्यायला आम्हीच तुम्हांला घरी नेतो ! चला याच पावली घरी. मालतीने हो म्हटले की झाले ! आमच्या हिची संमती सुद्धा नको - साधारण छांदिष्ट - नाही, पण छांदिष्टच आहे अन् फारच छांदिष्ट आहे - पण भ्यायला नको. मालतीच्या मनाने घेतले हे, म्हणजे आमच्या हिचा बंदोबस्त मी करतो ! असे काही असले म्हणजे मी करतो काय, दोन-चार दिवस वरपांगी सोंग आणतो रागाचे; जसा काही जमदग्नीच ! चार चार दिवस एक अवतार ठेवितो असा की काम फते! तसा गबाळ नाही बरे का मी? ते सोंग करितो वाटेल तेव्हा! चला तुम्ही आधी. आता उगीच बोलण्याने बोलणे वाढवू नका. फार बोलणे, अन् तेही म्हटले म्हणजे उगाच वाढवून बोलणे हे उचित नाही, रास्त नाही अन योग्य नाही; शिवाय ते ठीकही नाही. चला, घनश्याम. चला म्हटले म्हणजे मग एकदम चलाच.

(दोघे जातात)

•

प्रवेश दसरा

(स्थळ : धुंडिराजाचे घर. पात्रे : लतिका, मनोहर, इंद्र, बिंदू, कुसुम, कुमुद. मनोहर आणि मालती बुद्धिबळे खेळत आहेत)

संगीत भावबंधन

लतिका : (स्वगत) खरोखरच वल्लभरमणी खेळावयाला बसली म्हणजे त्यांची कठीणच अवस्था होत असली पाहीजे !

(राग-बेहाग; ताल-त्रिताल)

दारुणा स्थिती । ती जाचि तयांप्रती ॥ धु० ॥

प्रियजनपक्षा स्वीकारावे । न तरी मुख पुढती ॥ १ ॥

प्रतिपक्षाते मिळता न मिळे । अंगा स्पर्श रती ॥ २ ॥

तीन, चार आणि पाच! बरोबर तास झाला! बुद्धिबळाचा पट मांडून मालती आणि मनोहर एकमेकांकडे पाहात वेड्यासारखी बसली आहेत! एकमेकांच्या समोर बसल्यामुळे यांना चुकल्यासारखे तर वाटत नाही ना? तसे नव्हेच. कारण मग तसे नसताना मला चुकल्यासारखे का वाटत आहे! वेळेवर यायला प्रभाकर चुकले म्हणून का होते आहे ही संसारात चूक ? का हा संसारच चुकीचा आहे? त्या दोघांच्या तोंडातून शब्द निघत नाही, आणि आम्हा दोघांच्या तोंडाला खळ पडत नाही. प्रेम असे बोलके आहे, की असे मुके आहे?

प्रेमामुळे कलह वाढतो का कलहामुळे प्रेम वाढते? प्रेमळ परिचयामुळे अनादर होतो, की अनादरापासून परिचय प्रेमळ होतो? सौंदर्याच्या ठिकाणी गुण दिसू लागतात, की गुणाच्या ठिकाणी सौंदर्य दिसू लागते? पाच वाजल्याची पाच वेळा खणखणीत वर्दी देऊन घड्याळ एकदम बंद झाले; पण हृदयाच्या एकेका धडकीबरोबर जगाच्या नजरबंदीचे एकेक सुंदर कोडे माझ्या हृदयात धडकू लागले. या सुंदर कोड्यांची उत्तरे देणारा एखादा जादूगार भेटला तर माझ्या पाची प्राण्यांच्या मोलांनी - हो, पण तो जादूगार भलत्यासरत्या स्वरूपाने येता कामा नये! त्या जादूगाराने प्रभाकराच्या रूपाने - नको, नाही तर प्रभाकरच त्या जादूगाराच्या रूपाने आले तर काय वाईट? (प्रभाकर येतो) प्रभाकरांना अगदी शंभर वर्षे आयुष्य आहे. पण ही शंभर वर्षे ते कुणाच्या सहवासात घालविणार आहेत बरे? या प्रश्नाचे उत्तर मी आणि माझ्या सर्व कोड्यांची एकवटलेली उत्तरे म्हणजे प्रभाकर.

प्रभाकर : वा: मनोहर, या वेळी काय पण खेळ शोधून काढलास, एका बाजूला मनोहर आणि एका बाजूला मालती, ही लतिका, कुसुम, कुमुद शिवाय इंदू आणि बिंदू आणि इतक्यांच्या भरतीला शेजारपाजाराचे सुंदर साह्य. खेळाच्या संग्रमात स्त्रियांसारखे गोड प्रतिस्पर्धी सापडायचे नाहीत.

(राग-भीमपलास; ताल-त्रिताल)

स्त्रिया रणि बद्धपरिकरा ।

स्नेहबद्धशा प्रिय गमति नरा ॥ धु० ॥

रंगक्रीडेमधि रमणी या ॥

क्रीडारंगी तेवी रुचिरा ॥ १ ॥

संसाराच्या खुलविति खेळा ॥

खेळाच्या नटविति संसारा ॥ २ ॥

मनोहरा, या सुंदर गराड्यात सापडल्यामुळे तुझा घाबरा चेहरा पाहीला म्हणजे तू नुकताच एखाद्या रोगातून - निदान देवीच्या रोगातून - उठल्यासारखा किंवा निदान देवीचा हद्रोगाने पछाडल्या सारखा तरी दिसतोस. मनोहरा, तुला काडीची अक्कल नाही, म्हणूनच तू बुद्धिबळे खेळायला तयार झालास. बघू या कुणी कुणावर काय डाव केला आहे तो. (पाहून) वा, तुझा राजा समोरच्या सैन्याच्या जास्त पकडीत आहे, की तू स्वतः या सुंदर सैन्याच्या जास्त पकडीत आहेस, हे सांगता येणे फार कठीण ! तुझ्या डावाची अशी दुर्दशा का व्हावी हे काही कळत नाही. कारण इतक्या सुंदर प्रतिक्ष्यांशी एकट्याची लढण्याइतका गाढवपणा केल्यामुळे तुझ्या बाजूला हतीघोड्यांपेक्षा टाकाऊ का होईना, पण तुझ्यासारख्या एका मोहऱ्याची अधिक भरती झाली आहे. मालतीकडेच लक्ष गेल्यामुळे हा प्रकार झाला नाही ना? पण तसे म्हणावे तर तितक्याच मूढ वृत्तीने मालतीचे लक्ष तुझ्याकडे वेधले आहे! लतिके, ही जनावरे नाचविण्याची आणि ही दोन एका ठिकाणी बांधून टाकण्याची कुशलता तुझी आहे तर मग?

मनोहर : छेः, तू ठिकाणावर नव्हतास म्हणून तिची बुद्धीही ठिकाणावर नव्हती.

लतिका : दादा, तू सुद्धा बोलायला लागलास? प्रभाकर, तुम्ही का थांबलात बोलताना? प्रारंभ कसाही केलात तरी शेवटी एखाद्या विषयावरचे तुमचे बोलणे मोठे सुंदर होते !

प्रभाकर : लतिके, या वेळी मात्र शेवटी माझ्या बोलण्याचा विषय सुंदर होता. सुंदर विषयावर सुंदर कोण बोलणार नाही? कोणताही विषय आपल्या उपासकाला तद्रूप केल्याखेरीज सोडीत नाही. भूगर्भशास्त्राच्या निमित्ताने दगडाधोंड्यासारख्या जड पदार्थांचा विद्यार्थी मनोहरसुद्धा जर दगडासारखाच निर्विकार होतो, तर मग सौंदर्यासारख्या जिवंत आणि चंचल विषयाने मलाही तद्रूप करून टाकले तर त्यात काय नवल? तुमच्या सुंदर समूहात पाऊल टाकल्याबरोबर बिचाऱ्या तरुणाची काय दशा होते याची तुम्हांला कल्पनाही नसते! एकीकडे भुधनुर्भग तर एकीकडे नयनबाणांचा वर्षाव! शिस्तीसाठी वाखणलेल्या अशा इंग्रजी सैन्यातूनसुद्धा नवख्या वाटसरावर शस्त्रांचा मारा करण्यापूर्वी कोण काय याची चौकशी करण्याची तरी वहिवाट असते; पण मदनाच्या या सुंदर सैन्यात अनोळखीपेक्षा ओळखीवरच जास्त मारा असतो! अंतरंगीचा हा ओळखीचा चोर जीवे न सोडो अशापैकी प्रकार करून सोडतो; आणि आपल्या पाची प्राणांवर दरवडा पडत असताना संसारयात्रेचा तरुण मुशाफर या चोराच्या तोंडाकडे नुसता टकमका पाहात राहतो. लतिके, इंग्रज सरकारने आम्हा तरुणांना कायद्याने निःशस्त्र केले; पण स्त्रियांविषयीचा इंग्रजी पक्षपात

स्त्रियांच्या या शस्त्रास्त्रांना तर हात लावीत नाहीच, पण विद्यादानाने उलट त्यांना अकलेची जोड मात्र देत आहे.

लतिका : कायद्याच्या कलमांनी तुमच्या या वाग्बाणांची तीव्रता काही कमी झाली नाही.

मनोहर : या युद्धाच्या समाप्तीसाठी आम्ही तटस्थांनी काय करावे हे कळत नाही.

लतिका : एकमेकांकडे पाहात तटस्थ बसले म्हणजे झाले.

मालती : लतिके, प्रेमविषयाची भेट म्हणजे निवडक मुक्ताफळांची ओवाळणी असे तर नाही ना तुला वाटत ? प्रभा, आलास तसा वेड्यासारखा बोलायला लागलास ! कुठे आणि काय बोलावे याचा विचार तुला फार थोडा राहतो.

प्रभाकर : ताई, तुझ्या मनाप्रमाणे असावयाला पाहिजे ती गंभीर मूर्ती या मनोहराची आहे; प्रभाकराची नव्हे. पाहा, जणू काय तुम्हा दोघांच्या गंभीर प्रेमाचे संगमरवरी स्मारकच करून ठेवले आहे कोणी! ताई, सौंदर्य हे परमेश्वरस्वरूप आहे; आणि परमेश्वर वाचाळाला मुका करतो, आणि मुक्याला वाचाळ करतो. हा मनोहर जरासा मुखस्तंभ आहे; तर इतक्या दिवसांच्या याच्या परिचयाने मुक्याला वाचाळता कशी येते हा प्रीतीशास्त्रातला पहिला धडा तुला तोंडपाठ झाला असता !

लतिका : हे काय हो! तुम्ही काय बोलता याचा विचार केलात का? भारीच चंचस तुमची जीभ! तुमच्या बोलण्याचा अर्थ अगदी भलता होतो.

मालती : लतिके, नुसती जीभ चंचल आहे का तोंडही चंचल आहे?

मनोहर : प्रभा, तरुणींच्या पुढे नेहमी मर्यादित रीतीने वागावे! लतिकेच्या तोंडावर अशी मुक्याची मीमांसा करताना तू जरासा विचार करायला हवा होतास.

प्रभाकर : या अविचाराला कारण हिचे तोंड! हे पाहा, मनोहरा, नुसत्या पक्षाभिमानामुळे मालतीच्या प्रेममंदिरातली पाषाणमूर्तीसुद्धा बोलू लागली. मग माझा काय अपराध आहे? मी तर वाडमयाचा विद्यार्थी. सरस्वतीच्या वाहनाभोवती सुंदर नेत्रांची प्रभावळ असते. आराध्यदेवतेवरची नजर ढळून तरुण भक्तांची दृष्टी जर या सुंदर अलंकारांकडे जडली तर तो अपराध कोणाचा? माझ्या भोवताली सौंदर्याच्या क्रीडांनी काय गोंडबंगाल मांडले आहे त्याची तुला कल्पना तरी आहे का? पाहा, भोवतालच्या मुखमंडलाकडे प्रेमादराने पाहण्याचा सन्मान केल्यामुळे एका मुखमंडलावरची भुकुटी विनयशील लज्जने खाली वळते आहे, तर न पाहण्याच्या अनादारामुळे दुसऱ्या मुखमंडलावरची भुकुटी तितकीच वर चढत आहे! तीव्र दृष्टीच्या किरणांनी एका गालावर लाजाळू जखम होते आहे, तर दुसरीकडे उपेक्षेमुळे त्या जखमेच्या तीव्र वेदना उत्पन्न होत आहेत! लोभी दृष्टीमुळे एका मुखाला आपला अधर दुसऱ्या अधराने दाबून लपवावा लागत आहे, तर दुसऱ्या मुखाने मत्सरामुळे आपलेच अधरखंडन चालविले आहे! विरक्त दृष्टीने पाहिल्यामुळे झालेल्या अनादाराने एका हृदयावरचा पदर निराशेच्या जड निःश्वासाने हालत आहे, तर नजरेला नजरेची

संगीत भावबंधन

ओळख पटल्यामुळे दुसऱ्या हृदयावरचा पदर उत्कंठेच्या दणदणाचामुळे हादरत आहे! एका मूर्तीला स्पर्श न केल्यामुळे मत्सराने कंप सुटत आहे, तर दुसरीकडे स्पर्शाच्या कल्पनेमुळे - की लतिके; अस्पर्श्यवृत्तीच्या कल्पनेमुळे -

मनोहर : सरस्वतीच्या तरुण उपासका! तुझ्या देवाच्या मंदिरात हा भ्रष्टाकार होत आहे.

प्रभाकर : मनोहरा, भलत्या टीकेत काय अर्थ आहे? नुसत्या काकदृष्टीच्या स्पर्शमात्राने सौंदर्याची मनोमयी मूर्ती दूषित झाली, तर मला त्यात आनंदच वाटेल. तरुणाला आनंददायक यापेक्षा दुसरी गोष्ट तरी कोणती आहे? लतिके, सौंदर्याच्या उन्मादाने वाणी बेताल झाली तर तो सुंदर दोष कुणाकडे?

लतिका : तुम्हांला पुन्हा सांगते, की बोलताना तुम्हांला भान राहात नाही. मघापासून मनोहर तुम्हांला हसत होता.

प्रभाकर : हसेना मला.

लतिका : आणि मलाही हसत होता.

मनोहर : प्रभा, मघाच्या तुझ्या बोलण्यात तू जो विरोध दाखवीत होतास, त्यातल्या प्रत्येक वाक्याच्या पूर्वार्धात तुझ्या कृपादृष्टीचा विषय इथून तिथून तुझ्या बोलण्याचा सुंदर विषयच होता. अवकृपेची वाटणी मात्र निःपक्षपाताने होत होती खरी.

(राग-तिलककामोद; ताल-दीपचंदी)

स्वसखीस्तुतिचे ध्रुवपदी तूझे ।

प्रिय तिजवाचुनि गमत न दूजे ॥ ध्रु० ॥

त्या खुलवाया कडवे म्हणसी परनिंदापर हो जे ।

सार्थ नाम त्याचे की रसना पुनरुच्चारालाजे ॥१॥

प्रभाकर : मनोहरा, दगडावर मते देता आली म्हणजे सौंदर्यासंबंधी बोलण्याचा अधिकार येत नाही. नक्षत्रांच्या पसाऱ्यातून नेमक्या चंद्रावर दृष्टी खिळून राहिली, तर त्यात चूक कोणती झाली? लतिका सर्वात सुंदर आहे हे म्हणणे म्हणजे दुसऱ्याचा अपराध होतो का? अकाली वृद्ध झालेल्या गंभीर पुरुषा, मालतीची निर्विकार मूर्ती आणि तिचे निर्विकार चित्र यातला भेद तुला तरी सांगता येईल का? आता लतिकेकडे पाहा! कवितेचा व्यासंगी म्हणून कपोलकल्पित वर्णन तुला सांगत नाही. पाहा या गालांकडे.

(राग-झिंझोटी मांड; ताल-केरवा)

वदनफलाचे ।

आहे वेष्टन साचे ॥ ध्रु० ॥

तांबूस वर्णी सुचविति दंतासी ।

पक्क असे सुरसाचे ॥ १ ॥

दंतमण्यांची माला झाकित की ।

रक्तावरणचि तीचे ॥ २ ॥

यौवनाच्या पहिल्या प्रहारात प्रीतीच्या मंदिराभोवती गालाच्या गुलाबी ठाण्यावर लज्जेचा नाजूक पहारा असतो. बदलत्या ऋतुमानाचे सोडून दिला हा विषय - बदलत्या वयोमानाचे फेरफार आधी गालांवर पाहावयाला सापडतात. सौंदर्याच्या चढत्या कादंबरीचे हे कपोलकल्पित तात्पर्य सत्यापेक्षाही सुंदर असते. हिंदुस्थानचा इतिहासभूगोल आहे का तुझ्या लक्षात? आपल्या भारतभूमीचे स्त्रीदेहात एक चित्र रेखाटलेले आम्ही एकदा पाहिले होते. योगायोगामुळे गालांच्या ठिकाणी पानिपतची रणभूमी होती. इतिहास आणि भूगोल या दोन्ही दृष्टींनी भरतभूमीचा पानिपत हात कपोलप्रदेश ठरतो. भारतीय युद्धाने द्वापारयुगाचा शेवट केला तो पानिपतावर ? रजपुतांची सत्ता अफगाणांच्या ताब्यात पानिपताने दिली! मोगलाई सिंहासन पानिपतावर स्थापन झाले! आणि मराठेशाहीचा मोड करून इंग्रजी सत्तेला मार्ग मोकळा करून देण्यासाठी अहमदशहाने हिरवे निशाण रोवले तेही पानिपतावर! बाल्यावस्थेतून यौवनावस्था स्त्रीदेहात संचरू लागली म्हणजे तिच्या विजयाचे नवे निशाण

आधी गालांवर फडकू लागते. यौवनाचा दुबळ्या वृद्धापकाळात शेवट करण्यासाठी काळाचा कठोर घाव गालांवरच्या सुरकुत्यांनी दिसू लागतो. ते बघ. आपल्या वृद्धापकाळाची मूर्ती मी कल्पनेपुढे उभी केली की काय म्हणून लतिका रागाने माझ्याकडे पाहू लागली. ते बघ. बदलत्या मनोविकाराची नवी निशाणी अगोदर गालांवरती दिसू लागली.

मनोहर : या वेळी किती रागाच्या नजरेने ती तुझ्याकडे पाहते आहे! गालांवरून दृष्टी उठवून जरा वर नजरेकडे तर लाव. जरा वर पाहा -

प्रभक्ताकर : गालाच्या वरची पायरी नजरेची, तर वर्णनासाठी एक पायरी वर जाऊ. गालांसाठी भूगोल झाला तर दृष्टीसाठी खगोल घेऊ. या दृष्टीत मंगळाची आरक्तता आहे, तर शुक्राची प्रेमळता आहे. विशाल नेत्रांना गुरूची गंभीरता आहे, तर बुधाची चंचलता आहे. ही दृष्टी रविकिरणांप्रमाणे तेजस्वी प्रकाशदायिनी आहे. तर चंद्राची शीतलताही देणारी आहे. सर्व ग्रहांच्या सारांशरूपाने एकवटलेल्या या नेत्रांच्या तारामैत्रकांवरूनच षडष्टकखडाष्टक पाहायची सोडून देऊन उरलेल्या राहूकेतूंच्या शिताफीने आमचे वाडवडील अनुरूप वधूवरांची योजना करण्यासाठी कागदाचे कपटे जुळवीत बसतात हा केवढा चमत्कार आहे! तो पहा, नेत्रांची

शुभ्र किरणे अधोमुखाने उतरताना गालांच्या गुलाबी रंगाच्या ऊर्ध्वमुखी किरणांशी जिथे एकरूप होतात, त्या सीमारेषेवर असलेला, मनोहरा, एकच काळसर तीळ. सौंदर्यचे हे चालतेबोलते काव्य सर्वांगपरिपूर्ण केल्यावर काव्यरसाची सीमा झाली हे दाखविण्यासाठी विधात्याने या तिळाचा गालावर हा सुंदर पूर्णविरामच देऊन ठेवला आहे.

लतिका : आज माझ्या वर्णनात अगदी तीळ उणा पडू घायचा नाही, असा तुमचा संकल्प दिसतो.

संगीत भावबंधन

प्रभाकर : असले सुंदर काव्य आपल्या तोंडी असावे अशी कोणता रसिक इच्छा करणार नाही.

(राग-खमाज; ताल-त्रिताल)

करि मोहवश ना कसा । हा ।

नवकाव्यागम रसिकमानसा ॥ धु० ॥

रमवि सुखि न त्या वरुनि मुखरता ।

शमवि न सुरसे कवण रसरता ।

हृदयपिपासा ॥ १ ॥

लतिका : बरे, हे रामायण आटोपणार तरी केव्हा?

प्रभाकर : नवरामवर्णनपर एक सुंदर कांडच या रामायणात असल्यामुळे ते तितके कंटाळवाणे व्हायचे नाही. तुला माझ्या बोलण्याचा राग येतो; पण नवयौवनाची तरळ लीला नाजूक विनोदावाचून वर्णन करता येईल का? आणि आपल्या सुंदर विनोदाचा नवयुवतीच्या सल्लज स्मितांकडून सत्कार करविण्यासाठी रसिक तरुण कोणता अपराध करायला तयार होणार नाही? लतिके, तुम्हा सर्वांचा सुंदर मेळा बाल्यावस्थेची सीमा ओलांडून यौवनाच्या अनोळखी प्रदेशात पहिले पाऊल टाकायला तत्पर झाला आहे. यौवनाच्या नव्या देणग्या त्याचे मोल कळल्यामुळे दृष्टीआड करण्याची प्रौढ सावधगिरी या वयात आलेली नसते नव्या वैभवाचा अभिमान बालपणाच्या शेवटच्या चपळपणाने नकळत व्यक्त होतो, आणि यौवनाच्या पहिल्या लाजाळपणामुळे पुन्हा अदृश्य होतो! या सुंदर लपंडावात मनोवृत्तींना अचूक हुडकून काढताना भांबावलेल्या तरुणांचे प्राण शेवटी डोळ्यांत उतरण्याचा प्रसंग येतो, आणि प्राणरक्षणासाठी त्याला अमृताची जरूर भासते.

लतिका : सारखे इकडे पाहून असे वेडेवाकडे बोलू नका. लहानपणाप्रमाणेच आतासुद्धा मोकळ्या धिटाईने कुणाच्या तोंडाकडे पाहणे चांगले का?

प्रभाकर : गरजवंताला अक्कल नसल्यामुळे धीटपणाचे अवलंबन करावेच लागते. सौंदर्याची खरी किंमत कळण्याच्या वयात आरशात आपले सौंदर्य पाहताना आपले वैगुण्य लक्षात येऊन ओशाळेपणामुळे तरुणाचे तोंड दिवसेंदिवस काळवंडत जाते, आणि सौंदर्यासाठी त्याला स्त्रियांच्या तोंडाकडे पाहावयाचा प्रसंग येतो. धांदलीच्या वेळी नाइलाजाने धीट कोण होत नाही? या वेळी वृत्ती किती तदाकार होते म्हणून सांगू? सौंदर्य प्रेक्षकाला तद्रूप करून सोडते यात काय नवल? कुटिल केशपाशावरून कुटिल विचारांकडे ओढा वळतो तर विशाल वक्षःस्थळामुळे विशाल अंतःकरणाची उदारता येते. मदिराक्षीच्या निरीक्षणाने दृष्टी धुंद होते तर मीनाक्षीच्या कटाक्षामुळे जीव माशासारखा तळमळू लागतो.

लतिका : आल्यापासून एखाद्या भाटासारखे बडबडत आहात.

प्रभाकर : ठीक आहे, हा एकदम गप्प राहिलो. आता तोंडाला तोंड दिलेस तरी मुक्याचे व्रत सोडणार नाही.

लतिका : शंभर अंक मोजते हां मी आता. अगदी सावकाश माजते. बघू बरे गप्प राहता का?

प्रभाकर : हं.

इंदू : बिंदूताई, पाहिलंस ना हे? आपल्याला वाटत हेते की आपण सुंदर नाही म्हणून; पण आज प्रभाकरांनी सरसकट सर्वांनाच सुंदर म्हटले व आपल्याला काही वगळले नाही.

बिंदू : भलतेच काही तरी! मी पण सुंदर नाही, आणि तू पण नाहीस.

इंदू : अग, निदान दोघी मिळून तरी एका सुंदर मुलीची सामग्री नाही का आपल्या तोंडावर?

बिंदू : सुंदरपणासाठी अशी वर्गणी जमा करून का कुठे होते? सुंदरपणाचा सलग वाण असावा लागतो.

इंदू : मला नाही खरे वाटत हे, प्रभाकरांना विचारतो मी. (प्रभाकराजवळ जाते.). प्रभाकरदादा, मी आपले मुद्दाम विचारते तुम्हांला. आता तुम्ही सगळ्याजणींना सुंदर म्हटलेत, त्यातून आम्हांला वगळले होते का? का आम्हांलाही सुंदर म्हणालात?

प्रभाकर : (स्वगत) मदनाच्या सुंदर सैन्याशी तोंड देता देता अखेर बाजारबुणग्यांशी गाठ येऊन पडली. नयनांच्या बाणांतून निभावलो, पण या वाकड्यातिकड्या भिवयांच्या विळ्याकोयत्यांतून पसार होणे फार कठीण आहे.

इंदू : काय म्हणते मी? मी सुंदर आहे का? बिंदूताई सुंदर आहे का?

प्रभाकर : (स्वगत) यंदा संक्रांच तरुण पुरुषांवर आहे की काय? (उघड) लतिके, झाले का शंभर अंक मोजून? इकडे माझी शंभर वर्षे भरायची वेळ आली आहे.

इंदू : हे काय गडे प्रभाकरदादा असे? आमचे ना तुम्ही?

प्रभाकर : (स्वगत) बाय जोव्ह, फ्लेटी इज दाय नेम, ओ वूमन. मूर्ख मनुष्याची कोटी आणि कुरूप पोरीचा लडिवाळपणा अशी बेटब जोडी आमच्या हिंदू समाजातसुद्धा सापडायची नाही. (उघड) काय म्हणतेस, इंदुताई?

इंदू : नाही, म्हटले मघापासून तुम्ही सगळ्याजणींना सुंदर सुंदर म्हणत आहात, त्यात आमचीही जिम्मा झाली का? मालतीताई आणखी लतिकाताई यांच्या पलिकडेच आम्ही दोघी बसलो होतो.

प्रभाकर : मी जरासा अविचारी असल्यामुळे इतक्या दूरदृष्टीने मी कधीच बोलत नाही. चुकून तुम्हांला सुंदर म्हणून गेलो असेन तर मला क्षमा करा. लतिके, ही कोळशातली माणके उघड्यावर टाकू नकोस म्हणून आपल्या बाबांना बजावून सांग.

लतिका : आम्ही सगळ्या एकाच कुळातल्या आहोत. त्या तशा असतील तर मी सुद्धा कोळशातले माणिकच आहे.

प्रभाकर : अगदी बरोबर आहे ! मात्र जरा निराळ्या अर्थाने! कोळशाच्या खाणीतच हिरकणी सापडते, हा जगाचा अनुभव आहे. ही रत्ने कुणाच्या गळ्यात पडणार आहेत कुणास कळे! यांच्या लग्नानंतर वर्षाच्या आत दोन तरुण संन्यासी जन्माला येतील, दोन आईबापांच्या जोड्या पुत्रावाचून परदेशी होतील, आणि अन्नवस्त्राचे दोन खटले सरकारात दाखल होतील.

लतिका : माझ्या माणसांना असे वेडेवाकडे मी बोलू देणार नाही.

प्रभाकर : या वेडेवाकडेपणबद्दल ब्रह्मदेव जबाबदार आहे. सौंदर्य प्रेक्षकाला तद्रूप करते हा माझा सिद्धान्त एकहून अधिक अर्थानी खरा आहे. किलकिल्या डोळ्यांकडे पाहताना तरुणांनी जराशी डोळेझाक केली. तिरक्या नाकाकडे पाहून नाक मुरडले, काळे तोंड पाहून तोंड काळे केले, तर ती त्या सौंदर्याशी तदाकार वृत्ती नाही का? जगाची गंमत पाहण्यासाठी ओठांच्या सज्जात येऊन बसलेल्या दातांची प्रभावळ पाहताना कोण दातओठ चावणार नाही? मानेवर मस्तकाची कलती बैठक पाहून कुणाचे डोके ठिकाणावर राहिल? भुरक्या केसांचे छत पाहिल्यावर माथ्यात राख न घालण्याइतकी शांतता एखाद्या साधूच्या ठिकाणीसुद्धा असंभवनीय आहे. तुझ्या माणसांची मी हेटाळणी करतो असे नाही. या मुलींना पाहण्याकरिता म्हणून जे नवरदेव येतील त्यांचे चेहरे मात्र पाहण्यासारखे होतील.

लतिका : त्यांची लग्ने करण्याची जबाबदारी माझ्या बाबांच्यावर आहे. माझे बाबा काही दुसऱ्या कुणासारखे गरीब नाहीत.

प्रभाकर : हा काय माझ्या गरिबीला टोमणा मारला वाटते?

लतिका : राग आला वाटते तुम्हांला? मघांच्या दोन संन्याशांपैकी एक आताच अवतरणार असे वाटते. बाकी तुमच्या गरिबीला असा फकिरी बाणा चांगला शोभून दिसेल.

प्रभाकर : लतिके, हे तुझे प्रेमाचे बोलणे नव्हे.

लतिका : हे माझे बोलण्याचे प्रेम आहे. कुणी सांगितले तुम्हांला माझे तुमच्यावर प्रेम आहे म्हणून? माझे काही तटले नाही इतक्या गरिबाने प्रेमाचा सवदा ठरवायला!

प्रभाकर : लतिके, मी गरीब असलो आणखी तुझा बाप लक्षाधीश असला तरी प्रेमाचा असा बाजार तुला करू देणार नाही.

लतिका : आणि मघाशी त्या बापड्या पोरींच्या चेहरेपट्टीचा मीनाबाजार मांडताना तुम्हांला नाही काही वाटले? तुमची नको का शोभा व्हायला?

मालती : ताई, बोलण्याने बोलणे वाढवून दोघांचीही शोभा करून घ्यायची आहे का? प्रभाकराला असे बोलणे तुला शोभते का? इतका तोंडळपणा मुलीच्या जातीला बरा नव्हे.

लतिका : मला शहाणपणा शिकवायला तू नकोस! (प्रभाकराल) अहाहा, तुम्हाला फार आनंद होत असेल आता, नाही? मनोहरदादा, मालती मला शिकवायला आली. माझी कड घेऊन तू का नाही सांगत कुणाला काही तरी?

प्रभाकर : तो काय सांगणार दगड? लतिके, एकदम सांग. तुझे माझ्यावर प्रेम आहे की नाही? नाही की होय तेच सांग!

लतिका : नाही.

प्रभाकर : मग इतके दिवस खोटे का सांगितलेस?

लतिका : मूर्खाला फसविण्यापासून किती करमणूक होते माहीत तरी आहे तुम्हांला?

प्रभाकर : लतिके, आज इतके दिवस त्याच करमणुकीचा अनुभव घेतो आहे मी! तुझा चंचलपणा मला माहीत नाही की काय? नीट लक्षात ठेव, माझेसुद्धा तुझ्यावर कधीही प्रेम नव्हते.

लतिका : असे का? मग तोंड दुखेपर्यंत मघाशी माझ्या तोंडाची तारीफ करित होता, ती का?

प्रभाकर : तोंडापुरते बोलायला मला काय हरकत आहे? लतिके, तू सुंदर असशील, पण तुझे तोंडसुद्धा पाहू नये. लक्षाधीशाची मुलगी असशील, पण कवडी किंमतीची तुझी योग्यता नाही.

लतिका : (रडत) प्रेमाचे सांग आणलेत, ते ही मुक्ताफळे उधळायला वाटते?

प्रभाकर : हो; एरवी ही डोळ्यांतल्या आसवांची मुक्ताफळे कशी दिसली असती?

मनोहर : प्रभाकरा, मला हसता हसता आज दगडधोंड्याचा अभ्यास तू चालविला आहेस वाटते? लिहिताना अक्षरे मोत्यांसारखी असली म्हणजे साजून दिसतात; पण तोडातून निघताना अशा मुक्ताफळांना दगडधोंड्यांचे रूप येते. विनाकारण तिला रडविलीस खरी.

प्रभाकर : काय मूर्ख मनुष्य आहेस! तिला रडविण्याकरिता मी बोलेन? लतिके, खरे सांग, तू का रडायला लागलीस? माझे तुझ्यावर इतके प्रेम आहे, ते तुला रडविण्याकरिता का?

लतिका : मला नाही माहीत! मालतीताई, हसू नकोस. मनोहरदादा, माझ्या रडण्याचे असे हसे व्हायला नको आहे.

प्रभाकर : नाही, पण मी तुला कठीण काय बोललो ते सांग.

लतिका : मी कधी म्हणाले असे?

प्रभाकर : ऐक मनोहरा; झाली खात्री तुझी? माझे तिच्यावरचे प्रेम अढळ आहे. रागाच्या भरात कठीण शब्द बोलेन ते काही खरे नाहीत. शिवाय लतिका आधी कठीण बोलली, म्हणून मला बोलण्याचा प्रसंग आला. ता जराशी चंचल आहे.

लतिका : मी चंचल? आणि तुम्ही अगदी दगडासारखे स्थिर असाल?

प्रभाकर : झाली पुन्हा सुरुवात! लतिके, खरे सांगू, तुझ्याजवळ बोलण्याची सोयच नाही मुळी.

लतिका : तुमच्याजवळ सोयीचे बोलणेच नाही मुळी.

मालती : प्रभा, गोड शब्दांनी बोलले तर काय होईल बरे?

प्रभाकर : सहा न चार दहा पावसामुळे तुझ्यापेक्षा जास्त पाहिलेले आहेत.

मालती : आणि हा अकरावा पाहिलास आता? पहिल्यासारखे दोन मायेचे शब्द बोललास, तर वार्डट का होईल काही?

लतिका : ताई, ती सारी शब्दांची माया होती. मला यांचा स्वभाव पहिल्यापासून माहीत आहे.

प्रभाकर : म्हणून माझ्यावर प्रेम करित होतीस वाटते?

लतिका : प्रेम नाही म्हणून म्हटले आहे ना मी?

प्रभाकर : साफ खोटे आहे हे. तुझे प्रेम खात्रीने माझ्यावर आहे. मघाशी रडलीस कशी मग? जाळावाचून कढ नाही आणि मायेवाचून रडू नाही.

लतिका : प्रेमासाठी रडले वाटते तुमच्या? डोक्यात दगड घातला तर साता जन्मांचा वैरीसुद्धा रडायला लागेल. माझ्या आईची आठवण होऊन रडले मी? माझी आई आज असती तर माझे असे धिंडवडे का निघाले असते?

प्रभाकर : साता जन्मांचा वैरी म्हणून तुझे धिंडवडे काढण्याची माझी इच्छा नाही, पण पुढच्या सात जन्मांचा सलोखा करण्यासाठी तुझी वरात काढण्याची -

लतिका : लोक हसतात त्याचे तुम्हांला काहीच का वाटत नाही? काही तरी बोलून जाता, आणि लोकांना हसायला होते.

प्रभाकर : हसेनात! लोकांच्या हसण्याने संसार काही चढत नाही, रडण्याने पडत नाही. आपल्याला काय त्याचे?

लतिका : हो खरेच. मनाची एकदा लाज सोजल्यावर -

प्रभाकर : जाऊ दे ते! आता पुन्हा विचारतो. आता पहिल्यासारखे काही उत्तर देऊ नकोस.

लतिका : तुम्हीही आता पहिल्यासारखे काही तरी प्रश्न करू नका. तुमचा प्रश्न मला ठाऊक आहे.

प्रभाकर : तुझे उत्तरही मला ठाऊक आहे. प्रीती कधी जिभेने बोलत नाही. ती ओठावर थरथरते, गालांवर रंगते आणि आणखी डोळ्यांत तरंगते.

लतिका : हे हळू बोलला असतात तर मला कळले नसते का?

प्रभाकर : आपल्या इष्टमित्रांनी याच गोष्टींच्या आठवणी करून देऊन वृद्धापकाळी संसार रंगवायचा असतो. लतिके, खरे सांग, तुझे माझ्यावर प्रेम आहे की नाही? जिभेने नाही म्हण म्हणजे झाले.

मनोहर : तुझ्या उत्तराचा खरेपणा पटला नाही का तुला अजून? शेवटी तिला रागावताना पाहून तुझी त्रेधा उडून तिला पूर्णपणे शरण गेलास.

प्रभाकर : मग त्यात काय झाले? न वाकायला मी का दगडाचा पुतळा आहे? लतिके, चित्रासारखे सौंदर्य पाहिल्यानंतर चित्राप्रमाणे कोण तटस्थ होत नाही? मनोहरा, जिथे गुणांचे आकर्षण असते, तिथे सतरा वेळा भांडणे झाली तरी पुन्हा ओढून जाण्याचा पंचाईत

संगीत भावबंधन

पडत नाही. जिथे असे आकर्षण नसते, तिथे मात्र तुमच्याप्रमाणे न भांडण्याची पहिल्यापासून खबरदारी घ्यावी लागते.

(राग-खमाज; ताल-त्रिताल)

स्नेहे सुगम पंथा नराचा ।

क्षोभ कलहजलधीचा । शमवी साचा ।

शांतवीतो भवरथाच्या वैरभाव चक्रांचा ॥ ध्रु० ॥

दीप अंधकारी विपदेच्या प्रकटे उज्ज्वल देहे ॥

मोक्षमार्ग सुचताती स्नेहे ॥ १ ॥

मालतीताई, तू हसू लागलीस. लतिकेसाठी मी तर काय, सारे जग वेड्यासारखे होईल. तुला याचे प्रत्यंतर सगळ्यात जास्त आले असलेच. तुझ्या प्रेमाची याचना करायला या निर्विकार मनोहराखेरीज दुसरा एक तरी उमेदवार येतो की काय बघू या बरे.

(धुंडिराज व घनश्याम येतात)

धुंडिराज : कुसुम, कुमुद, इंदु, बिंदु, आज एक गंमत होणार आहे, बरे का? पण कुणाजवळ बोलायचे नाही, सांगायचे नाही, कळवायचे नाही हां ! अगदी गप. आज आमच्याबरोबर कोण

आले आहे हे कुणाला सांगितले तर रागावणार बरे का आपण! मालतीताईजवळ तर अगदी अवाक्षर काढायचे नाही, चकार शब्द काढायचा नाही की ब्र काढायचा नाही. आज कोण आले आहे आमच्याबरोबर ? कशाला आले आहे ? थट्टा करायची आहे आज एका माणसाची. हो, आणखी एका माणसाची पण थट्टा करायची आहे. हां, पण कुसुम, ती थट्टा आपण करायची, की प्रभाकराला सांगायचे? सांगू तुला त्या माणसाचे नाव?

लतिका : काका, केलीत माझी थट्टा!

धुंडिराज : प्रभाकराचे नाव घेतले म्हणजे तुझी थट्टा कशी होते, बेटा? तुला राग आला का?

प्रभाकर : काका, एखाद्यातचा हक्क जर आपण घेतला तर त्या माणसाला राग का नाही येणार?

धुंडिराज : तुलासुद्धा राग आला का, प्रभा? तुला जर राग आला असेल तर हे पाहा तोंड बंद केले.

प्रभाकर : (स्वगत) बोलण्याच्या भरात मी इतके वेड्यासारखे बोलून गेलो, की त्याचा अर्थ चांगल्या मार्मिकालासुद्ध कळू नये. (उघड) काका, तुमच्या बोलण्याचा राग कसा येणार?

घनश्याम : (स्वगत) संसाराच्या पाशातून याला आता बाहेर कसा ओढून आणू?

धुंडिराज : प्रभा, राग का येणार नाही? राग यायला पाहिजे, आलाही पाहिजे आणि आलाही आहे. खरे सांग, रागावला आहेस की नाही?

घनश्याम : धुंडिराजपंत - (स्वगत) पुढे काय बोलू आणि कसे बोलू! वाहता ओघ थांबविण्यासाठी नुसता नावापुरता अडथळा पुरेसा होतो का बघू या! (उघड) धुंडिराजपंत, अहो धुंडिराजपंत -

धुंडिराज : भले शबास! काय गाढव आहे मी! घनश्याम, रग खरे म्हटले तर तुम्हांला यायला पाहिजे. बोलण्यात एखाद्या वेळी घसरतो तो असा बरे? बाकी मनात आणले - अन् कामाची तशी निकड पाहिजे - असे बोलणे एकदम थांबवितो म्हणता, की बोलण्याची सोय नाही. बोल म्हणता बोलणे बंद. एकदा काय झाली गंमत, एक गूहस्थ होता निकडीच्या कामात; फारच कामात होता -

घनश्याम : तसा हल्ली मी आहे.

धुंडिराज : यस् राईट, बरोबर आहे. बोलणे दिले सोडून, घनश्याम, ही पाहा माझी मालती. आता मात्र बोलणार! मालती, घनश्याम, ज्या प्रसंगाला मी भीत होतो आणि ज्या प्रसंगाची आनंदाने वाट पाहात होतो, तोच हा प्रसंग. कन्यादानाप्रसंगी अश्रू आनंदाचे असतात की दुःखाचे असतात, हे सांगणे मोठे कठीण आहे, राया! सुस्थळी पडलेल्या मुलीची कन्यादानाने कायमची बोळवणी करताना जे दुःखाचे समाधान वाटते, जे आनंदाचे दुःख वाटते, त्याची कल्पना मुलीच्या बापाखेरीज कुणाच्या बापालाही यायची नाही. तुमचा मोठा फत्तर असेना, दगड का असेना, धोंडा का असेना, आलं का ध्यानात? काय सांगवे घनश्याम, नदीला सासरी पाठविताना पर्वताचेसुद्धा पाषाणहृदय फुटल्याखेरीज राहात नाही. ही पोरीची जात फार दुःखदायक! आनंदाने नटवितानासुद्धा दुःखदायक! नथीच्या शोभेचा आनंद पाहण्यासाठी आधी कोवळे नाक टोचावे लागते. कानाला कर्णफुले लाभण्यापूर्वी आनंदाने ते वेधून काढावे लागतात. पतिरूपी खरा अलंकार कुंकवाच्या सौभाग्याने नावानिशी रेखाटण्यासाठी आधी कपाळाचे मातापितरांचे सुख पुसून काढावे लागते. घनश्याम, ही माझी धनदौलत, माझ्या घराचे भूषण, माझ्यासारख्या गरीब बापाची गरीब, साधीभोळी आणखी सुशील मुलगी; तिच्यात असा मोठा गुण तो कोणता असणार?

प्रभाकर : काका, असे म्हणू नका. आपण धनाने कदाचित गरीब असाल; आणि साधारण आहात हेच आपल्याला मोठे भूषण आहे! आपल्या उदार मनोवृत्तीचे सुंदर फळ गरिबीमुळे कमी योग्यतेचे आहे असे आपल्याला का वाटू लागले? त्या मनोवृत्ती गरिबीतही फलद्रूप होतात. खोल पाताळात गाडलेल्या हिऱ्यांच्या खाणीतून आकाशातल्या ताऱ्यांच्या तोडीचे हिरेच बाहेर येत असतात.

घनश्याम : धुंडिराजपंत, कन्यादानाच्या उदकाची आपण ही डोळ्यांनी सुरुवात केली आहे, त्यामुळे या वेळी आपणांला मालतीचे गुण दिसत नाहीत, हेच खरे कन्यादानाचे उदक! आपला धर्म रूक्ष मनाच्या ऋषींनी रचलेला असल्यामुळे संसारी लोकांना न पटणारे काही विधी त्यांनी सांगून टाकल्या आहे. कन्यादानाची सांगता, बापाच्या डोळ्यांतून पाण्याची धार

वाहात असताना, निराळ्या उदकाने करण्याची काय जरूरी आहे? तसेच या शुष्क वृत्तीच्या धर्मसिंधूनी प्रिय जनांच्या मृत्यूची बातमी ऐकताच सचैल स्नान करण्याची धर्माज्ञा करून ठेवली आहे. आश्रूंच्या मंगल स्नानाने ते कार्य आधीच होत नाही का?

धुंडिराज : नका बोवा, घनश्याम, सुतकाफितकांचे अमंगळ बोलणे नका काढू या वेळी, त्याचे काही प्रयोजन नाही या वेळी.

प्रभाकर : बरे काका, कन्यादानाचे तरी बोलणे काढण्याचे काय प्रयोजन आहे, समजलो नाही.

धुंडिराज : हो, ते तसेच राहिले. म्हणजे मुख्यच! मालती, हे घनश्याम तुला पाहावयाला आलेले आहेत.

प्रभाकर : म्हणजे? मालती पाहण्यालायक वस्तू कधी झाली?

धुंडिराज : प्रभा, अशा वेळी फटदिशी बोलणे म्हणजे ते शिस्तवार नाही, बंदिस्त नाही, अन् व्यवस्थेशीर नाही. शिवाय साजून कुठे दिसते ते? अशा वेळी लाघवी बोलणे असावे. ते मालतीला पाहावयाला आहे आहेत. हो, तुम्ही काय म्हणालात मघाशी? जरा कानाला नवीन वाटले. काय बरे? ओ यस् बरोबर; 'मागणी घालायला.' हे मालतीला मागणी घालायला आले आहेत. बरोबर आहे ना घनश्याम?

प्रभाकर : म्हणजे? बरोबर काय आहे कपाळ?

धुंडिराज : अरे, अरे, अरे! अरे प्रभा, काय रे हे? बोलू नकोस म्हणून सांगितले ना? हां, घनश्याम, तुम्हांला काय मागणी घालायची ती बोला. ही मालती. आमची फुल परमिशन आहे. हो, आमचा संकोच वाटेल नाही का तुम्हांला? आता जो कण्वासारखा इष्टीला म्हणून जातो तो एकदम पाठविणेचे वेळी आशीर्वादाला हजर. अण्णा किलुस्कराच्या शाकुंतलातली गंमत बरे का ही ? अण्णाला बघितले नसेल तुम्ही? जबर पुण्याईचा मनुष्य! आणि हा एकेक दंड! ते ऋषीचे सोंग घेतले म्हणजे ऋषीसारखाच दिसायचा ना! तो धाकटा ऋषी होत असे, बरे का! हा म्हणजे शकुंतलेचा बाप नव्हे; शकुंतलेचा बाप म्हणजे कण्व.

घनश्याम : की ज्याच्याप्रमाणे आपण इष्टीला जाण्याकरिता म्हणून -

धुंडिराज : चांगले सुचविलेत! का हो, बोलणे जरा नादाने वाढते का हो आमचे? हसू नका! मी तर जातोच! पण तुमच्या भोवतीची ही पोरबाळांची ही गर्दी कमी करतो. तुम्हा तरुण मंडळींच्या संसारात म्हातारचळाप्रमाणे पोरकटपणा असूनही उपयोग नाही. चला, कुसुम, कुमुद, सगळे छोटे बाबालोक, चला एकदम. हो, आम्ही लग्नाची ही नवीन इंग्रजी पद्धत काढली, मग हो मुलांना बाबालोक का म्हणायचे नाही? चला सगळेजण. (जातात)

प्रभाकर : (स्वगत) काकांनी काय मांडले आहे काही कळत नाही. या घनश्यामाच्या माथ्यात हा बूट कुठून निघाला? वाः! काय सुंदर प्रसंग आहे! हा घनश्याम मागणी घालायला आला आहे! हा मनोहर येथेच आहे! बिचारी मालती चकित झाली आहे मुळी! (उघड) घनश्याम, मालतीला, मागणी घालायला सुरुवात नाही केलीत अजून?

लतिका : मी आपली वेड्यासारखी पाहते आहे मघापासून! ही मालतीची मागणी म्हणजे काय? तिच्यासाठी घनश्यामच काय आले आहेत? का हो घनश्याम, मालतीची मागणी म्हणजे मालती का भिक्षा आहे, का जोगवा आहे, का गोग्रास आहे?

घनश्याम : ताईसाहेब, आपण अशी थट्टा आरंभलीत तर मी अधिकच बुचळ्यात पडणार आहे. हे पाहा - बघितलेत? आपल्याला, की तुम्हांला, की तुला? - मी फार गोंधळून गेलो आहे - शिष्टाचाराच्या रितीप्रमाणे मालती म्हणावे, की या प्रसंगाच्या चमत्कारिक अपूर्वतेमुळे काहीच म्हणून नये?

प्रभाकर : तसे केलेत तर फारच उत्तम होईल.

घनश्याम : देशमुख, आपण या वेळी मला मदत करायला पाहिजे. मालती, वधूवरांच्या वडिलांनी बोलण्याच्या या गोष्टी, काळाच्या निर्दयपणामुळे, आणि तुझ्यावरील वडिलांच्या मायाळूपणामुळे बोलण्याचा आज माझ्यावर प्रसंग आला आहे. ही पाश्चात्य विवाहपद्धती आमच्या इकडे अगदीच अपूर्व असल्यामुळे अशा प्रसंगी तिकडच्या तरुणीपेक्षाही आमच्या इकडच्या तरुणांना अधिक लाजल्यासारखे होऊन गेल्यास त्यात काय नवल आहे?

मालती : आपल्या सुशिक्षित तरुणांना ही मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे.

घनश्याम : आपल्या उत्तेजनाने मला अमळ धीर आला असला, तरी प्रथम आपल्याला काय प्रश्न विचारावा हा मोठा प्रश्नच आहे.

लतिका : आणि मालतीने काय उत्तर द्यावे हाही मोठा प्रश्नच आहे.

घनश्याम : ताईसाहेब, आपण माझी विनंती विसरला. मालती, हा मी तुझ्यापुढे उभा आहे. माझा प्रश्न स्पष्टपणे विचारण्याचे कारणच नाही. प्रश्नावाचून आता उत्तर द्यायला हरकत नाही.

प्रभाकर : घनश्याम, तुमच्याबद्दल माहिती फारच थोडी सांगितलीत. मिळकतीची टाचणे, वंशवृक्षाच्या फांद्या, कुंडल्यांची पाने, सदगुणांची खानेसुमारी याच्याबद्दल बोलला नाहीत कुठे? तुमचे गोत्र, प्रवर, रास, नाव, जन्मनक्षत्र -

लतिका : जन्मनक्षत्राच्या उपजत जोरावरच नक्षत्रासारख्या मुली मिळण्याचे दिवस गेले ते. जन्मकाळाच्या ग्रहांवरून वधूवरांचे भविष्य ठरविण्याऐवजी वधूवरांच्या परस्पराबद्दलच्या ग्रहांवरून जन्माचे दिव्य भविष्य ठरविण्याचा काळ आहे घनश्याम. ही मागणी घालताना तुम्ही नीटसा विचार केलेला दिसत नाही.

घनश्याम : लतिकाताई, आपण आणि देशमुख माझा फार निरुत्साह करीत आहात. ताईसाहेब, आपल्या नोकराचा उपमर्द करणे हे धन्याला शोभत नाही. आणखी मला वाटते. हे जरा अप्रासंगिकही आहे.

लतिका : घनश्याम, नोकराने धन्याचा उपमर्द करणे हे त्यापेक्षा अप्रासंगिक नाही का?

घनश्याम : काय समजू मी या बोलण्याचा अर्थ?

लतिका : तुम्ही आमचे नोकर, मालती माझी मैत्रीण. आज मालतीला मागणी घातलीत, उद्या माझ्याशी लग्न करायला तयार व्हाल. वेड नाही ना लागले तुम्हांला? जा, मालतीच्या लग्नाच्या वेळी तुम्हांला हजर रहावे लागले ते नवरदेव म्हणून नव्हे, तर लग्नाच्या सामानाची यादी करण्याकरिता.

घनश्याम : आपण जरा जास्त बोलत आहात. मनोहरपंत. तुम्ही मघापासून बोलत नाही. बाबासाहेबांपर्यंत बोलणे गेले, तर उद्या तुम्हांला मी साक्षीला म्हणून बोलावीन. लतिकाताई, हे देशमुख आणखी आपण एकमेकांशी सलग्नीने बोलताना या सर्व गोष्टींचा पुरता विचार करीत असाल, नाही?

लतिका : लहान तोंडी फार मोठा घास घेतलात हा. दुसऱ्याच्या उठाठेवी तुम्हांला कशाला हव्यात?

घनश्याम : माझ्या उठाठेवी दुसऱ्यांना हव्यात म्हणून. लतिकाताई, माफ करा. आपल्या वडिलांच्या टीचभर कचेरीत मी आपला नोकर आहे जगाच्या उघड्या मैदानात. (स्वगत) मी जास्त बोलत चाललो. (उघड हसून) लतिकाताई, आपण माझ्यातला दोष नाही सांगितलात.

लतिका : फार सोपा प्रश्न विचारलात. तुमच्या सदगुणांबद्दल विचारले असते तर माझे तोंडचे बंद झाले असते. पहिला दोष पहिल्या प्रतीचे दारिद्र्य. दुसरा दोष तुम्हांला कोणी नाही.

प्रभाकर : आकडेवारी हवी कशाला ही? शिक्षणाच्या नावाने पुज्य, ना घर ना दार, आईबापाचा ठाव ना ठिकाण -

घनश्याम : देशमुख, आईबाप नाहीत हा दोष खरा, तुमचासुद्धा हा दोष आहेच. पण तुमची कर्तबगारी अचूक! तूम्ही आईबाप मिळवून त्यांच्या आश्रयाने शिक्षणसुद्धा मिळवलेत. माझ्यात ही कर्तबगारी नाही. मी एकलकोंड्यासारखा आपला मार्ग कापीत सुटलो. देशमुख, शाळपोपटपंचीच्या भरात नादानपणाने तुम्ही काय बडबडत आहात तुम्हांला कल्पना तरी आहे? लतिकाताई, मालतीला आपण आपल्या दृष्टीने उपदेश करीत आहात. पण आपण श्रीमंत आहात; दुसऱ्याच्या आश्रयावर वाढलेल्या या देशमुखांना आपण पती या नात्यानेसुद्धा आजन्म संभाळू शकाल. गरिब बिचाऱ्या मालतीच्या बापाला असा घरबैठा घरजावई म्हणजे कसा संभाळता येईल? आपल्या वडिलांच्या गजान्तलक्ष्मीला हा सयामचा पांढरा हत्ती चांगला शोभेल. ताईसाहेब, माफ करा अं! माझी बेसूर बडबड आपल्या मनाला लागली असे वाटते. परक्याच्या घरट्यात वाढलेल्या या बाळकोकिळेचे गोड गाणे मला कोठून साजणार!

लतिका : सर्पासारखे तुम्ही उलटून असे विष ओकू लागलात? तुमचे दात पाडून तुम्हांला निर्विष करायला मला वेळ लागायचा नाही.

घनश्याम : ताईसाहेब, जे म्हणाल ते थोडे आहे. पण मानवी सर्पाचे दात पाडले म्हणजेच तो दंश धरतो हे विसरू नका. आपल्याला वाईट वाटले; आता मलाही वाईट वाटते. आपण या बाबतीत बोलायलाच नको होते.

लतिका : अमर्याद मनुष्या, तुझी कर्तबगारीची कल्पना फार बेसुमार आहे. घनश्याम तुम्ही उद्दाम आहात हे मला पुरतेपणी माहित आहे. बरे झाले, तुम्ही मला मागणई घातली नाहीत.

घनश्याम : आणि असे असूनही आपण उत्तर देत आहात. मालती, तुझ्याकडून उत्तराच्या कृपादृष्टीची मी अपेक्षा करू का?

लतिका : पुन्हा मीच उत्तर देईन. मालती माझी जिवाभावाची मैत्रीण आहे. मी सुखी व्हावे अशी जशी माझी इच्छा आहे तसेच मालतीने सुखी असावे अशी माझी इच्छा आहे. मालतीचा बाप गरीब आहे म्हणून हे मागणी करण्याचे धाडस करू नका. मालती आणि लतिका यांना निराळी विशेषणे लागतच नाहीत.

मालती : ताई, उगीच शब्दाला शब्द किती वाढवितेस! घनश्याम, तुम्ही विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर मला विचाराने द्यायला हवे हे खरे; पण कधीकधी असे प्रश्न मनापुढे उभे राहण्याच्या पूर्वीच त्यांची उत्तरेही सापडली असतात.

घनश्याम : तुमचे उत्तर जरासे संदिग्ध नाही का?

मालती : आपण पुरुष असून प्रश्न अडखळत विचारलात; मग कुमारिकेच्या बोलण्यात आपण संदिग्धता हा गुण समजणार नाही का? हे पाहा, हृदय ही एकच वस्तू जगातल्या सर्व सुखांची हेतुभूत आहे. आणि ही एकच वस्तू अशी आहे, की जी देऊन देता येत नाही आणि मागून मिळत नाही. पुष्कळदा तर हृदय दिल्यावर किंवा मिळाल्यावर नंतर कळते.

घनश्याम : मालतीबाई, आपल्या भाग्यशाली कृपाविषयाचे नाव मला कळेल का ?

मालती : मला वाटते, आपल्या प्रश्नाला मी सांगितले तेवढे उत्तर पुरे झाले.

घनश्याम : आपले हे उत्तर कायमचे आहे ना?

मालती : ऐकणाराला उत्तर देणे हे आनंदाचे काम आहे असे का आपल्याला वाटते?

घनश्याम : मालती, माझ्या मागणीचा अनादार होईल अशी मला कल्पना नव्हती.

मालती : आपण मागणी कराल अशी मलाही कल्पना नव्हती. मी लतिकताईसारखे कठीण कधी बोलत नाही. पण मला या विषयाचा तिच्यापेक्षाही कंटाळा आला आहे.

घनश्याम : मालतीबाई, माझ्या जीवितातील अत्यंत महत्त्वाची आशा आपल्याला केवळ कंटाळवाणी वाटली?

मालती : माझ्या जीविताच्या आशेच्या दृष्टीने. माझ्या सौजन्यामुळे आपण आता मला विशेष त्रास देत आहात, असे नाही का आपल्याला वाटत?

संगीत भावबंधन

मनोहर : घनश्याम, मला असे वाटते की, तुमच्या प्रश्नाचे पाहिजेल तितके उत्तर तुम्हांला मिळाले. ते अनुकूल नाही यामुळे तुम्हांला विषाद वाटणए स्वाभाविक आहे. पण प्रतिकूल उत्तराची उगीच ओढाताण केल्याने त्याला अनुकूल स्वरूप कसे येणार?

घनश्याम : ठीक आहे; मालतीबाई, मी आपला निरोप घेतो.

लतिका : तिने तुम्हांला मघाशीच निरोप दिला आहे.

घनश्याम : तुम्हा सर्वाना माझ्याकरिता फार कष्ट पडले. मालतीबाई, तुमचा संसार सुखाचा व्हावा एवढीच माझई परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

(घनश्याम जातो)

लतिका : मालती, किती जड तोंडाची आहेस तू? एका शब्दात काही ही पीडा तुला टाळता आला नाही. प्रभाकर, मनोहरदादाला कदाचित आवडले असेल, पण मालतीची ही बोलण्याची रीत तुम्हांला आवडली का? आपल्या मनात असेल ते स्वच्छ शब्दांनी बोलून दाखविणे हेच मनुष्याचे कर्तव्यकर्म असते.

प्रभाकर : अगदी बरोबर आहे तुझे बोलणे.

मनोहर : प्रभा, या स्पष्ट बोलण्याच्या कर्तव्यकर्मांमुळेच तुम्हा दोघांत नेहमी इतकी कर्मकटकट चालत असते, हे तू विसरतोस. तिच्या म्हणण्याचा चांगला विचार केलास का?

प्रभाकर : मनोहरा, तुझ्या अंगात दाक्षिण्य सुतराम नाही. अरे, स्त्रियांच्या सुंदर सिद्धान्ताला सत्यापेक्षा सौंदर्याचेच जास्त साह्य असते.

लतिका : म्हणजे? मी विचार केल्यावाचून बोलते वाटते? ऐक, मालतीताई.

प्रभाकर : ती काय ऐकणार? ती बोलण्यावाचून विचार करते. मी म्हटले ते खोटे नाही अगदी. माझ्या म्हणण्याचे एकंदर तात्पर्य-

लतिका : आता या वेळेस या वळसेवेलांट्या नकोत. माझे म्हणणे खोटे असते हे खरे ना? उगीच लपवाछपव करू नका.

प्रभाकर : लपवाछपव करू नका म्हणजे? खरे बोलायला मी तुला भितो असा तुझा समज की काय? माझी जी मते आहेत ती आहेतच.

लतिका : अगदी माझ्यासाठी सुद्धा तुम्ही आपल्या मतात फेरफार करणार नाही ना?

प्रभाकर : तुझ्यासाठी माझ्या मतात एक केसभर फेरफार करायला मी तयार नाही. तुझ्यासारखी मते फिरवायला मला तुझ्याकडून आधी थोडा थल्लरपणा शिकायला हवा.

लतिका : तुम्ही माझ्याकडून थल्लरपणा शिकणार? चला झाले! अहो, हे सावलीजवळून हातवारे शिकण्यासारखे होत आहे. तुम्ही म्हणजे थल्लरपणाचे मूर्तिमंत अवतार!

प्रभाकर : मी थल्लर आहे, नाही का? लतिके, तुझ्या संथपणाची, गंभीरपणाची मला काडीइतकी जरूर नाही.

लतिका : पाहा बरे! मग पश्चातापात पडाल!

संगीत भावबंधन

प्रभाकर : अहाहाहा! पश्चाताप करायला काय सदगुणांची पुतळी लागून गेली आहे!
विवाहमांगल्याची मंगल मूर्ती -

लतिका : खबरदार भलतेसलते बडबडाल तर! तोंडसुद्धा बघू नये तुमचे!

प्रभाकर : काय त्रास आहे पाहा! जसे काही हीला तोंड दाखविले नाही तर मला जगात तोंड दाखवायला जागाच कुठे उरणार नाही!

लतिका : आता जर तोंड दाखविलेत तर तोंड पाहणार नाही तुमचे.

मनोहर : प्रभाकर, बस कर बोलणे आता. मघाचे गुलाब, कमळे सारी कोमेजली वाटते? आता बोलता बोलता मघाच्यासारखी तिची आर्जवे करायला लागशील.

प्रभाकर : चार पैशांचा फुलांचा पुडा आणला तर त्यात बावन्न गुलाब व छपन्न कमळे येतात. अरे, मानली तर सारी बागशाही; नाही तर कोण्या झाडाचा पाला! मनोहरा, तुला एक मोठे तत्व सांगून ठेवतो. संसाराच्या संगीताचा नेहमी बागेश्रीत प्रारंभ होऊन भैरवात शेवट होत असतो. मंगलाचरणाला एकजीवाचा एकताल आणि भरतवाक्याला रुद्रताल हा ठेवलेला. ठिक आहे; लतिके, यापुढे माझे तोंड तुला कधीही दाखविणार नाही हीच माझी प्रतिज्ञा.

मालती : लतिकाताई, चल तू माझ्या बरोबर आत.

लतिका : चल ताई; ऐकलास ना बोलण्याचा प्रकार? म्हटले आहे ते काही खोटे नाही.

(राग-यमनकल्याण; ताल-दादरा)

कठिण कठिण कठिण किती पुरुषहृदय बाई ।

स्त्री-जातीप्रति झटता अंत कळत नाही ॥ ध्रु० ॥

रंगुनि रंगात मधुर मधुर बोलती ।

हसत हसत फसवुनी हृदबंध जोडती ।

हृदयांचा सुंदरसा गोफ गुंफिती ।

पदर पदर परि शेवटी तुटत तुटत जाई ॥ १ ॥

(जातात)

मनोहर : अखेर भांडण्यात निकाल केलास.

प्रभाकर : मला सर्व ठाऊक आहे. सांगू तुला आता? ही एक मोठी थोरली ट्रॅजडी होणार आहे.

मनोहर : ट्रॅजेडी कसली तुझ्या कपाळाची! अशा सुंदर प्रारंभाचा विपर्यास करावयाला परमेश्वर एखाद्या नाटककारासारखा लहरी नाही.

प्रभाकर : बरे काय रे, तुझे लक्ष होते का? जाताना तिने किंचित हसल्यासारखे केले, ते मनापासून होते का तिरस्काराने होते?

मनोहर : माझे तितके लक्ष नव्हते तिकडे.

प्रभाकर : बरोबर आहे. तुझे लक्ष असेल त्या मालतीकडे. प्रेमाने बहकलेल्या तरुणांना मनात भरलेल्या पोरींचे चेहरे पाहण्यापलीकडे काय काम असते? जाऊ दे; मला त्या गोष्टीची शहानिशा करून घेतली पाहिजे. मनोहरा, खरेच सांग, मी जरासा तापट आहे का रे?

मनोहर : तुम्हा दोघांची एकच चूक होते. मनुष्यस्वभावाच्या मुख्य मुख्य गोष्टींत भिन्न मनांची मिळणी झाल्यावर परस्परांचा क्षुद्र विषयावरचा मतभेद मनावर न घेण्यानेच प्रेमाचा परिपोष होत असतो. क्षुल्लक बाबतीत पटेनासे झाले म्हणजे एकदम प्रेमाची कसोटीच पाहू लागणे हा फारच मोठा अविचार आहे. या दृष्टीने मार्गक्रमण करू लाग; म्हणजे पाच अंक मोजण्याच्या आत तुझ्या दृष्टीस पडेल की ही एक कॉमेडी आहे म्हणून. चल.

(जातात)

•

प्रवेश तिसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर)

धनेश्वर : (स्वगत) पाप धृतराष्ट्रासारखे आंधळे आहे, आणि शंभर पुत्रांना जन्म देणारे आहे. धृतराष्ट्राने ही करामत उभ्या जन्मात एकदाच केली; पण पाप मात्र प्रत्येक पळाला आपल्या पिलांच्या प्रसववेदना भोगित असते; मात्र या जन्मकाळाच्या वेदना माझ्या सारख्या पापी जीवांना प्राणसंकटासारख्या वाटतात एवढेच. भागीदाराला बुडविण्यासाठी तयार केलेले हे खोटे दस्तऐवज इंद्रायणीच्या डोहात बुडविले तर तुकारामाच्या गाथेप्रमाणे ते परमेश्वर पुन्हा बाहेर काढल्याशिवाय राहणार नाही. मी जर श्रीकृष्णाच्या अमदानीत जन्मलो असतो, तर मात्र हे खोटे दस्तऐवज यमुनेच्या डोहातल्या कालियाच्या तोंडात कोंबून ठेवले असते. माझ्या भागीदाराने स्वतःपेक्षाही मूर्ख असा आपला मुलगाच पाठवून दिला आहे, म्हणून बरे झाले. मोरेश्वराला फसविणे हे काही मोठेसे कठीण नाही. पण अशाने कायमची काळजी दूर होत नाही ती नाहीच. छे, कोणत्याही दृष्टीने विचार केला तरी माझा विचारच बरोबर वाटतो, लतिका मोरेश्वराला दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही. पेढीवरच्या भागीदारीत केलेले लपंडाव दडविण्यासाठी माझ्या भागीदाराच्या संसारात भागीदारी सुरू केल्याखेरीज आता भागायचे नाही. अन् तसे म्हटले तर लतिकेचे तरी काय नुकसान होणार त्यात? पुढे पैसा मिळविण्याजोग्या तरतरीत बुद्धिवानाला पोरगी दिली काय, आणि गर्भश्रीमंत गाढवाच्या गळ्यात बांधली काय, परिणाम दोहींचा सारखाच. व्याहीसंबंधाने याच्या हातात हात घातला, म्हणजे माझ्या हातात हातकड्या घालताना त्यालाही थोडीशी भागीदारी पत्कारावी लागणारच. (घनश्याम येतो) या घनश्याम; घनश्याम. कोणी काहीही म्हणो; पण लतिका मोरेश्वराला देणे हे मोठे कल्याणप्रद वाटते बोवा.

घनश्याम : (स्वगत) हा इरसाल थेरडा अशा आडवाटेने का जातो आहे? तसे म्हटले तर हा काही चळणाऱ्यां पैकी नव्हे. याच्या मनाचा ठाव काढण्यासाठी याच्या पोटात शिरण्याचा रस्ताच सापडत नाही.

धनेश्वर : तुम्ही जरा बुचकळ्यात पडलात? तरुणाच्या तरतरीत बुद्धीला एखाद्या गोष्टीचा पोक्त विचार करता येत नाही, हे असे एखादे वेळी प्रत्ययाला येते. देऊ का हा विषय तुम्हांला नीट समजावून?

घनश्याम : मला वाटते, लतिकाताईनाच या ज्ञानाची फार जरूरी आहे.

धनेश्वर : घनश्याम, पोरवयात तुम्ही बरीच कमाई करून ठेवली आहे. भाविक अजागळापेक्षा तुमच्यासारखी पाजी मनाची माणसेच मला फार आवडतात.

घनश्याम : एखादे वेळी आपली नोकरी सोडण्याचा प्रसंग आला, तर आपल्याजवळ लायकीचा दाखला मागण्याची सोयच नाही मुळी.

धनेश्वर : ते राहू या तूर्त. लतिकेला बोलवायला सांगितले होते ना तुम्हांला?

घनश्याम : ही पाहा सर्व मंडळी इकडेच येत आहेत.

(लतिका, मालती, मनोहर व मोरेश्वर येतात)

धनेश्वर : या सगळे असे ओळीने बसा. मोरेश्वर, बसा असे लतिकेच्या समोर. लतिके, लाजली नाहीस तू कुठे?

लतिका : बाबा, मला तुमची लाज वाटते. मांडले आहे काय तुम्ही हे?

(प्रभाकर येतो)

धनेश्वर : बसा, प्रभाकर. लतिके, प्रीतिविवाह हिंदू सामाजाला अनिष्ट आहे. मोरेश्वरांचे आणि तुझे लग्न लागले म्हणजे आपल्या घराण्यांचे पूर्वापार संबंध कायम राहून लौकिक वाढणार आहे; निदान लौकिक कायम तरी राहील. मी किती दूरदृष्टीने विचार करतो आहे याची तुला कल्पना नाही. तुला हे लग्न का आवडत नाही कळत नाही.

मालती : काका, मी सांगते कारण. लग्नाला प्रीती आवश्यक असते; खरे ना?

धनेश्वर : भलतेच. लग्नाला एक बोहले. वाजंत्री, मांडव, एक भट आणि एक नवरा इतकी सामग्री बस झाली. प्रीती हे काय खूळ आहे, हेच आपल्याला कळत नाही.

लतिका : बाबा, प्रीती हा एक नेत्ररोग आहे.

धनेश्वर : म्हणजे त्याने काय डोळे येतात का?

लतिका : नाही बाबा, प्रीतीने डोळे जातात.

धनेश्वर : मग छान. ही आंधळ्याची माळ मोरेश्वराच्या गळ्यात घातली म्हणजे झाले. वेडे पोरी, तरीच तुला मोरेश्वराच्या घरचे जडजवाहीर दिसत नाही.

लतिका : बाबा, या रत्नासारखे जडजवाहीर मला नको आहे. ही धोंड माझ्या गळ्यात बांधून संसाराच्या समुद्रात मला लोटून देण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे हो?

धनेश्वर : माझा अधिकार विचारतेस? लतिके, मी तुला जन्म दिलेला आहे.

लतिका : हो बाबा, हो. आईबापांना मुलांना जन्म देता येतो, त्यांना मरण देता येत नाही. लग्नाचे सोंग करून तुम्ही मुक्या जनावराप्रमाणे माझा गळा कपणार आहे वाटते?

(राग-पिल्लू; ताल-दादरा)

समजता यज्ञाचि का दुहातृविवाहा ।

यज्ञशाला स्वीय गेहा ॥ ध्रु० ॥

वर मानित आराध्यदेवता ।

गणि तसा पशु तैसे तनुजादेहा ॥ १ ॥

प्रभाकर : आपल्या आर्यधर्मात मातापितरांना हा अधिकार असतो खरा. मंत्रतंत्राच्या धार्मिक आधारावर सात्त्विक ब्राह्मणाला यज्ञात मुक्या जनावरांच्या आणि आईबापांना लग्नविधीत वधूवरांच्या जन्मांचा सत्यानाश करण्याची पुरी मुभा आहे. या धर्माच्या जोरावर मुरळ्या वाहण्याच्या निमित्ताने दगडाच्या मूर्तीला मुली वाहण्याचा प्रकार ऐकला होता. पण अशा मूर्तिमंत दगडाला मुलगी अर्पण करणारा बाप अगदी फरसबंदी दिलाचा फत्तरच असला पाहिजे. मनोहरा, दगडाचे हे नमुने नीट लक्षात ठेव.

लतिका : तुम्ही आपले तोंड दाखविणार नव्हता ना? मग का तोंड घातलेत या विषयात! माझ्या बाबांना असे कठीण शब्द बोललेले मला नाही खपायचे.

प्रभाकर : बरोबर आहे. कोवळ्या बापाची कोवळ्या मनाची मुलगीच की नाही तू? लतिके, तुझ्या बापाच्या हलक्या प्रकृतीच्या पचनी पडतील असे पथ्याचे शब्द कोठून आणू मी?

धनेश्वर : पण हा धोंडा तुझ्या माथ्यावर दिला आहे कोणी? प्रभाकरा, देवासारखे, आगदी दगडाच्या देवासारखे गप बसायचे असेल तर बस. तुमच्या तरतरीत बोलण्याचे कौतुक रिकाम्या वेळी करायचे असते. लतिके, साडेतीन हात देहाचा तुझा बाप म्हणून विचारतो आहे. या घरी तुला दिली तर तुझे काय नुकसान होणार आहे? चांगली धनदौलत आहे, जमीनजुमला आहे, मोठे थोरले घर आहे, बागेत खाशी मोठी विहीर आहे.

लतिका : त्या घरी दिलीत तर त्या घरापेक्षा त्या विहिरीचा जीव घायला उपयोग होईल खरा!

धनेश्वर : पण असा वैताग करायचे कारण काय?

मालती : काका, असे रागवू नका! हल्लीच्या सुशिक्षित मुलींना इतर गोष्टीपेक्षा शिक्षणाचेच जास्त महत्त्व वाटले तर तो दोष आहे का? आपली लतिका इतकी शिकलेली, अन् हे -

प्रभाकर : मालतीताई, चुकतेस तू! या मोरेश्वराचाही शिक्षणाशी बराच संबंध आहे. याच्या दाट परिचयाचा एक विद्यार्थी प्रवेशपरीक्षेच्या वर्गात आहे ना! ही अशी विदुषी आहेत.

लतिका : तर हे असे विदूषक आहेत.

धनेश्वर : वा! लतिके, फारच मर्यादशील मुलगी तू! वडिलांनी निवडलेला नवरा -

लतिका : तसा वयोवृद्ध असता म्हणजे वडिलांइतकाच पुज्य मानला असता.

धनेश्वर : मला नाही वाटत, विद्या नसली म्हणजे मनुष्य लग्नाला नालायक होतो असे. शिकलेल्या मुलाला जर न शिकलेली मुलगी चालते, तर शिकलेल्या मुलींना न शिकलेला मुलगा तरी का चालू नये? नवराबायकोच्या जोडीत एक कोणी तरी शिकलेले असले म्हणजे झाले.

प्रभाकर : क्वाइट राइट अँड ओरिजिनल! लतिके, दॅटस् आर्ग्युमेंट इट इज सेन्स.

लतिका : प्रे, शट अप युअर नॉनसेन्स. इट इज ब्रुटल.

प्रभाकर : ते कसे? नीट विचार केला नाहीस. अग, स्त्रीस्वातंत्र्याची कैवारी म्हणून तर हे लग्न तुला फारच आवडायला पाहिजे. अज्ञानाच्या अंधारात ठेवून पुरुषांनी बायकांना गुलामाप्रमाणे वागवले. तुझ्यासारख्या सुशिक्षित स्त्रीला या अक्षरशः गुलामाला जन्माचा गुलाम करून या गोष्टीचा सूड घेणे इष्ट नाही का? इट इज लॉजिक वुडथ अ व्हेजन्स अँड क्वाइट लाइक अ डॉटर ऑफ ईव्ह.

लतिका : यू हार्टलेस सर्पट! जास्त बोलाल तर तुमच्या पायाशी आता डोके फोडून घेईन. माझे बाबा जन्माचे धनी आहेत. माझ्या बदलची उठाठेव तुम्हांला करण्याचे काही कारण नाही.

प्रभाकर : गुड.

लतिका : प्रभाकर, अगदी सीरियसली, अगदी मनापासून सांगते -

घनश्याम : (स्वगत) दॅट्स फर्स्ट क्लास टॉमफुलरी. आय वंडर. हा थेरडा अजून ट्रॅजिक मूडमध्ये कसा जात नाही?

प्रभाकर : काय सांगणार होतीस सीरीयसली ?

लतिका : हेच सांगणार होते, माझा प्राण जात असला आणि तुमचाही प्राण जात असला तरी पुन्हा आपले तोंड दाखवू नका! तुम्हांला अगदी माझ्या गळ्याची शपथ आहे. बाबांना उपदेश करणारे तम्ही कोण?

प्रभाकर : असे? डन अँड डन वन्स फॉर ऑल.

धनेश्वर : शाबाल, लतिके! हा खरा कन्याधर्म.

लतिका : आणि या मोरेश्वराच्या गळ्यात मला बांधणारा हा तुमचा पितृधर्म वाटते? बाबा, मी निक्षून सांगते - माझ्या अमर्यादपणाची मला क्षमा करा. या विषयाची वाटाघाट इथं क्षणभर चालविली तर मी इथल्या इथं जीव देईन. बाप आहात की कसाब आहात?

धनेश्वर : फाजील लाड केले आणि तुला शिक्षण दिले त्याची ही फळे काय? मनोहरा, तू काही या लोकांसारखा उच्छुंखल नाहीस. तुला माझे करणे वावगे वाटते का?

मनोहर : माझ्या मौनाला आपण संमती किंवा विनयातच्या अतिशयाला ज्ञानाचा कमीपणा समजत असाल, तर जरासा गैरसमज होत आहे.

धनेश्वर : काय एकाचढी एक कारटी निपजली आहेत! तुमच्या शिक्षणामुळे मला मात्र एवढे ज्ञान झाले, की झाली ही सगळी चूक झाली. स्त्रीशिक्षण काय! प्रीतिविवाह काय! घनश्याम, हा सुधारणेचा पाचकळपणा बंद करणे इष्ट आहे का नाही बोला!

घनश्याम : पहिल्या पिढीत सुधारणेचा शुकपाठ झाला तो पुरा झाला. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रथमदर्शनकाळी तिची नुसती तोंडओळख करून घ्यावयाची होती. आज आता ग्राह्यांश ठरविण्याची वेळ आली आहे.

धनेश्वर : अगदी बरोबर केले. लतिके, आजपासून शिक्षणाला सोडचिढी. घरात हा तरुणांचा तांडा जमवायचा नाही. ही प्रेमाची पाचकळ मराठी पुस्तके बंद. फक्त धर्मपुस्तकांचा अभ्यास. घनश्याम, या उर्मट पोरीचा सगळ्या जगाशी संबंध तोडला पाहिजे. मराठी भाषा म्हणून ज्याला ज्याला येत असेल त्याला त्याला आपले घर वर्ज्य. थट्टेने सांगत नाही, किंवा माथेफिरूपणाने सांगत नाही; आचारीपाणक्या सुद्धा मराठी बोलणारा असता नाही कामा! या रजा सर्वाना. परदेशी आणा, गुजराथी आणा, कानडी आणा, वाटेल तर हिब्रू आणा; पण आता मराठी माणसे घरात नकोत. छापील पुस्तक घरात नको! लतिके, ही आज्ञा मोडलीस तर चालायचे नाही! प्रभाकर चला सगळी मंडळी आपापल्या घरी.

प्रभाकर : (स्वगत) काय प्रसंग आला पाहा! लतिकेने मघाशी जो त्रागा केला तो खरा होता का खोटा, हे पडताळून पाहण्याचा मार्गच खुंटला. हा करारी म्हातारडा बोलण्याप्रमाणे वागू लागला - आणि हा वागणारच - म्हणजे लतिकेला भेटायचीच चोरी झाली. काय करावे! माझी मराठी जीभ कोणी कापून टाकील तर काय बहार होईल!

धनेश्वर : प्रभाकर, मी तुझी थट्टा केली नाही.

प्रभाकर : ठीक आहे. आपली आज्ञा आम्हा सर्वाना मान्य आहे. मालतीताई, चला (स्वगत) काही हरकत नाही! भेटायची चोरी झाली तर चोरून भेट घेईन! आणि मराठीला मज्जाव झाला, तर एखादा गुजराथी शामळो होईन, कानडी अप्पा होईन, नाही तर एखादा परदेशी सॅय्या होऊन येईन! प्रेमवाचून परदेशी होण्यापेक्षा प्रेमासाठी परदेशी झालेले काय वाईट!

धनेश्वर : लतिके, ही भुतावळ घरात आणलीस तशी बाहेर नेऊन पोहोचीव, घनश्याम, सांगितलेल्या योजनेत एक अक्षर चुकले तर लक्षात ठेवा.

लतिका : बाबा, मरावे आणखी तुमच्या पोटी यावे.

प्रभाकर : (स्वगत) किंवा मरावे आणखी भूत होऊन मानगुटी बसावे.

(धनेश्वर व घनश्याम यांखेरीज सर्व जातात)

घनश्याम : आपली आज्ञा अंमळ विचित्रच नाही का?

धनेश्वर : हजार हेतू आहेत त्या आज्ञेमध्ये. घनश्याम घरात कुणी वडील माणूस नाही म्हणून हा पोरखेळ होत आहे. या लतिकेची आई वारल्यापासून जे नुकसान झाले आहे ते

संगीत भावबंधन

काही भरून येत नाही. लोक चंचल म्हणतील; पण या विचारामुळे अलिकडे झोप येईनाशी झाली आहे.

घनश्याम : (स्वगत) म्हताऱ्याचे हे खरे स्वरूप आज माझ्या लक्षात आले. मला संशय होताच! (उघड) ठीक आहे; आपला हुकूम चमत्कारिक असला तरी मी हुकमाचा ताबेदार आहे. (जातो)

धनेश्वर : (स्वगत) हा प्रकार या मूर्खाला वाटतो तितका हास्यास्पद नाही. चार दिवस जाचात राहिली, म्हणजे लतिका आपोआप मोरेश्वराशी लग्न लावायला तयार होईल. आणि हे लग्न झाले तरच माझा भागीदार मला जिता सोडीला. जमा केलेला वसूल खासगी खातेवहीत घालून दिवाळे काढण्याच्या बेतात आणली आहे, याचा हा लेखी पुरावा कोणाला दिसला तर प्राणावर गदा येईल ना माझ्या! मोरेश्वराशी लग्न लावले म्हणजे लतिकेचे काही नुकसान होत आहे अशातला प्रकार नाही. आमचा भागीदार घरचा अगदी भुकेबंगाल आहे अशातला भाग नाही. स्वतःच्या आणखी पोरीच्या दुहेरी हितासाठीच मुद्दाम वेड पांघरून मला हे रुद्रावताराचे अकांडतांडव करावे लागत आहे. या खातेवह्यांतल्या हिशेबाच्या दृष्टीने माझे करणे अगदी हिशेबी आहे हे कोणालाही कबूल करावे लागेल. (जातो)

प्रवेश चवथा

(स्थळ : रस्ता; महेश्वर हातात पत्र घेऊन प्रवेश करितो)

महेश्वर : (पत्र पाहात) हेच घनश्यामाचे पत्र. “प्रिय मित्र महेश्वर यास” माझ्या नावापलीकडे पुढे एक अक्षर लागेल तर शपथ! या घनश्यामाचे अक्षर लहाणपणी इतके वेडेवाकडे राहिले, का माझे वाचण्याचे ज्ञान लहाणपणाइतके वेडेवाकडे राहिले! या प्रेमासाठी आणि लग्नासाठी काय एकेक आपदा भोगाव्या लागतात पाहा! बाबांनी लहानपणी नेहमी म्हणावे, की बाळा महेश्वरा, चार अक्षरांनी हात धड झाला नाही तर दोन हातांचे चार हात करणे मोठे जड जाणार आहे. बाबांची बत्तिशी पुरेपुर वठली! पण आता मेलेल्या म्हताऱ्यावर दातओठ चावण्यापेक्षा चार घरी दातांच्या कण्या करून टाळक्यावर अक्षता उधळून घेतल्या पाहिजेत. आमच्या गावात आम्हाला कोठे स्थळच मिळेलना! या घनश्यामाच्या तरी प्रयत्नाला यश येवो म्हणजे झाले. बाकी हा खटपटी मनुष्य आहे, देईल जुळवून कोठे तरी लग्नाचे. काय गंमत आहे पाहा! घर आहे, दार आहे, एवढा थोरला मी आहे, पत्रिका आहे, पण लग्नाला अजून ठिकाण नाही. परमेश्वरा! लग्नाच्या अशा पेचात पकडण्याऐवजी मनुष्यप्राण्यातसुद्धा पाखरांप्रमाणे प्रेमाच्या उपजत जोड्या का निर्माण केल्या नाहीस? (घनश्याम येतो) (उघड) शाबास, घनश्याम! पत्रात वेळ सांगितलीस एक, आणखी -

घनश्याम : कोण, महेश्वर? आलास केव्हा येथे?

महेश्वर : मित्रा घनश्यामा, विरहिणीवाचून झुरणारा एखादा विरही लग्नावाचून विधुर झालेला एखादा हतभागी, कारणावाचून शोक करणारा एखादा कमनशिबी तू कधी पाहिला आहेस का? घनश्याम, तसा हतभागी तरुण पुरुष सांप्रत तुझ्यापुढे उभा आहे. त्या प्रणयी पुरुषाचे नाव महेश्वर. दोस्त, मी विरहाने अगदी वेडा झालो आहे! काय सांगू तुला? जिवलग मित्रा, ही विरहावस्था मोठी कठीण आहे बरे? विरहावस्थेत पावसाळ्याच्या अखंड धारा आहेत; उन्हाळ्याप्रमाणे ताप आहे, आणि हिवाळ्याप्रमाणे लाब रात्री आहेत! हसू नकोस! इंग्रजी राज्यात सूर्य कधी मावळत नाही तसा मदनाच्या राज्यात चंद्र कधी मावळत नाही आणि गंमत ही, की तो मुखचंद्र डोळ्यां समोर असला तरी भोवतालचा अंधार कमी होत नाही! घनश्याम, तुझा जिगर दोस्त प्रस्तुत अशा विरहात सापडलेला आहे. या कविजनांनी अगदी भरमसाठ गोंधळ करून ठेवला आहे.

घनश्याम : महेश्वरा, तुझे लग्नच जर झाले नाही म्हणतोस, तर मग ही विरहावस्था कोडून उत्पन्न झाली.

महेश्वर : चुकलेल्या तरुणा, विरहावस्था ही सहा प्रकारची असते! एक बायको अजीबात मेल्यामुळे उत्पन्न होणारा चिर-विरह! हा सगळ्या विरहांचा मोगल बादशाहा! या अवस्थेच्या जुलमापुढे मोगलाई म्हणजे काहीच नाही! घरातल्या घरात बायको आजारी पडून जो विरह भोगावा लागतो तो प्रत्यक्ष-विरह! बायको माहेरी गेल्यामुळे परोक्ष-विरह भोगावा लागतो! किती झाले? चिर-विरह, प्रत्यक्ष-विरह, परोक्ष-विरह! घरातल्या घरात तंटाबखेडा होऊन अबोला झाला म्हणजे वाङ्मय-विरह सुरू होता! बोयको जराशी नजरेआड झाल्यामुळे जो विरह वाटतो तो क्षणिक-विरह! आणि मुळीच लग्न न झाल्यामुळे बायको नाही म्हणून जो विरह भोगावा लागतो तो प्रारंभ-विरह! विरहांची हा नावनिशी मी उलट्या अनुक्रमाने तुला सांगितली हे लक्षात ठेव म्हणजे झाले! घनश्याम, प्रणयाच्या संसारातले हेच मुख्य षड्विध सांप्रत मी पहिल्या म्हणजे प्रारंभ-विरहाची अवस्था भोगीत आहे. विरहाची अवस्था कोणतीही असो, तळमळणाऱ्या जीवाला काम मात्र एकच असते, की विरहाच्या भयाण अंधकारात एकट्याने बसायचे आणि आपल्या प्रिय मुखचंद्राचे चिंतन करायचे!

घनश्याम : पण या लग्नापूर्वीच्या विरहावस्थेत चिंतनाच्या वेळी प्रियेचा मुखचंद्र कधीच न पाहिल्यामुळे जराशी गैरसोय होते, नाही का?

महेश्वर : नाही! काव्यप्रदेशातल्या नवख्या मुशाफरा, मुळीच नाही. कवींच्या कृपादृष्टीमुळे ही गैरसोय कधीच उदभवत नाही. प्रणयाच्या सृष्टीत कवींच्या कर्तबगारीमुळे सगळ्या सुंदरींची तोंडे चंद्राच्या वळणाची तरी असतात किंवा कायमची 'कमल' छापाचीच असतात; म्हणून ठोकळ मानाने चेहरा पुढे करायला हरकत पडत नाही! मित्रा, मी या विरहावस्थेमुळे बेजार होऊन गेलो आहे! आणि एकदाचे लग्न जमवून टाकून या मुखचंद्राची पीडा

टाळण्यासाठी तुझ्या तोंडाकडे आशेने पाहात आहे!, मित्रा, या संकटात मला हात दे, आणि एखाद्या तरुणीचा हात माझ्या हातात दे.

घनश्याम : स्थूल मानाने त्या तरुणीची रूपरेखा कशी असावी याबद्दल काही अटी आहेत का?

महेश्वर : अटी आता नव्याने काय ठरवायच्या? काव्यसृष्टीतले सर्व कायदेकानून पूर्वीच कायमचे ठरून गेले आहेत? सांगितले ना तुला! काव्यसुंदरी नेहमी एकरूपच असते.

घनश्याम : अशी काव्यातली नायिका मिळविण्यासाठी काव्यातील नाटकाप्रमाणे तुला धाडसे करावी लागतील. आहे तुझी तयारी?

महेश्वर : धाडस? जगातल्या जगात वाटेल ते धाडस करायला सांग. माझा एकच वुडक पॉइंट आहे, आणखी तो म्हणजे स्मशान. लहानपणापासून एवढी काय ती दहशत मनाला बसली आहे. स्मशानात पाऊल टाकाल्याबरोबर माझा मुडदा झालाच म्हणून समज! जीव गेला तरी मी एकटा म्हणून स्मशानात जायचा नाही. एवढी एक गोष्ट वजा कर आणि या जित्या जगात वाटेल ती गोष्ट करायला सांग.

घनश्याम : आणि ती गोष्ट वाईट असली तरी? समज, ते एखादे सामाजिक पातक असले तर? फसगत झाली तर तुरुंगात नेऊन ढकलण्याजोगे असले तर!

महेश्वर : मित्रा, मी विरहावस्थेचा मल्लपणा टाकून देऊन जरा बोलतो. प्रेमाच्या सृष्टीत कसले आले आहे पाप? प्रेम सदा सर्वकाळ पवित्र असते. प्रेमाचा बंदिवान तुरुंगात जायला तयार असतो. आणि पातकाविषयी म्हणशील तर प्रणयी पुरुषांनी कोणती पापे करावयाची बाकी ठेवली आहेत? अरे, नुसत्या दशकुमारातल्या दहा नायकांची पापे निस्तरण्यासाठीच परमेश्वराचे दहा अवतार अपुरे पडतील! सांग, मकरंदाप्रमाणे वेषांतर करू, शर्विलकाप्रमाणे चोरी करू, का दुष्यंताप्रमाणे मृगबालकांचा खाटीक बनू? का बागेत बसून भुंगेमाश्या मारू?

मालतीसाठी माधव स्मशानात गेला तेवढे एकच साहस काय ते आपल्याकडून होणार नाही.

घनश्याम : ठीक आहे - तू सांगितलेल्या धरतीची कामे मी तुझ्याकडे देणार आहे. मात्र यांपैकी कोणत्याही गाष्टीची वाच्यता होता कामा नये. दे पाहू असे वचन.

महेश्वर : हे घे. त्या भावी प्रणयिनीची शपथ घेऊन सांगतो, की तू सांगशील त्यांपैकी एक अक्षरसुद्धा तोंडून फुटणे शक्य नाही. सांग मला काय करावे लागेल ते.

घनश्याम : शर्विलकाप्रमाणे चोरी करावी लागेल, मकरंदाप्रमाणे नाटकी वेषांतर करावे लागेल; फार काय, आधुनिक नाटककाराप्रमाणे भाषांतरही करावे लागेल. डोळे उघडे ठेवून आंधळ्यासारखे वावरावे लागेल. आहेस तयार.

महेश्वर : प्रेम अंधळे असते ही गोष्ट जगजाहीर आहे. तू सांगशील ती प्रत्येक गोष्ट करायला मी तयार आहे.

घनश्याम : ठीक आहे. माझ्या विचाराला तुझी अनुकूलता असेल तर तो घडवून आणण्यासाठी यापुढे तू आणि मी खऱ्या स्वरूपात एकत्र असणे योग्य नाही. हा पत्ता घे. या ठिकाणी जाऊन आपल्या राहण्याबसण्याची सोय कर. मात्र एक अक्षर कुठे बडबडलास तर असा चतुर्भुज होण्याऐवजी तसा चतुर्भुज होशील, लक्षात ठेव

महेश्वर : त्याबद्दल तू काळजीच सोड.

घनश्याम : आपल्याला काय काय करावे लागणार ते मी एकदा नीटपणे ठरवून टाकतो.

महेश्वर : असेच का म्हणेनास की, आपल्या ह्या कपटनाटकाचे तू आता प्लॉटिंग जमविणार आहेस. मात्र वेळ उगीच फुकट जाऊ देऊ नकोस. मी विरहाने किती आतुर झालो आहे, याची तुला कल्पना आहेच.

घनश्याम : तुझ्या आवडत्या भाषेत बोलावयाचे म्हणजे यापुढील आपल्या पहिल्या प्रवेशापासून अॅक्शनला सुरुवात करायची. बरे, चल तू आता पुढे.

महेश्वर : वा! कोणत्याही नाटकातला व्हिलन आणि हीरो इतक्या सलोख्याने कधीच बोलले नसतील ! (जातो)

घनश्याम : या मूर्खाला हे कळत नाही, की या कपटनाटकात चांगला उपयोग करून घेण्यासाठीच मी या विनोदी पात्राची योजना केली आहे. मात्र याच्या म्हणण्याप्रमाणे एक गोष्ट खरी आहे, की हा घनश्याम या नाटकातला व्हिलन आहे. मी असा दुष्ट का होऊ नये? नाटकातल्या नीच पात्रांच्या धूर्त बुद्धिमतेने आपले बेत का रचीत बसू नये? लतिके, मालती सुखी व्हायला पाहिजे, आणखी तू सुखी व्हायला पाहिजेस, नाही का? उद्या तुम्ही माझ्याशी लग्न कराल! कालपर्यंत मालती मला दुर्मिळपणामुळे मिळविण्याजोगी वाटत होती. पण धनेश्वराच्या उर्मट पोरीने माझे मानी मन आज आपल्याकडे ओढून घेतले आहे. एकदा मला असे ओढल्यावर पुढे माझ्या मगरमिठीतून मी कुणाला अजून सुद्ध दिले नाही. एकट्या तुझ्या लग्नाचेच धिंडवडे काढून माझे समाधान व्हायचे नाही. तुझ्याबरोबर मालतीही दुःखात पडायला पाहिजे. महेश्वराच्या गळ्यात मालतीची धोंड बांधली तर? प्रेमकल्पनांनी पिसाळलेला तो मूर्ख मुलगा तिला कदाचित गळ्यातला तन्मणी करील. नाही, लतिके, हे समाधान मी तुला लाभू देणार नाही. पहिल्या प्रतीच्या मानी लतिकेला जसा पहिल्या प्रतीचा मी, तसा मालतीसाठी दुय्यम बदमाश कोण शोधून काढू? अहाहा, लतिके, तुझा पाजी आणि रंगेल बाप असल्यावर दुसरा कोण कशाला पाहीजे? धुंडिराज भिन्ना आहे, अनोळखी दुबळा आहे आणि मनाचा प्रेमळ आहे. अनोळखी महेश्वरीची ओळख लादून धुंडिराजाला चोरीसारख्या गुन्ह्यात गुंतवितो म्हणजे झाले. नुसत्या कल्पनेनेच काय मी ब्रह्मानंदात रंगून गेलो आहे! कर्तबगार बुद्धिमत्तेच्या नीच वृत्तीची निशा और आहे. यात वाईट होते आहे ते एकच होते आहे. या सर्व प्रकारच्या मुळाशी असलेली धुंडिराजाच्या स्वभावाबद्दलची माहिती त्याने आपण होऊन मला सांगितली आहे. मी आपल्या

संगीत भावबंधन

अक्कलहपारीने ती मिळवली नाही एवढाच काय तो कमीपणा आहे. देवी बुद्धिमते, एवढ्या मुर्दाड मांसाचा बळी दिल्याबद्दल तुझ्या एकनिष्ठ भक्ताला माफ कर. लतिकेसाठी मालती आणि मातलीसाठी धुंडिराज अशी ही दावण मला बांधावीच लागणार. मालतीला उचलताना धुंडिराजाचे प्रेमळ मन दुखावले तर त्याबद्दल जगाची जन्मकुंडली जबाबदार आहे. कळी कुस्करताना गुलाब दुखावला तर मी त्याला काय करू? या आटोपशीर जगात संसाराच्या सुखाची रचनाच अशी चमत्कारिक झाली आहे, की कधी कधी लग्नाच्या मांडवातली आरास साजरी करण्यासाठी एखाद्या जित्या जिवाची चिता भडकवावी लागते!

(जातो)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ : वेटिंगरूम. पात्रे : धुंडिराज - भोवताली उतारू)

धुंडिराज : काही नाही म्हटले तरी गाडीला अजून दोन कलाक अवकाश आहे! तेव्हा गाडी सापडावी असा अंदाज वाटतो बुवा! पण काय नेम सांगावा? गाडी निघून तर गेली नसेल ? नाही, मी येण्याच्या पूर्वी गेली ती बाराची आणि ही दुसरी तिहीची! अहो, पहारेकरी, तिहीची गाडी गेली तर नाही ना? आताशा एक झाला आहे!

पहारेकरी : मघाच गेली!

धुंडिराज : म्हणजे? तिहीची गाडी गेली आणि ती केव्हा?

पहारेकरी : बारा वाजताना!

धुंडिराज : अन् बाराची?

पहारेकरी : बाराची गाडी आता तिहीला येईल! म्हातारबुवा, बसा बेफिकीर जरासे! अन् जरा हुशार राहा. हल्ली चोराचिलटांचा इथे फार त्रास आहे. (जातो)

धुंडिराज : काय माणूस आहे! जो ता आपल्याच ह्याच्यात असतो! बाकी अशा मुशाफरखान्यात असलीच माणसे पाहीजेत! काय मुशाफरखाना हा! घटकेच्या वसतीसाठी आलेल्या माणूसप्राणाने अशा चांगल्या जगात किती घाण करून ठेविली आहे! जरा हातपाय आवरून मुकाट्याने पडावे झाले! झोप तर नाही ना लागायची? म्हणजे मात्र गाडी अंगावरून येऊन गेली तरी कळायचे नाही! या बारक्या घड्याळांना गजर असायला पाहिजे होता! बाकी स्टेशनावरची घंटा म्हणजे राजघंटाच ती! लवडतोच जरा. बघू या तरी खरी काय गंमत होते ती!

(पडतो. एका बाजूने पोलिसवेष्टाने घनश्याम व महेश्वर येतात)

घनश्याम : महेश, विसरू नकोस काही. नाव मोरेश्वर. आजीच्या गोष्टीची आठवण घ्यायची. तो बघ अनायासे एका बाजूला पडला आहे आणि पहारेकरी पेगांयलासुद्धा लागला तिकडे .

आटोप लवकर! मोरेश्वराला तिकडे नेऊन मी बसविलाच आहे. थोड्या वेळाने इथून गेल्यावर त्याला इकडे परत लावून दे.

महेश्वर : तू पोलिसासारखा काही दिसत नाहीस!

घनश्याम : काय, पागल आहेस काय? मी तसा दिसू लागलो तर खोट्या पोलिसाने या म्हाताऱ्याला पकडण्यऐवजी खरा पोलीस मलाच पकडील! बाकी, प्राणावरच जर आले तर परजिल्ह्यातील केस आहे म्हणून सांगू म्हणजे झाले! ते खोटे दागिने आहेत ना नीट?

महेश्वर : लुक हियर. खोटे दागिने, खोटा पोलीस, खोटे काम! - घनश्याम, खरे सांगू एकच तुला? या जगात प्रेम हे एकच खरे आहे!

घनश्याम : चूप! आपल्या कामाला लाग! (जातो)

धुंडिराज : झाली झोप! आता 'करागे वसते लक्ष्मी, करमध्ये सरस्वती' -

महेश्वर : ओहोह! कोण ? काका? इथे कुठे तुम्ही? (जवळ जाऊन बसतो)

धुंडिराज : (स्वगत) हा कोण बरे? आली पंचाईत ! (हसून) जरा गाडीने जायचे आहे; या बसा - असे सतरंजीवर या! बरे झाले बुवा भेटलात! कोणी ओळखीचे असल्याखेरीच बघा वेळ जात नाही!

महेश्वर : काका. तुम्ही मला अहोजाहोसुद्धा म्हणायला लागलात! फार वर्षानी भेटलो म्हणून की काय ?

धुंडिराज : (स्वगत) फार वर्षापूर्वीची ओळख आहे! आणखी बराच सलगीतला आहे! नाव काय पण याचे? पोरीबाळींच्या हातावर रामनाम गोंदवतात किंवा पुरुषांच्या हातांवर नाम रेखाटतात, त्यापेक्षा नाव कपाळावर कोरायची का नाही वहिवाट निघाली! (उघड) अहोजाहोच म्हणायचे आता! तुम्ही लोक आता मोठे झालात. हे बघ, आता तुम्हाला-तुला-लहाणपणाच्या नावाने हाक मारायची -पण तुझे लहानपणाचे नाव तोंडातून मी काढायचा नाही!

महेश्वर : काका, पहिल्यासारखे मोरूच म्हणावे लागेल!

धुंडिराज : (स्वगत) मोरू! हा बहतेक मोरेश्वरच ! (उघड) भलतेच! अहो, मोरू असे म्हणून कुठे भागते आहे का?

महेश्वर : असे का बरे म्हणता, काका? एवढासा तर तुम्ही मला खेळविला आहे! तुम्ही विसरला असाल; माझी आजी वारली त्या वेळी -

धुंडिराज : बरोबर! तुला आठव आहे का रे अजून? फार लक्षात ठेवलेस! आणि आम्ही तुला जड डोक्याचा म्हणत होतो! सांगू तुला आता - कलमानाप्रमाणे माणसाला अक्कल वाढत जाते बरे का! आता चांगला वडिलांचा कारभार पाहण्याजोगा झालास! वडिल बरे आहेत? घरची माणसे खुशाल? आमच्या बरोबरीची माणसे बरे का ती! थकले असतील आता वडील तुझे! आता कामकाज सगळे तुलाच पाहावे लागत असेल! काही कामाकरिताच

निघाला असशील? आणि काय रे हे? बरोबर सामान नाही सुमान नाही! हे पाहा बुवा, प्रवासात अशी फटिंग वृत्ती कामाची नाही! आंधरायचे, पांधरायचे ज्याच्या त्याच्याबरोबर पाहिजे.

महेश्वर : माझे सामान पलिकडच्या त्या जागेत आहे.

धुंडिराज : आणि तू इथे? अरे, काय म्हणावे काय तुम्हांला! चोराचिलटांचा फार उपद्रव आहे बरे! मला माहिती आहे ना! माहिती आहे म्हणजे पोलिसानेच सांगितले! जा, घेऊन ये सामानसुमान सगळे - समानसुमान जवळ पाहिजे! नाही गड्या ! म्हटले ते खोटे, अकलेचे तुम्ही आपले असेच पहिल्यासारखेच! तोंडावळा मात्र बदलला आहे. तू जर सांगितले नसतेस तर तुला ओळखायची माझ्या बापाची - अरे वेडा आहेस का? तुझ्या बापाचीसुद्धा ताकद नव्हती! जा, आण सारे सामान!

महेश्वर : जातो. पण हे एवढे जोखमीचे सामान आहे ते ठेवा तुमच्या जवळ म्हणजे ते सामान घेऊन येतो! दागदागिने आहेत याच्यात बरे का! जरा जपा म्हणजे झाले ! जाऊ मी?

धुंडिराज : अरे जा रे, आमची बुद्धी म्हणजे काही 'पोरा बुद्धी तेरा' नव्हे! आम्ही जुनी माणसे म्हणजे लचांडात सापडणारी नव्हे बरे का?

महेश्वर : गॉड ब्लेस यू ओल्ड फूल! (जातो)

धुंडिराज : (स्वगत) हे वळकटीत ठेवले पाहिजे! ह्या पोरांना म्हणजे सुमारच नसतो! आपले भाजीपाल्यासारखे उघडच घेऊन हिंडत होता! जोखमीचे म्हणजे जोखमीचे काम!

(घनश्याम व मोरेश्वर येतात)

घनश्याम : पुढे या जरा. या गृहस्थाचे नाव काय?

मोरेश्वर : धुंडिराज, आमचे धोंडूकाका हे.

घनश्याम : तुमचे नाव काय ?

मोरेश्वर : मोरेश्वर.

घनश्याम : काय हो, या गृहस्थाला तुम्ही ओळखता?

धुंडिराज : हो, मोरू. तर तो कोण? मोरूच ना तू?

मोरेश्वर : हो, काका!

धुंडिराज : हो, मोरूच हा! पण तो कोण होता?

घनश्याम : मोरेश्वर, तम्ही आपल्या जागी जाऊन बसा! (मोरेश्वर जातो.) तो कोण हे तुला पाहिजे नाही का? तो कोण आहे हे मला माहित आहे तू कोण आहेस हे त्याला माहित आहे, आणि तुम्ही दोघे कोण आहात हे मला माहित आहे! अरे थेरड्या, गलथानपणाचे सोंग पांधरून अशा बदमाशा करतो काय? गरिबीच्या पांधरुणाखाली अशा चोऱ्या फार दिवस लपत नाहीत! तुझ्या बापाचा माल आहे का हा? काय आहे ह्यात बोल.

धुंडिराज : दागदागिने आहेत यात.

घनश्याम : कुठून आणलेस?

धुंडिराज : हे एका इसमाने मजजवळ ठेवायला दिले आहेत.

घनश्याम : त्याचे नावगाव सांग -

धुंडिराज : मला वाटले त्याचे नाव मोरेश्वर आहे म्हणून.

घनश्याम : तुझा बाप आता गेला तो मोरेश्वर! म्हातारड्या, मुकाट्याने कबुलीजबाब दे. पलीकडच्या वेटिंगरूममधून तू आणि तुझ्या त्या साथीदारीने त्या सुलतानाचे हे दागिने चोरलेले मला माहीत नाही की काय? ही पाहा चोरीच्या मालाची यादी, आणि हा चोरीचा माल! त्याने चोरले आणि तू आपल्याजवळ दडविलेस. फार दिवसांनी दोघे सापडलात. आता जास्त गडबड करू नकोस.

धुंडिराज : आकाश कोसळले हो माझ्यावर! काय बोलता आहात हे?

घनश्याम : अक्षर बोलू नको म्हणून सांगितले ना? मुकाट्याने चौकीवर चल आणि कबुलीजबाब लिहून दे. तुला काय बोलायचे असेल ते कोर्टात मॅजिस्ट्रेटपुढे बोल.

धुंडिराज : मी पोरबाळांचा धनी आहे हो! मला चौकीवर नेऊ नका. माझी काय चूक झाली असेल तर आपले पाय धरतो. मी एक अब्रूदार गरीब आहे. मला चौकीवर नेऊ नका. मला इथे आपल्या पायापाशी शासन करा, पण माझी अब्रू घेऊ नका. साहेब, माझ्या कच्च्याबच्च्यांचे बाप व्हा.

घनश्याम : खरे सांग, केलीस की नाही चोरी.

धुंडिराज : मी काय बोलू? माझी बोंबडी वळली? आपणच माझ्याबद्दल बोला आणि कसे तरी करून माझी मुलेबाळे वाचवा. आपल्या हाती अब्रूनिशी मला माझ्या मुलाबाळांत नेऊन सोडा एकदाचा. मी लबाड मनुष्य नाही हो!

घनश्याम : मग काय त्या हरामखोराच्या संगतीने फसलास!

धुंडिराज : नशिबाने फसलो खरा! पण साहेब, आपण माझे धर्माचे आईबाप आहात. मला सोडवा हो कसे तरी. माझ्या मुलांना हे जर कळले तर ती जागच्या जागी तडफडून पटापट प्राण सोडतील. अगदी लहान लहान आहेत हो सगळी!

घनश्याम : तुझ्यावर दया करायला - पण तसा मोकळा तरी सोडवा कसा तुला? थांब, पहिल्यानेच पकडला आहे नाही का तुला? पूर्वी कुठे शिक्षा झाली आहे का तुला?

धुंडिराज : मी कुटुंबवत्सल मनुष्य आहे हो! सरकारदरबार आम्हांला माहीतसुद्धा नाही

घनश्याम : थांब, संशयाचा फायदा तुला देता येण्यासारखा आहे आजच्या अपराधाचा कबुलीजबाब लिहून दे, आणि पुनः असे करू नकोस. पुनः अशा बदमाशीत सापडलास तर मात्र दोन्ही वेळचा खटला भरण्यात येईल. सहीसाक्षीनिशी कबुलजबाब लिहून देत असलास तर एक वेळ तुझ्यावर दया करीन.

संगीत भावबंधन

धुंडिराज : देतो लिहून वाटेल तो जबाब. पण माझ्यावर काही येणार नाही ना?

घनश्याम : नाही येणार. मी पण पोराबाळांचा बाप आहे. पोरबाळांचे नाव काढलेस म्हणूनच एक वेळ गय केली. हा घे कबुलीजबाबाचा नमुना. यात तुझे नाव, गाव, तारीख एवढी बदलून आपल्या हाताने नक्कल तयार कर. थांब, एक साक्षीदीर बोलावतो, त्याच्या देखत लिही. हो - पण हे तिसऱ्याला कळून उपयोग नाही. नाही तर फुकट मरशील. दम खा. मसुद्यात, फेरफार काय करायचा तेवढे लक्षात आले?

धुंडिराज : आले आहे सरकार!

घनश्याम : मग मी साक्षीदार बोलावून आणतो. त्याच्या देखत मुकाट्याने नक्कल कर म्हणजे झाले. कबुलीजबाबाला तुझा दस्तुर पाहिजे. लाग, लिहायला लाग. हे घे लिहायचे सामान. (धुंडिराज लिहू लागतो) (मोठ्याने) ए मोरेश्वर, इकडे ये. लाग लिहायला लाग तू लवकर लिही. अजागळाप्रमाणे मध्येच काही विचारू नकोस. (मोरेश्वर येतो) मोरेश्वर, तुझ्या देखत हा म्हातारा लिहित आहे, त्याची, सही झाली म्हणजे त्याच्याखाली साक्ष घाल. (मोरेश्वर सही करतो व घनश्याम कागद हाती घेतो.) मोरेश्वर, तुझे काम झाले, जा आपला रस्त्याने. (तो जातो) धुंडिराज पुनः असे करणार नाहीस ना? एवढ्या गुन्हाबद्दल भिऊ नकोस. घरी जायला तू मोकळा आहेस.

धुंडिराज : सरकार, आपले उपकार मी जन्मभर विसरणार नाही.

(पायांवर डोके ठेवतो. गाडीची घंटा होते)

घनश्याम : एक पस्तीस - अपट्रेन आली वाटते!

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश पहीला

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्रे : धनेश्वर, लतिका व मालती)

धनेश्वर : हं, लतिके, मी म्हणतो असे हे झालेच पाहिजे. मोरेश्वराशीच तुझे लग्न करायला हवे.

लतिका : बाबा, मी नेहमी मनात असेल ते बोलून दाखविते; पण असे बोलू नये म्हणून ही मालतीताई कालपासून सारखी बजावते आहे. एवढ्यासाठी मी अधिक बोलत नाही. तरी पण तुम्हाला अगदी निक्षून सांगते, की हे लग्न मला नको आहे.

धनेश्वर : लतिके, तुला विचार नाही, दूरदृष्टी नाही, व्यवहारज्ञान नाही, म्हणून तू अशी बडबडचत सुटली आहेस. माझ्यासारख्या व्यवहारपंडडिताची तू मूलगी आणि तुला हे एवढे कसे कळत नाही कुणास कळे!

लतिका : बाबा, काय सांगू मी तुम्हांला! आईबापांच्या गुणांवर जायचे भाग्य सगळ्याच मुलांच्या कपाळी थोडेच असते! गुण सर्वत्र वंशपरंपरागतच असतात का?

(राग-तिलंग; ताल-त्रिवट)

कुलगुण सकला न सर्वदा ॥

विधिसुघटित परि जगति गुणमान ॥ ध्रु० ॥

विमल पंकजा, पंक मलिन जरि

स्थिर गिरितट तटिनी न स्थिरचि तरि ।

जन्यजनक नच गुणि समसमान ॥ १ ॥

धनेश्वर : लतिके, शिक्षणामुळे वायफळ बोलायला मात्र शिकलीस! या चटोर चोपड्यांनी तुझे डोके अगदी फिरून गेले आहे; त्यामुळे तुला डोळ्यांसमोरच्या गोष्टी दिसत नाहीत. माझ्या डोक्यात या लग्नाची कल्पना येईपर्यंत, तुझ्या कपाळी किती सुख आहे याची मलाही कल्पना नव्हती ना! हे पाहा, लतिके चार अक्षरे वाचता आली म्हणजे ललाटीचा लेख वाचता येतोच असे मात्र नाही.

लतिका : बाबा, ललाटीचा लेख वाचता आला नाही तरी आम्हा मुलींना कपाळीचे कुंकू नीट रेखून लावायचे लहाणपणापासून कळत असते.

धनेश्वर : हं, शिक्षणामुळे हे फटकाळासारखे बोलायला मात्र येते! चार अक्षरे हस्तगत झाली, की हा परिणाम ठेवलेला! हे शिक्षण फार फार वाईट आहे.

लतिका : बाबा, हा ज्याचा त्याचा हातगुण असतो. यात बिचाऱ्या शिक्षणाचा काय दोष! चार अक्षरे वाचता आली म्हणजे चांगलेही बोलता येते आणि वाईटही बोलता येते. चार अक्षरे लिहिता आली म्हणजे त्रिकालाबाधित सुंदर सत्येही लिहिता येतात, आणि प्हां ढऱ्यावर काळे करून खोटे दस्तऐवजही लिहिता येतात.

धनेश्वर : हा रिकामा, वादंग नकोच आहे मुळी! यानेच तर बोलण्याची मर्यादा सुटत जाते! मुलींनी असे उर्मटपणाने बोलायला सुरुवात केली म्हणजे बापाच्या संसाराचा शेवट झालाच म्हणून समजावे!

लतिका : आणि बोलायला सुरुवात केली नाही तर मुलींच्या संसाराचा शेवट व्हायचा!

धनेश्वर : लतिके, तुला एकवीस वर्षे काही उलटली नसतील. सामान्य मनुष्यातसुद्धा सरकारने अज्ञानाच्या वयाची मर्यादा संस्थानिकांप्रमाणे एकवीस वर्षांचीच ठेवायला हवी होती! मांजरीच्या पिलांचे डोळे दहाव्या दिवशी आणि कुत्रीच्या पिलांचे डोळे एकविसाव्या दिवशी उघडतात; पण माणसाच्या पोरींचे डोळे मात्र एकविसाव्या वर्षापर्यंत उघडत नाहीत!

लतिका : इतकेच काय, पण कधी कधी डोळे कायमचे मिटायची वेळ आली तरी उघडत नाहीत! त्यामुळे आपल्या पायांखाली काय जळते हे सुद्धा माणसाला दिसत नाही.

धनेश्वर : तुझे बोलणे ऐकले म्हणजे अशी तळपायाची आग मस्तकाला जाऊन पोचते.

लतिका : म्हणूनच शेवटी माथ्यात राख घालायची अशी वेळ येते ती!

धनेश्वर : बस! अगदी अखेर झाली - कारटीला डोक्यावर बसविली त्याचा हा परिणाम!

मालती : लतिकाताई, काय हे बोलणे बरे! विनयाची मर्यादा सोडून बोलणे केव्हाही हितप्रद नसते. तोंडाळपणामुळे कुणाचे कधी बरे झाले आहे का? वडिलांना कुठल्याही प्रसंगी असे बोलू नये.

धनेश्वर : ऐक तिचा उपदेश. मालती, मुलीने बापाला काय बोलावे हे सांग तिला एकदा नीट.

लतिका : बाबा, मालती, कधी धुंडिराजकाकांना उलट बोलत नाही, आणि मी सुद्धा त्यांना कधी बोलत नाही.

मालती : ताई, खरे विचारशील तर तुझ्या बोलण्याचा मलासुद्धा राग आला होता. बोलताना कधीच विचार करायचा नाही म्हणजे काय? जनरीत काही आहे की नाही?

धनेश्वर : शाबास, मालती, तू मोठी गुणाची मुलगी आहेस. मुलगी कसची तु? चांगली पोक्तीपुरवती बायकोच म्हणावे लागेल तुला. केवढी प्रौढ बुद्धी आहे तुझी! एखाद्याचा विस्कटलेला संसारसुद्धा सुरळीतपणे सांभाळण्याची अक्कल आहे तुझ्या अंगात! लहानपणापासूनच तू अशी विचारी आहेस. आमच्या या लतिकेप्रमाणे एखादी लहानशी अजाण मुलगी या दृष्टीने तुझ्याकडे पाहावेस मला कधीच वाटले नाही.

लतिका : बाबा, साठी उलटली का हो तुमच्या वयाला?

धनेश्वर : माझे आई, तुझ्याशी बोलण्याची तुझ्या बापाची तर काय, पण माझ्याही बापाची छाती नाही! पुरे झाले हे बोलणे, मला एवढे ठाऊक आहे, की तुझे त्या मोरेश्वराशी लग्न लावून टाकायचे. (स्वगत) पातकी माणसाची पोरेबाळेसुद्धा त्याचा कसा अनादार करितात याचे मूर्तिमंत चित्र आहे आमचे घर म्हणजे! दिवसाढवळ्या घरात अगदी नाटक चालले आहे जसे काही!

(कानडी वेषाच प्रभाकर वृद्धरूपाने प्रवेश करितो. इंदू व बिंदूरी प्रवेश करितात)

इन्दू : काका, हे कोणसे तुम्हला भेटायला आले आहेत. कुणी म्हतारे आहेत वाटते.

धनेश्वर : इंदू यांची टिचभर पांढरी दाढी पाहूनसुद्धा तुला हे म्हतारे आहेत असे नुसते वाटतेच आहे ना? हे म्हतारे नाहीत, मग काय म्हातान्याचे सोंग घेऊन आले आहेत वाटते? या, बसा, मिस्टर!

प्रभाकर : (स्वगत) हे कानडी सोंग आणले आहे खरे मी; पण नुसत्या दाढीमिश्यांनी म्हतारपण सजविण्यात पोरकटपणा तर नाही ना होत हा? बाकी, सोंग उघडकीस आले तर फार झाले तर थोडासा हशा होईल एवढेच. आमच्या दोन घरांचा आज इतके वर्षांचा

ऋणानुबंध लक्षात घेतला म्हणजे या सोंगाकडे इतके लक्ष देण्याते कारणच नाही. एका घरातल्या घरात मुले एकमेकांना फसविण्यासाठी सोंगे घेतात त्यापेक्षा या गोष्टीचा फारसा बागुलबुवा वाटण्याचे काय प्रयोजन आहे? तसे म्हटले तर लतिकेला यांच्यादेखत भेटण्याची चोरी आहे थोडीच!

धनेश्वर : हं, कोण, काय कुठले तुम्ही? काय काम आहे?

प्रभाकर : आपण धनेश्वरमहाराज? ठीक! (पत्र देऊन) हे पत्र एक लोक देतो.

धनेश्वर : (पत्र वाचून) कानडी पंडित आहा आपण? अस्से! आमच्या लतिकेला शिकविण्यासाठी ठेवावे म्हणता? का हो, तुम्हाला कुणी सांगितले, की आम्हाला कानडी इसम हवा आहे म्हणून?

प्रभाकर : एक मोरेश्वर गृहस्थ आगगाडीचे डबीत भेटलो. सर्व बोलतो हे हकीकत. आम्ही कळलो तर पत्र घेतला - आले.

धनेश्वर : मराठी येते का!

प्रभाकर : थोडे; लोक बोलतो तो समजतो. हिन्दुस्थानी थोडे. जन्मतो कन्नड, पुढे काशी - गुरु शास्त्र शिकवलो. षट्शास्त्र, वेदवेदांत वाचलो. फार पारंगत! केवळ मुखोदगत!

धनेश्वर : लतिके, यांना संस्कृतात नाव विचार पाहू!

लतिका : पुराणपुरुष, एते मे तातचरणा भवतो नामधेयं ज्ञातुमिच्छन्ति!

प्रभाकर : (स्वगत) नाव काय सांगू आता? कानडी नाव-(उघड) गिरसाप्पा. महामहोपाध्याय गिरसाप्पा. भवति, अपूर्वः कोऽयमस्माकमुत्साहः यद् भवत्या सम्यग् प्रतिजन्नमाद्गु गीर्वाडभाषा प्रावीण्यम्।

लतिका : नहि नहि, महाशय, अत्यल्पमेव तत्। तदपि - काय ग मालती - ताई प्रॅक्टिस नाही म्हणजे काय? हो - अनभ्यासनात् तदपि - विस्मृतप्रायम्। सुटले बाई एकदाची. संस्कृत नाटकांतून बायकांना प्राकृत भाषा का बोलायला लावली आहे हे मला आज कळले.

धनेश्वर : छान आहे. गिरसाप्पा काही इंग्रजीबिंग्रजी?

प्रभाकर : नॉट मच्. लिटिल्. प्रॅक्टिस नास्ति।

धनेश्वर : ठीक आहे. बरे गिरसाप्पा, तरुणांच्या दृष्टीने अत्यंत नीरस रूक्ष, खूप मोठा, फार अवघड असा संस्कृत शास्त्रग्रंथ कोणता आहे?

प्रभाकर : योगवासिष्ठ - बृहद् योगवासिष्ठ! बहोतही बडा ग्रंथ! षष्ठिलक्ष ग्रंथ. नीरस व्हरी मच्. एक पंडित काशीघाट पारायण केलो, तर तीन तरुण लोक गंगेत जीव दिलो, दोन लोक जागेवर मेलो. कंटाळला.

धनेश्वर : आले, आले लक्षात! हे बघा, गिरसाप्पा, ही आमची मुलगी लतिका. शिक्षणाच्या ललित वाडमयामुळे हीची प्रकृती थोडीशी बिघडली आहे. तेव्हा हिची प्रकृती ताळ्यावर आणण्यासाठी तुमच्या योगवासिष्ठाची सात पारायणे तिला पाजा. योगवासिष्ठाच्या औषधाचे

हिंदुस्थानी राकटपणातून, इंग्रजी जोडाक्षरांतून आणि संस्कृत अनुस्वारांतून कोळून एक सातरे दिले म्हणजे झाले. मधून मधून न शिजण्याजोगे तुमचे कानडी खडे चारले तर उत्तमच आहे! एकेक इलाज करून पाहायचा.

(घनश्याम महेश्वराला घेऊन येतो. महेश्वराजवळ तं बोरा)

धनेश्वर : या, घनश्याम.

घनश्याम : हे एक कानडी गवई आहेत. अगदी दोन्ही डोळ्यांनी आंधळे आहेत. मराठीचा अगदी गंध नाही. भक्तिरसाचीच पदे तेवढी येतात यांना. घरदार काही नाही. लतिकाताईच्या धर्मशास्त्राच्या अभ्यासालाही भक्तीरसाची जोड काही वाईट नाही.

धनेश्वर : ठीक आहे. हे सदगुरू पण कानडाच आहेत. का हो, गिरसप्पा, मराठीतल्या इतक्या बारकाव्या कळत नाहीत ना? बरे गिरसप्पा या तुमच्या देशबांधवाचे नावगाव विचारा.

घनश्याम : (स्वगत) अरे बाप रे! ही खरी फजितीची वेळ! नावापुरताच प्रश्न आहे, तेवढे महेश्वराला धनेश्वराच्या बोलण्यावरून समजला; पण पुढे कसे निभायचे आता?

महेश्वर : (स्वगत) अरे बाप रे! ही खरी फजितीची वेळ! याला उत्तर काय देऊ कपाळ!

प्रभाकर : (स्वगत) अर बाप रे! ही खरी फजितीची वेळ! याला प्रश्न काय करू कपाळ! काय त्रास आहे हा! ठीक आहे. ऐशी टक्के अक्षरे कठोर दडपतो; आणि सांगतो, की माझे प्रौढ कानडी या गांवढळाला कळत नाही म्हणून. दॅट इज ए सिच्युएशन इंडिड! सुंदर स्त्रियांच्या पवर्गाशी तोंडमिळवणी करण्याकरीता म्हणून येथे आलो, तर या कानडी काट्याकुट्यांची धन झाली! बस हेच खरे, की या कानडी मारवाड्यांचा टवर्ग, लतिकेसारख्या सुंदर स्त्रियांचा पवर्ग, आणि पवर्गाच्या आशेने या टवर्गात पडणाऱ्या आम्हा तरुणांचा टवर्ग.

धनेश्वर : गिरसप्पा, नाव विचारता ना त्यांना?

प्रभाकर : रूंड गुंड कुंडु?

महेश्वर : कामण्णा!

प्रभाकर : नाव कामण्णा! (स्वगत) हा घुणाक्षरन्यायाने या कटकटीतून खरोखरच नाव विचारण्याचा कानडी प्रश्न उमटला की काय?

धनेश्वर : गिरसप्पा, आता त्यांना आणखी -

प्रभाकर : (स्वगत) गिरसप्पा कोसळला नऊशे फुटांवरून खाली! (प्रकट) आमचा कन्नड संस्कृतप्राय! हे गवई गावंढळ राहतो! भवति, अस्माकं विदग्धवाडमयात्मिका नागरभाषा नसा एवंविधैर्गाम्यैर्विना कष्टेने अवगम्यते!

लतिका : पीडा कुठली! तुमचा दुभाषीपणा करायला माझे अडले नाही.

घनश्याम : माझ्या लक्षात आले. हे पाहा, काकासाहेब, या गवईबुवांची सगळी माहिती मला आहे. शिवाय बोलण्याचालण्याची अडचण पजली तर मला याला गुजराथी थोडेसे येते.

आपल्याला माहितीच आहे, की मला गुजराथी चांगलेच येते. जवळजवळ माझी मातृभाषाच गुजराथी आहे. त्यामुळे तितकी अडचण पडणार नाही.

धनेश्वर : फार चांगले. तुम्ही गुजराथी बोला यांच्याशी. मराठी आहे, इंग्रजी, संस्कृत, कानडी, हिंदुस्थानी, तुमचे गुजराथी, एकदम इतक्या भाषा घरात सुरू करा. संसारयात्रेचा सगळा प्रवास एखाद्या आगगाडीच्या डब्यात बसूनच केल्यासारखा वाटणार आहे या भाषावैचित्र्यामुळे! बरे घनश्याम, याला काही म्हणायला सांगा. गाण्यात गोडी, मोहकपणा असला तर खपायचा नाही.

घनश्याम : कामण्णा, तारा ध्यानमां आव्युं के शुं करवानुं छे ते? कर शुरुवात एकदम. जो तरी गुजरातीए आपणी नवलख लाज राखी छे.

महेश्वरी : भाई, फिकर जेवू कई नथी. पण हवे तू हवे अहीं न रहेतो. मारो ताल ज्योई ले.

घनश्याम : बस. वधारे बोल ना! काकासाहेब, त्याला गावयाला सांगितले. उगीच माझी लाज घालवू नको म्हणून पढवावा लागला; बरे, हे गाणे मला माहित आहे. याचे पद आटोपाते आहे तो मी टपाल पाहून येतो. (जातो)

महेश्वर : (स्वगत) आता असा रेकून गातो की ऐकणाऱ्यांच्या जिवाच्या ताराच काय, पण तंबोऱ्यांच्याही तारा तुटून पडतील! (मीराबाईचे पद गातो)

प्रभाकर : (स्वगत) काय नुसता जनावरासारखा ओरडतो आहे! गाण्याने पशू मोहित होतात हे या गवयांच्यावरून जास्त सिद्ध होते.

धनेश्वर : पसंत पडले आपले गाणे आम्हांला. ही पद्धती कुठची?

महेश्वर : श्रीदाक्षिणात्यसंगीतपद्धती.

लतिका : मालतीताई, ऐकलास माझ्या लग्नाचा हा बॅडबाजा! आणि आता तो नवरदेव यायचा! नंतर याच्या म्हातारड्या मंत्रांचा मारा! एक आसन्नमरण झाल्यामुळे मंददृष्टी, तर दुसरा शून्यदृष्टीमुळे आसन्नमरण! कोण केव्हा मरेल याचा नेम नाही! नुसते बघत राहावे यांच्याकडे!

महेश्वर : (स्वगत) ही मुख्य दोन चित्रे, आणि या बाजूला दोन सावल्या. या दोघांना पाहिल्यामुळे माझ्या आंधळेपणाते सार्थक झाले!

लतिका : मालतीताई, हा पुराणपुरुष मला मोक्षमार्ग दाखविणार आणि त्या वाटेवर हा कानडी कावळा भक्तिरसाची पाणपोई बांधणार! आणि तू म्हणतोस बाबांना उलट उत्तरे देऊ नयेत म्हणून!

धनेश्वर : हं लतिके, आपल्या या गुरुजनांची नीट व्यवस्था कर. हे श्रीस्वामी आणखी ते शिष्यस्वामी -

लतिका : बाबा, आता मला जायचे आहे मालतीताईकडे. पुढे माझ्या कपाळी काय सुख आहे हे दिसू लागलेच आहे! तूर्त इंद्रबिंदूची जोडी घावी ह्यांच्याच्या ताब्यात. आणि स्वच्छ सांगते,

संगीत भावबंधन

की मला त्रास दिलात तर मी जीव देईन. यू योगवासिष्ठ, आमच्या या बिंदूताईबरोबर चला; आणखी मीराके प्रभू तुम्ही इंदूताईबरोबर चला. इंदूताई, ने या धृतराष्ट्राला संभाळून.

(ते जाऊ लागतात)

महेश्वर : (स्वगत) तरी मी घनश्यामाला सांगितले होते, की मी उघड्या डोळ्यांच्या आंधळ्याचे सोंग घेतो म्हणून. खरे म्हटले तर या सुंदरीकडे पाहाताना इंद्राच्या सहस्र नेत्रांनासुद्धा चुकल्यासारखे वाटले असते. आणखी या घनश्यामाने मला धृतराष्ट्र बनविले आहे! बाकी एका अर्थी उघड्या डोळ्यांच्या चंचल दृष्टीमुळे हिला पाहताच माझे सोंग उघडकीस आले असते. बरे, तुर्त या तंबोऱ्याला जपले पाहिजे. नाही तर याच्यासकट कुठे तरी आमच्या भ्रमाचा भोपळा फुटायचा! या माझ्या मार्गदर्शक कैदाशिणीचे तोंड पाहण्याचा प्रसंग टळला, हा काय आंधळेपणाचा थोडा फायदा झाला?

लतिका : आपण उठा. आपले आंधळे जोडीदार गेले सुद्धा! आपल्या वासिष्ठगोत्राशी माझे पटेल असे का आपल्याला वाटते? मालतीताई, प्रभाकरांनी या म्हताऱ्याचे कानडी सोंग पाहिले तर त्यांना हसता हसता पुरेवाट होईल, नाही?

प्रभाकर : (जाता जाता स्वगत) प्रभाकराचे हे कानडी सोंग कुणी पाहिले तर त्याला मात्र पळता पळता पुरेवाट होईल (चौघेही जातात)

लतिका : मालती, मी येतेच यांची व्यवस्था करून. आज थंडी आहे. मला ओव्हरकोटही घालायचा आहे.

धनेश्वर : थिल्लरपणाने नको जाऊ अशी.

लतिका : थिल्लरपणाने जाणार. एकदा माझी मान कापा म्हणजे सुटलात!

(जाते)

धनेश्वर : मालती, लतिकेला शिक्षण दिले त्याचे हे दुष्परिणाम!

मालती : मी जरा अधिक बोलले तर आपल्याला राग येणार नाही ना? शिक्षणामुळे लतिकाताईने कोणता दुष्परिणाम दाखविला! नीटनेटका पोषाख करणे, जरासे लडिवाळपणाने बोलणे याला आपण दुष्परिणाम म्हणता का? अशी बुद्धिवान आणि निर्मळ मुलगी पाहू जाता कोठे सापडायची नाही. बोलण्याचे प्रमाण नेहमी असेच राहणार आहे, असे का आपल्याला वाटते? अशा सुंदर स्वभावाला शिक्षणाने शोभा येते, की दूषण येते बरे? क्षुल्लक कारणावरून स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध अशी सगळ्यांनीच हाकाटी केली तर कसे होईल बरे?

(राग-बहार; ताल-त्रिताल)

हृदयरत्नाकरिचा हा फेन असे । सतत वसे ।

ज्या काली । ज्ञानरज्जु भ्रमवि मतिला अति

दिव्य रत्न उदधिमुखे वमवि खासे ॥ ध्रु० ॥

क्षोभ दावि अंतराचा न दिसे सामान्य जली जैसा ॥

जड जल न चळे चेतन खवळे रत्नगर्भ धरी फेसा ॥

लघु नच त्याते किमपि गणावे ॥

परि शुभशकुन म्हणोनि करावे । स्वागत हासे ॥ १ ॥

धनेश्वर : आता काय सांगावे मालती तुला? बाकी एखादे वेळी वाटते, की मनात असेल नसेल ते सारे तुजजवळ सांगून टाकावे. ही आली आमची कन्या! काय पोषाखाची तऱ्हा ही!

लतिका : प्रे, मालती, लुक अँट मी अँड टेल मी इफ आय इ नॉट लुक ए नाइस मेरी लिटल गर्ल ऑफ सेव्हन्टीन्. जस्ट कन्फेस, मालती, डॉट यु वुइश टू वेअर ए -

मालती : टू वेअर ए व्हॉट? यू नॅस्टी लिटल थिंग् यू आर क्वाइट डेव्हिलिश!

लतिका : आणखी बाबा, असले कन्यारत्न तुम्ही वाटेल त्याच्या गळ्यात बांधीत आहात!

लतिका तुमची लाडकी नाही का? काय म्हणावे तुम्हांला? ”माया जळली का। तिळही ममता नाही का। आली पोटी पोर एकटी तीही विकिता का?”

धनेश्वर : काय, काय म्हणालीस?

लतिका : सो, डियर फादर, यू वॉट इट अगेन? (”माया जळली का” इत्यादी पूर्वोक्त.) मालतीताई, चल. (जातात)

धनेश्वर : (स्वगत) असे येते मनात, की श्रीमुख रंगवून काढावे! आता तर माझी खात्रीच होत चालली, की हिला मोरेश्वराला देणे हाच एक इष्ट मार्ग आहे. कन्यारत्न म्हणे! प्राणावर दरोडा पडायची वेळ आली म्हणजे रत्न देऊन प्राण वाचवावा लागतो. तीच कन्यारत्नाची गोष्ट! कोणी काहीही म्हणो, सबसे प्यारा जीव आहे. उद्या माझ्या भागीदाराने प्रसंग आणला, तर रत्न पोटात गिळून जीव वाचविलेला काय वाईट? ही आजची योजना ठीक झाली. योगवासिष्ठाच्या सात पारायणांपेक्षा, मोरेश्वराबरोबर सात जन्म संसार पुरवला, असे लतिकेला ताबडतोब वाटायला लागेल. गोष्ट हातची गेली. आधी शिक्षणच द्यायला नको होते. (घनश्याम येतो) या, घनश्याम. घनश्याम, या शिक्षणाच्या दुष्परिणामांनी माझे डोके अगदी भंडावून गेले आहे. ही लतिका, प्रभाकर, मनोहर शिक्षणाने सारीच कशी हो बिघडली?

घनश्याम : दुष्परिणामाची कारणे हुडकीत बसण्यात काय लाभ होणार?

धनेश्वर : बरे, मग एखादा उपाय सांगा.

घनश्याम : वाः, रोगाच्या निदानासह औषधाची योजना अवगत असल्यावर वैद्याची आवश्यकता कुठे राहिली?

धनेश्वर : घरात असा बखेडा का माजला आहे बरे?

घनश्याम : आपणच सांगितले होत ना, की घरात कुणी वडील माणूस नाही म्हणून.

धनेश्वर : बरे मग?

घनश्याम : आपण अद्याप अनुभवसिद्ध बोलता आहा, मी एकदम आडपडदा सोडून बोलतो. मात्र आपला हितचिंतक या नात्यानेच मी हा अतिप्रसंग करीत आहे.

धनेश्वर : स्वच्छ, स्वच्छ बोला, घनश्याम. आणि झटदिशी बोला. हं -

घनश्याम : घरात कुणी वडील माणूस नाही. ते आणायला पाहिजे.

धनेश्वर : अहो, वडील माणसे झाडाला का लागतात?

घनश्याम : अकलेच्या मोलाने जगाच्या बाजारात मिळतात. स्पष्टच सांगतो, आपण लग्न करायला तयार आहा का? या वयात लग्न करायला आपली हरकत आहे का?

धनेश्वर : या वयाची दूरदृष्टी नाही तुम्हाला, घनश्याम! वरपक्षाची कधी हरकत असते लग्नाला? हे पाहा, आम्ही आहो सध्या पन्नाशीच्या घरात, तेव्हा आमच्या घरात मुलगी घायला वधूपक्षाची हरकत असणार. खरे सांगू हीच अडचण एवढी नडण्याजोगी आहे. बाकी माझ्याविषयी म्हणाल तर माझी लग्नाची इच्छा आहे. जवळ पत्रिका आहे, सगळे आहे.

घनश्याम : मग आपण लग्न करायला तयार आहा एकूण?

धनेश्वर : का असू नये मी तयार? संसारात किती अडचणी आहेत बरे? घरात वडील माणूस नाही हे तर तुम्हीच म्हणता आग्रहाने - बरे नाही, मी प्रथम सुचविले; पण तुम्हांला पटले तर खरे ना? - झाले, उद्या लतिकेचे लग्न निघाले, म्हणजे देवके बसविताना शेजारी पाटावर सुपारी का बसवू अभद्रासारखी? तेवढ्यापुरती आसपास उसनवार करता येते थोडीच! का एकुलत्या एक पोरीचे कन्यादान तिसऱ्यांकरवी चटावर करून घेऊ. बापासारखा बाप मी, मला काय वाटेल बरे?

घनश्याम : आपण माझे समाधान करण्यासाठी उगीच कष्ट घेता आहा! बरे, वधूची निवड करणार आपण? म्हणजे साधारणपणे वयोमान रूपरेखा, गुणावणगुण या दृष्टीने -

धनेश्वर : हे बघा, वधू वयाने प्रौढ, पुष्कळशी सुंदर आणि सदगुणी असली म्हणजे झाले. मग उगीच फार चिकित्सकपणा नको. या अटी टाकण्याची तशीच कारणे आहेत, बरे का! वधू प्रौढ वयाची एवढ्याकरिता पाहिजे, की मी बालावृद्धविवाहाला जरासा प्रतिकूल आहे. आता वधूवरांच्या वयांतले अंतर कमी करण्यासाठी माझ्या पन्नाशीतून वजावट करण्याची सोयच नाही. तेव्हा वधूच शक्य तितकी प्रौढ असलेली बरी. शिवाय आपल्याला वडील माणूस घरात आणायचे आहे.

घनश्याम : कबूल आहे आपले म्हणणे. बरे, ती सुंदर असली पाहिजे, होय ना?

धनेश्वर : सुंदर नसून कसे चालेल? एरवी उद्या लोकांत काय बोलावा होईल बरे? म्हणतील म्हतारी लग्नाला उतावळा झाला होता, - जी काळीबेंद्री मुलगी मिळाली तीच पत्करून मोकळा झाला, झाले! घनश्याम, वेडीबिंद्री मुलगी पत्करून ही का आता शोभा दाखवायची आहे? या वयात लग्न फार पोक्त विचाराने करायला हवे. ही का पोराबाळांची लग्ने आहेत? त्यांच्या लग्नांना कुणी नावे ठेवीत नाहीत. तेव्हा सुंदर वधू असायला पाहिजे.

घनश्याम : हेही पटले; पण वधू सदगुणी कशाला हवी? केवळ कारण ऐकण्याच्या कौतुकानेच विचारतो.

धनेश्वर : कौतुकाने कारण विचारतात; पण कारणाचे कौतूकच कराल, एका. वधू प्रौढ आणि सुंदर आहे, आणि सदगुणी नाही. परिणाम काय होईल? अनुरूप वधूवरांना निष्ठेने वागायला परस्परांचे गुणच पुरेसे होतात. परंतु विषम वयाच्या जोडप्यांत ही जबाबदारी एकट्या पत्नीवरच असते. तेव्हा ती निरपेक्ष सदगुणांची मूर्तीच असायला पाहिजे. तात्त्विक दृष्टीने पाहिले तर विवाहातल्या एकनिष्ठेच्या शपथांची विषम विवाहाला फार जरूरी असते. लग्नविधीत या शपथांना इतके महत्त्व दिलेले पाहून माझी अशी समजूत होत चालली आहे, की आपल्या या पवित्र आर्यावर्तात पूर्वी विषम वयाच्या बालावृद्ध विवाहाचाच काय तो एकटा प्रचार होता.

घनश्याम : प्रचीन आर्यपरंपरेचेच अभिमानाने अनुकरण करावयाचे असेल तर या आपल्या पन्नाशीपलीकडच्या वयात आपण संन्यास घ्यायला हवा.

धनेश्वर : काय, वेडे आहात का, घनश्याम! यात! अभिमान कुठे राहिला? संन्यास घ्यायच्या वयात संन्यास घेतला, लग्न करण्याच्या वयात लग्न केले, या गोष्टीत कौतुकाने अभिमान कशाला करायचा? उपजल्या जीवाची जन्मपत्रिका करायची, तरुणांनी प्रणयपत्रिका लिहायच्या, म्हताऱ्यांनी मृत्युपत्रे खरडायची, या जगरूढीच्याच गोष्टी झाल्या. तरतरीत तरुणाने संन्यास घेतला किंवा एखाद्या ऐन वृद्धाने गुडघ्यातून मान काढून गुडघ्याला बाशिंग बांधले तर अभिमान! तरुण द्वारकाधीशाने सोळा हजार एकशे आठ वडील माणसे घरात आणली त्याचे गोळाबेरजेचे मोजमाप सांगण्यापलीकडे जगाने काय कौतुक केले? पण त्याच श्रीकृष्णाने राधेसारख्या एकाच वडील माणसाचा संसार थाटून दिला तर त्या अलौकिक चमत्काराचे अजून कोडकौतूक चालले आहे. तेच वृद्धापकाळीच्या लग्नाचे भूषण. परवा आमच्या वकीलसाहेबांनी आमचे मृत्युपत्र करून टाकण्याचा आग्रह केला, तेव्हा संथपणाने त्यांना बसविले तसेच; आणि आमच्या जोशीबुवाना बोलावून आणि वकीलसाहेबांच्या देखत माझी जन्मपत्रिका तयार करवून घेतली. लहाणपणी मला मंगळ होता. काय बदल होतो हो बाळपणाच्या आणि आताच्या सृष्टीत! आणि आता तुम्ही म्हणता मी संन्यास घेईन म्हणून! छातीठोक सांगितले ना तुम्हाला, की मी लग्नाला तयार आहे म्हणून? एकदा शब्द दिला तो दिला. घनश्याम, गोष्ट प्रथम तुम्ही काढली; पण आता तुम्हांलाच माघार घ्यावी लागणार! का हो, कुठे पाहणार हो आमच्यासाठी अशी वधू आता?

घनश्याम : पुन्हा आपण माझ्याकरिता कष्ट घेऊ लागला! वधू शोधून काढण्यासाठी मला इरेस घातलेच पाहिजे असे नाही. सुचवू का मी आपल्यासाठी एका वधूचे नाव?

धनेश्वर : सुचवा बघू.

घनश्याम : आपल्या धुंडिरापंतांची मालती! पसंत आहे माझी सुचना आपल्याला?

धनेश्वर : काय भलतेच बोलता हे, घनश्याम?

घनश्याम : भलतेच कसे?

धनेश्वर : पण तुमची कोणती सुचना मला पसंत पडली नाही, सांगा पाहू? अहो, आपल्या हितचिंतकाच्याच सूचना फेटाळून टाकल्यावर मग माणुसकी कुठे राहिली? पसंत आहे तुमची सुचना. मी मघाशी सांगितलेले गुण तर तिच्या अंगी आहेतच.

घनश्याम : आपल्या लतिकाताईची ती मैत्रीण आहे. म्हणून-

धनेश्वर : वा! समजा, एखादी अनोळखी सावत्र आई लतिकेचा छळवाद करू लागली, तर बरे होईल का? मालती करील का तसे कधी? लतिकेचा स्वभाव ओळखून तिच्याशी प्रेमळपणाने वागाणे मालतीला मुळीच कठीण नाही. शिवाय असा लोकापवाद घायला नको, की आपण परक्याच्या पोरीचा गळा बांधला म्हणून! आपल्या इष्टमित्राची मुलगी असल्यावर लोकांना बोलायला तोंडच राहणार नाही मुळी! पण का हो, तो धांदरट म्हातारा होकार देईल का लग्नाला?

घनश्याम : ते माझ्याकडे लागले. मा आपले अन्न खातो आहे. आपला सर्वस्वी अभिमान मला आहे. वाटेल त्या प्रयत्नाने आपले हित करणे हे माझे कर्तव्यकर्म आहे. आपल्याच शब्दात सांगतो, की एकदा शब्द दिला तो दिला. आपण आहात ना लग्नाला तयार?

धनेश्वर : एकदा सोडून दहा वेळा!

घनश्याम : ठीक आहे. मग मा घाईघाईने जरी आपला निरोप घेत असलो तरी एवढे मात्र खात्रीने सांगतो, की हे कार्य मी घडवून आणल्यावाचून राहणार नाही. लागू ना या कार्याला.

धनेश्वर : माझा तुम्हांला आशीर्वाद आहे. (घनश्याम जातो) (स्वगत) हा घनश्याम बोलल्याप्रमाणे करील का? हा पिळदार, करारी आणि बुद्धीवान आहे, तेव्हा उगीच काहीतरी बोलायचा नाही खास! पण धुंडिराजाकडून हा संमती कशी मिळविणार? तो म्हातारा तर अशा लग्नाचे नावसुद्धा काढू घायला नाही. मग घनश्याम कशाच्या जोरावर मला इतके आश्वासन देऊन गेला? धुंडिराज म्हातार्याला या घनश्यामाने एखाद्या जाळ्यात तर पकडून ठेवलेला नाही ना? नाही, पण तसे नसावे. कारण तसे असते तर या घनश्यामाने स्वतःच मालतीशी विवाह करून टाकला असता. कदाचित असे असेल, की धुंडिराज असेल पैशाच्या अडचणीत, आणि या घनश्यामाला काही मध्यस्थी कबूल करून हा श्रीमंत जावई गाठायची त्याने युक्ती काढली असेल! हां, असेच असले पाहिजे. काय मनुष्यस्वभाव आहे पाहा! पैशासाठी म्हातार्याला मुलगी घायला लोक तयार होतात हां! मग या जगात पंचप्राणांसाठीच आपली मुलगी मूर्खाला - ते सुद्धा लक्षाधीश मूर्खाला - देणे म्हणजे अपराध आहे असे कोण म्हणेल! बस, वाटेल त्या उपायाने लतिकेचा मोरेश्वराशी विवाह घडवून आणायला काही एक हरकत नाही. नाही तर माझी पापे मला उभा जाऊन पोळून काढतील. पापाची फळे गोड असली तरी पचायला फार जड हेच खरे!

(जातो)

•

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : धुंडिराजाचे घर. पात्रे : धुंडिराज व घनश्याम)

घनश्याम : (स्वगत) का कुणास कळे, या थेरड्याला बघताक्षणीच मला दिडाच्या आत नाटक आटपण्याची कल्पना ताबडतोब आठवते. याच्या मनमोकळेपणाला उगीच मोकळे सोडण्यात आता काही अर्थ नाही. (उघड) धुंडिराजपंत, एका फार महत्त्वाच्या बाबतीत आपणाशी मला थोडे बोलायचे आहे; आणि ते बोलणे सर्वस्वी गुप्त राहावे हे आपल्याला हितप्रद आहे, म्हणून मी मुद्दाम एकांत साधून आपली भेट घेतो आहे. नीट लक्ष देऊन मी काय म्हणतो ते ऐकून घ्या. लक्ष आहे ना नीट? धुंडिराजपंत, माझ्या एका अधिकारी मित्राने मजजवळ एक कागद दिलेला आहे. हा पाहा तो कागद. नीट लक्ष आहे ना? (कागद दाखवितो)

धुंडिराज : अरे बार रे! हा तर -

घनश्याम : आपला तर्क बरोबर आहे, पण हे भेदरणे मात्र बरोबर नाही. मी सांगितले ना, की नीट लक्ष द्या म्हणून? मी आपणाला भयचकित करून सोडण्यासाठी आलो नाही. सध्या फार बोलायला मला वेळ नाही आणि मी आपणालाही वेळ देणार नाही. धुंडिराजपंत, हा आपला चोरीबद्दल कबुलीजबाब. आपल्या खऱ्या स्वरूपाची रूपरेखा यात स्पष्ट रेखाटलेली आहे. मला वाटत होते तितके आपण चांगले नाही, आणि आपणाला वाटते तितका मी पण चांगला नाही. धुंडिराजपंत, आता मी काय बोलचो ते नीट, फार नीट लक्ष देऊन एकदाच ऐकून घ्या. समजा, हा कागद मी कोणाला दाखविला तर त्याचा काय परिणाम होईल बरे? एका क्षणात सरकारचे लोक तुम्हाला अटक करतील. चारचौघांकडून तुमच्यावर बेरड, बदमाश, चोर यांसारख्या शेलक्या शिव्यांचा मारा होईल. तुमच्या अपराधाला योग्य अशी शिक्षा भोगण्यासाठी तुम्हांला तुरुंगात जाऊन पडावे लागेल. तुम्ही तुरुंगात जाताक्षणीच तुम्हांला जीव की प्राण वाटणारी तुमची पोरेबाळे अन्नावाचून थयथया करतील. तुम्ही म्हणाल, की तुमच्या पश्चात प्रभाकर तुमच्या मुलाबाळांचे योग्य संगोपन करील म्हणून; पण खाण्यापिण्याची तूर्त त्यांना अडचण न पडली तरी कैद्याची मुले म्हणून त्यांना समाजात अगदी खालच्या पायरीवर जाऊन पडावे लागेल. जो तो तुमच्या मुलांकडे बोट करून म्हणेल, की ही कैद्याची मुले, ही म्हातारड्या बेरडाची पापी पोरे, ही त्या साळसूदपणाच्या नावाखाली डाके पाडणाऱ्या दरोडेखोराची कमजात कारटी! धुंडिराज, क्षणार्धात तुमच्या भरलेल्या संसाराची अशी दुर्दशा करून टाकायचे हे साधन माझ्या अधिकारी मित्राने वाटेल तो उपयोग करण्यासाठी माझ्या हाती देऊन ठेवले आहे.

धुंडिराज : शिव हर! कैलासनाथ! कैलासनाथ!! काय रे प्रसंग आणलास हा माझ्यावर! घनश्याम, घनश्याम, तुम्ही काही खात्रीने अशी वेळ माझ्यावर आणणार नाही.

घनश्याम : धुंडिराज, देवाची नावे ओळविण्याइतकेच या घनश्यामाच्या नावाने टाहो फोडणेही व्यर्थ आहे! देवांच्या संबंध मूर्ती दगडाच्या केलेल्या असतात, घनश्यामाचे नुसते मनच दगडाचे आहे. घनश्याम जवळ जवळ तुमच्या निर्विकार देवाइतकाच दयाळू आहे. धुंडिराज, अगदी शांत मनाने तुमच्यावर असा प्रसंग आणायला मला कोणती हरकत आहे? मी तीच वेळ तुमच्यावर आणणार आहे, आणि तेच सांगण्यासाठी आता मी आलो आहे. मी निश्चयपूर्वक तुम्हांला सांगून ठेवतो, की मला दयामया बिलकूल नाही, आणि मी बोलेन ते करीनच असा माझा बाणा आहे.

धुंडिराज : नका हो नका! माझ्या पोरबाळांकडे पाहा. नका हो असे निष्ठुर होऊ! तुमचे पाय धरतो, माझ्या गरीब बाळांना असे देशोधडी लावू नका!

घनश्याम : हे पाहा धुंडिराज, मी सांगितले ना, की मला खरोखरी दयामाया मुळीच नाही म्हणून? या आळवण्याविनवण्यांचा आणि रडण्याओरडण्याचा माझ्या मनावर काहीएक परिणाम व्हायचा नाही. माझे मन निःश्वासांनी हलायचे नाही, आसवांनी भिजायचे नाही, किकाळ्यांनी हादरायचे नाही, किंवा शिव्याशापांनी जळायचे नाही. मी सांगेन त्याप्रमाणे मुकाट्याने वागल तरच तुमच्यावर हे संकट मी आणणार नाही. मात्र नसते वादविवाद करण्याची माझी तयारी नाही हे मी आधीच सांगून ठेवतो. माझे म्हणणे अक्षरशः पाळायला तयार आहात का?

धुंडिराज : तुमचे जे काय म्हणणे असेल ते मला मान्य आहे, कबूल आहे; पण माझ्यावर एवढी दया कराच हो!

घनश्याम : पुन्हा बोलायला लागला! धुंडिराज, आधी तुमची बडबड एकदम बंद करा! ऐका आता. तुम्ही आपली मालती धनेश्वरांना दिली पाहिजे. अजागळासारखे चेहरे काय बदलता? धनेश्वरपंत लग्नाल तयार आहेत. तुम्ही आपली मुलगी मालती त्यांना घायल तयार असाल तरच तुमची अब्रु निभावेल.

धुंडिराज : अहो काय बोलता हो हे! नाही, माझा प्राण गेला तरी मी माझ्या मालतीच्या जन्माची अशी माती करणार नाही. मेलो तरी-

घनश्याम : ठिक आहे; मग मी मालतीसकट-तुमच्या सगळ्या मुलाबाळांच्या जन्माची माती करून टाकतो. धुंडिराज, तुमची अक्कल कुठे गेली तर नाही ना?

धुंडिराज : अक्कल गेली म्हणून तर या पेचात आलो. घनश्याम, धनेश्वरपंत तरी म्हतारपणात लग्न कसे करताहेत?

घनश्याम : म्हातारपणी चोऱ्या करण्यापेक्षा काही वाईट नाही ते !

धुंडिराज : नाही हो, मी खरोखरीच चोरी केली नाही! हा माझ्यावर निव्वळ अपरमात आहे.

घनश्याम : हा तुमचा ललाटलेख काय बडबडतो आहे मग? पण इतकी बडबड हवी कशाला?

धुंडिराज, एका क्षणाचाही विलंब लावल्यावाचून एकदम सांगा, मालती धनेश्वराला घायला

तुम्ही तयार आहा की नाही? नाही तर तुमच्या घरादाराचा विध्वंस झालाच म्हणून समजा. आहात की नाही तयार? बोला.

धुंडिराज : बोलू काय कपाळ माझे! मालतीचा गळा कापू की पोराबाळांच्या मानेवरून सुरा फिरवू?

घनश्याम : लवकर सांगा म्हणून सांगितले आहे मी.

धुंडिराज : कबूल आहे तुमचे म्हणणे मला. मालती! माझी मालती! जीव कासावीस होतो आहे अगदी! घनश्याम, मी काय करू हो?

घनश्याम : मुकाट्याने मालती धनेश्वराला द्या!

धुंडिराज : कोणत्या तोंडाने हे मालतीला सांगू मी? घरातली माणसे मला काय म्हणतील?

घनश्याम : हं, ते सर्व निर्विघ्नपणे कसे उरकायचे ते मी सांगतो, तुम्ही मला त्या दिवशी सांगितलेच होते, की तुम्हांला चार चार दिवस जमदग्नीचा सांगापुरता अवतार धारण करता येतो म्हणून! तसे सांग आणा. हा विवाह घडवून आणण्याचा तुमचा दुरदृष्टीमुळे पूर्ण निश्चय झालेला आहे असे घरात सर्वांना बजावीत सुटा. कोणी विरुद्ध बोलू लागले तर लागलीच एकेरीवर या. धनेश्वर गर्भश्रीमान असल्यामुळे आपल्या मुलांच्या शिक्षणाला त्यांच्या द्रव्याचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे म्हणून काही झाले तरी हे लग्न उरकून घेण्याचा तुमचा दृढनिश्चय झाला आहे, असे ठासून सांगा. शिवाय वृद्ध श्रीमंतांना मुलगी दिल्याने खर्च कमी येतो हेही एक कारण सांगा. तुमच्याजवळ पैसा नाही ही गोष्ट सर्वांना ठाऊक आहेच. ही गोष्ट तुम्ही आपण होऊन करीत आहा असे भासविण्यासाठी उत्साहाने वागा; कारण हे खऱ्या प्रकारासह कोणाला जर कळले तर तुमच्या गळ्याला फास बसेल हे विसरू नका. ही मुख्य मुद्याची गोष्ट आहे. तुमच्या स्वतःच्याच मनाने ही गोष्ट घेतली आहे, हे सर्वांच्या मनात नीटपणे बिंबवून द्या. खरी गोष्ट षटकर्णी होताच तुमचा कान लोकांच्या हाती सापडेल हे नीट लक्षात ठेवा. धनेश्वरपंतांची श्रीमंती हे लग्नाचे मुख्य कारण. कोणाला खरे- म्हणजे या कागदाविषयी - काही कळवायचे नाही. याप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट नीट मनात वागवून माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागायला तुम्ही तयार आहात ना?

धुंडिराज : तयार न होऊन करू काय? घनश्याम, अहो असे कसे हो कसाबासारखे -

घनश्याम : ठरले ना हे कायमचे? मग मला कसाब, राक्षस, दैत्य काय वाटेल ते म्हणा! आताच घरात या गोष्टीबद्दल बोलणे सुरू करा. जाऊ मी? तुमच्या मनात बदल झाला तर तुम्हांला माहित आहेच परिणाम काय होईल तो? नीट ह्णारीने वागा. जाऊ मी?

धुंडिराज : हं (घनश्याम जातो) (स्वगत) अरेरे! परमेश्वरा, काय भयंकर प्रसंग आणलास हा माझ्यावर! मालती! मालती! बेटा मालती. तुला हे कोणत्या तोंडाने सांगू आता! देवा, यापेक्षा या पूर्वीच माझे डोळे का मिटले नाहीस!

(स्वस्थ बसतो. कुसुम व कुमुद येतात)

संगीत भावबंधन

कुमुद : बाबा, ही कुसुमताई म्हणते, की मी तुमचा लाडकी नाही म्हणून! आहे ना बाबा, मी तुमची लाडकी ?

कुसुम : आणि बाबा मी हो? –

(राग-भूप; ताल-एक्का)

लाडकी असेच थोर । नावडती की अघोर ।
नलगे मुळि समोर । सांगा आम्हा ॥ धु० ॥
मायेची देत जोड । पुरवितसा सकल कोड ।
देता खायसि गोड । तोड न प्रेमा ॥ १ ॥

धुंडिराज : (दोर्घीना पोटाशी धरून स्वगत) अरेरे, या लाडक्या चिमण्या जीवांसाठी काय वाटेल ते करायला मला तयार झालेच पाहिजे. हसत खेळत माझ्या मालनचा गळा माझ्या हाताने कापायला मला सिद्ध झाले पाहिजे. (उघड) कुसुम, तू माझी लाडकी आहेस; कुमुद, तू पण लाडकी आहेस, आणि आपली मालतीताई पण माझी लाडकी आहे.

कुसुम : बाबा, ही पाहा मालतीताई, लतिकाताई इकडे येताहेत!

कुमुद : आणखी बाबा, हे बघा प्रभाकरदादा आणि मनोहरदादा येत आहेत.

धुंडिराज : (स्वगत) अजागळ थेरड्या धुंडिराजा. पोटच्या पोरीचा घास गिळण्यासाठी आता हसण्याच्या मिषाने थोबाड पसरून काळासारखा उभा राहा. (एकीकडून मनोहर व एकीकडून मालती, लतिका, इंदू व बिंदू येतात)

लतिका : (स्वगत) प्रभाकरांना पाहिल्याबरोबर त्या कानडी सोंगाचीच आठवण होऊन मला हसायला येते. हो, पण बाबांनी याच्याशी न बोलण्याची मला ताकीद केलेली आहे! शिवाय, मी सुद्धा यांचे तोंड न पाहायची प्रतिज्ञा केलेली आहे.

प्रभाकर : (स्वगत) रोज कानडी सोंगाचा उपद्व्याप मोठा कठीण आहे. काल पहिल्यानेच सोंग घेतले त्या मानाने बतावणी ठीक झाली. पण तोंडावर सुरकुत्या रेखटायच्या तशाच राहिल्या. आता पुन्हा नीट सावधगिरी घेतली पाहिजे. शिवाय माझे राहण्याचे, जेवण्याचे तुमच्या दक्षिणी घरात जमायचे नाही म्हणून धनेश्वरपंतांना सांगून टाकले हेही बरे झाले. नाही तर चोवीस तास त्यांच्या घरातच डांबून बसावे लागले असते, आणि इथे घरी बोभाटा झाला असता.

धुंडिराज : अरे वा! लतिकाताई, कोणीच कसे बोलत नाही? तुम्हांला काही कामजास्त कळले आहे की काय ?

लतिका : कामजास्त काय कळायचे काका?

धुंडिराज : (स्वगत) थेरड्या, कर आता मनाचा धडा आणि हो तयार. (उघड) मग आम्ही सांगतो तुम्हांला काही कामजास्त. प्रभा, आपल्या मालतीताईच्या लग्नाचे जमले.

प्रभाकर : म्हणजे?

लतिका : लग्नाचे जमले? आणि ते कधी?

धुंडिराज : असे गडबडून जाऊ नका! बसा नीट सारीजणे. माझ्या मनात आली एक कल्पना - कल्पना म्हणजे काय - निश्चय झाला आहे माझ्या मनाचा! आपली मालती - बरे का प्रभा? धनेश्वरपंतांना घायची. अगदी ठरला सिद्धांत हा!

प्रभाकर : म्हणजे? म्हणता काय तुम्ही काका. हे?

लतिका : कुणाला घायची म्हणालात?

मालती : (स्वगत) बाबा माझी थट्टा तर करीत नाहीत? पण ही अशी वेडीवाकडी थट्टा तरी ते कशी करतील? देवा, मग प्रकार आहे तरी काय?

मनोहर : (स्वगत) काय ऐकले हे मी?

धुंडिराज : तुम्हांला यात इतके नवल कशाचे वाटले? धनेश्वरपंतांना मालती घायची यात आश्चर्य करण्यासारखे काय आहे?

प्रभाकर : काका, यापेक्षा आश्चर्य तरी कोणते दुसरे? काका, थट्टा तर करीत नाही तुम्ही?

धुंडिराज : अरे, थट्टा कसली यात? धनेश्वरपंतांना मालती घायची असे माझ्या मनाने पुरतेपणी ठरविले आहे.

लतिका : आणि बाब कबूल आहेत का या लग्नाला?

धुंडिराज : हो, धनेश्वरपंत तयारच आहेत या लग्नाला.

प्रभाकर : आणि तुम्हीही तयार आहात म्हणता?

धुंडिराज : मी तर त्यांना मुलगी घायला तयार आहे; इतकेच नव्हे, तर इकडचा सूर्य इकडे आला तरी माझा निश्चय आता ढळायचा नाही? तुम्हाला यात एवढे गैर काय वाटते कुणास कळे!

प्रभाकर : खरे आहे! काका, बालवृद्धविवाहापेक्षा गैर असे जगात आहे तरी काय?

(राग-दरबारी; ताल-त्रिताल)

जरठबाला । योग असा।

भूस्तरी योग्या व्याकरणि तसा ॥ योग असा ॥ ध्रु० ॥

हिरा तइं दिसा उपले मघवा श्र्वाने तुलियेला ॥ १ ॥

न बालरवि त्या बुडत्या ॥ विधुसी संमुख चिर ठेला ॥ २ ॥

बाकी एका अर्थी साठीच्या सुमारातला नवरदेव आणि आठीच्या आटोक्यातली नवरीमुलगी अशी जोडी परस्परांना अनुरूप तर खरीच! बालवधू गुडघ्यात मान घालून बसलेली, आणि वृद्ध वराच्या वयोभरामुळे गुडघ्यात मान आलेली! कंबरेची कमान झाल्यामुळे दोघांची उंचीही सारखीच! वराच्या अंगाला वार्धक्यामुळे कंप सुटत असतो, तर त्या बापड्या बालिकेच्या अंगाचा थरकाप होत असतो! इकडे वधूचे दुधाचे दात पडू लागतात, तर तिकडे वराचे कायमचे दात पडत असतात! वधूवरांची अनुरूपता यापेक्षा ती आणखी कोणती असायची?

लतिका : वृद्ध वराच्या थेरड्या थोबाडाच्या बोळक्याची बालवधूच्या चूलबोळक्यांच्या चिमुकल्या साजात भर पडेल, हासुद्धा एक लाभच म्हणायचा!

धुंडिराज : सारे खरे, पण या संबंधामुळे आपल्याया द्रव्यदृष्टीने किती फायदा होणार आहे याची तुला अजून कल्पना नाही. आपल्या मुलांच्या शिक्षणाला धनेश्वरपंतांची केवढी मदत होईल बरे!

प्रभाकर : काका, काका, काय बोलता हे? आज इतकी वर्षे जिवापाड जपून तुम्ही या प्रभाकराचा पिंड पोसून साडेतीन हात वाढविला आहे, तो केवळ उगाच का? काका, मुलांच्या शिक्षणाची चिंता करण्याचे तुम्हांला यापुढे काय कारण आहे बरे? माझ्या हाडांची काडे करीन, पण आपल्या माणसांच्या केसालाही धक्का लागू देणार नाही. आमच्या घराभोवती माझ्या पाचही प्राणांचा पहारा उभा करायला मी कधी तरी माघार घेईन का? काका, एवढ्यासाठी मालतीताईचा अशा राक्षसी रीतीने बळी घायची बुद्धी तुम्हांला कुठून आठवली? हमली करीन, जन्माची गुलामगिरी पत्करीन, पण खर्चाची तोशीस कधी पडू देणार नाही.

धुंडिराज : हा एक फायदा झाला; शिवाय अशा लग्नात खर्च किती कमी येतो याचा विचार कर पाहू एकदा! खर्चाचा सगळा बोजा आपल्या माथी घ्यायला धनेश्वर तयार आहेत, घरातली तनसडीसुद्धा बाहेर जायला नको.

प्रभाकर : काका, क्षमा कारा. पण ही अगदी अमानुष वृत्ती आहे!

(राग-मारवा; ताल-त्रिताल)

नच तुला अशा कृतिलागि लोकि ॥

करु झटता कशि तीच घातकी ॥ धु ० ॥

स्वधना व दवडाया तनुजेसि गर्ति दवडितसा ।

हत धिग् नरासि । किति पापराशि ।

प्रभुवर सुमतिसि दे तयास की ॥ १ ॥

खर्च फार कमी येईल यात शंकाच नाही. मुलीच्या आसवांच्या मोत्यांचे सर सरत असताना मात्यांची मुंडावळसुद्धा आणायला नको. तिच्या डोळ्यांत लग्नप्रसंगी गंगायमुना असल्यावर भटांना मंगलाष्टकांच्या आरोळ्यांनी गंगासिंधुसरस्वतींना साक्षीसाठी बोलावण्याचेही कारण नाही. काका, कठोर बोलल्यावाचून या वेळी राहवत नाही. घरातली तनसडीसुद्धा आपल्या घराबाहेर जायची धास्ती नको! कारण मुलगीसुद्धा चार दिवसांनी पुन्हा आपल्याच घरी परत यायची. काका, काका, काय मांडले आहे तुम्ही हे?

धुंडिराज : जे काय मांडले आहे ते पूर्ण विचार करूनच मांडले आहे. प्रभा, मला हा पोरसोरी कारभार आवडत नाही. मी घराचा मालक आहे, आणि मला सर्व काही कळते आहे! धनेश्वराच्या श्रीमंतीची किंमत मला चांगली माहित आहे.

प्रभाकर : ठीक आहे! मी असा जाऊन त्या म्हाताऱ्याला विचारतो की, गोरगरिबांना पाजीपणाने पिळून मिळविलेल्या पैशाच्या जोरावर अनाथ जीवांची अशी खरेदी करताना तुला शरम वाटत नाही का म्हणून! त्या पाजी थेरड्याची चारचौघांत फटफजिती न करीन तर नावाचा प्रभाकर नव्हे -

मालती : थांब दादा, माझ्यासाठी असे धाडस करू नकोस. असे साहस करू लागलास तर उद्या तुला लतिका अंतरणार नाही का? लतिका तुला देणे न देणे हे सर्वस्वी त्यांच्या- मला मागणी घालते वेळी त्या दिवशी घनश्याम पुरुषासारखे पुरुष असून मला हाक मारताना अडखळले; मग आज माझी दशा विचित्र झाली तर काय नवल! लतिकेताई, त्यांना - तुझ्या वडिलांना - आज मी काका म्हणून की धनेश्वरपंत म्हणून की -

लतिका : ताई, माझ्या बाबांना खाटीक, कसाई, मांग, काय तुझ्या तोंडात येईल ते म्हण! तुझ्या तोंडाला मी कोणत्या तोंडाने आळा घालू?

मालती : ताई, अशी वैतागून बोलू नकोस. भांबावल्यामुळे मी तुला सहजगत्या विचारले. प्रभादादा तुझ्या बोलण्यामुळे लतिकाताईला राग आला पाहा! माझ्यासाठी तू जर धनेश्वरपंतांना वाटेल ते बोलू लागलास तर कसे होईल बरे? तुझ्या जन्माचे सुख लतिकेच्या वडिलांच्या हाती आहे हे विसरू नकोस!

प्रभाकर : ताई, भलत्या प्रसंगी काय भलते बोलणे काढलेस हे! माझ्या जन्माच्या सुखाची मला तुमच्या क्षणभराच्या सुखापुढेसुद्धा काही किंमत वाटत नाही. मालतीताई, हा प्रभाकर म्हणजे धुंडिराजपंतांच्या घरात उष्टावळीवर वाढलेला तुम्हा सर्वांचा एक जन्माचा गुलाम आहे. तुझ्या आईबापांनी आईबापाविरहित पोरका झालेल्या अन्नाला मोताद होऊन भटकणाऱ्या अशा एका अनाथाला अन्नाला लाविले, आणि त्या भणंग पोर्याचा समाजाला हा सुशिक्षित प्रभाकर करून दाखविला. ताई, तुमच्या सुखासाठी मला वाटेल ते कष्ट करायला नकोत का? धनेश्वर पाजीपणाने तुझ्या जन्माचे मातेरे करायला तयार झाला असता लतिकेच्या लोभाने या वेळी मी तोंडाला खीळ घालून बसू? लतिका मला जीव की प्राण आहे, ब्रह्मांडाच्या तुलनेने मी तिचे मोल करीन, पण माझ्या मालतीताईच्या सुखापुढे मात्र मला लतिकेची आठवणसुद्धा व्हायची नाही. या वेळी गप्प बसण्याबद्दल मला लतिकेसारखी सुंदर लाच धनेश्वराने देऊ केला तरी ते मला नको आहे. मालतीताई, लतिकेसारख्या नखशिखान्त सर्वांगसुंदर अर्धांगीला या वेळी माझ्या दृष्टीने तुझ्या नखाचीही सर येत नाही. माझ्या ताईच्या सुखाच्या होळीत हृदय होरपळून निघत असताना लतिकेच्या प्रेमळ दृष्टीची चंद्रिका मला काय सुख देणार? लतिका आणि प्रभाकर यांच्या लग्नातला लाजाहोम मालतीताईच्या सुखाची चिता पेटवून मी उरकून घेऊ का? नाही, ताई, तुला निर्वाणीचे सांगून ठेवतो, की मालतीच्या क्षणामात्राच्या सुखावरून लक्षावधी लतिका आणि कोट्यवधी प्रभाकर नुसते ओवाळून फेकून घायला मी केव्हाही तयार आहे.

संगीत भावबंधन

लतिका : (स्वगत) शाबास, प्रभाकर! एवढ्यामुळेच तुमची योग्यता मला किती तरी मोठी वाटते! बघू का यांच्याकडे एकदा डोळे भरून? हो, पण यांचे तोंड न पाहण्याची प्रतिज्ञा मोडायची नाही का अशाने? पण तसेही नव्हे, कारण तोंड दाखविणार नाही अशी प्रभाकरांचीच प्रतिज्ञा आहे. मला त्यांच्याकडे पाहायला काय हरकत आहे? पण नको. यांच्याकडे पाहिले तर या वेळी यांच्याशी बोलण्याचा मोह मला आवरणार नाही, आणि बाबांनी मला कोणाशी बोलू नकोस म्हणून बजाविलेले आहे. असा त्यांचा आज्ञाभंग करणे योग्य नाही. शंभर अंक मोजून हा आनंदाचा आवेग नाहीसा केला पाहिजे. (उघड) एक, दोन, तीन, चार -

मालती : लतिकाताई, राग आला म्हणून शंभर अंक मोजायला लागलीस वाटते?

लतिका : (स्वगत) राग गेला म्हणून मात्र शंभर अंक मोजते खरी.

मालती : दादा, पाहिलेस? तुझ्या बोलण्याने ताईला वाईट वाटले.

प्रभाकर : त्याला कोण काय करणार? जाऊ देत. काका, आजवर या प्रभाला तुम्ही मुलाप्रमाणे वागवीत आला, त्या हक्कानेच मी आता तुम्हांला बजावून सांगतो, की कर्तासवरता मनुष्य या नात्याने घराची सगळी जबाबदारी आता माझ्यावर आहे. मालतीताईचे असे लग्न मी होऊ देणार नाही. ताई, तू निश्चिंत ऐस. असा त्या धनेश्वराकडे जातो. त्या पाजी हरामखोराची हजारो पापी कुलंगडी बाहेर काढून त्याचे दात त्याच्या घशात कोंबतो.

मालती : दादा, माझ्यासाठी असे काही करशील तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे, आईच्या आणखी बाबांच्या पायांची तुला शपथ आहे.

प्रभाकर : मालती, काय घतकी मुलगी आहेस तू! भलत्या वेळी अशी शपथ घालायला -

धुंडिराज : मालती, प्रभा, धनेश्वराच्या मनाल जर कुणी दुखविले तर घरावर तुळशीपत्र ठेवून मला कुठे तरी काळे करावे लागेल हे नीट लक्षात ठेवा. मी आता उणे अधिक बोलत नाही, पण तुम्ही पोरे मला विष खायची पाळी आणणार असे मात्र आता मला वाटायला लागले आहे. (जातो)

मालती : दादा, अखेर बाबा रागावले खरे! जा, आधी जाऊन त्यांची समजूत घाल पाहू!

प्रभाकर : ठीक आहे! (स्वगत) मालतीताईने मला शपथ घातली तरी हरकत नाही. कानडी वेषानेच घरात वावरून त्या धनेश्वराची खोड मोडतो; आणि हे अनन्वित लग्न फिसकटवून टाकतो. (जातो)

लतिका : मालतीताई, मी पण जाते. नाही माझ्याने आता तुझ्याकडे पाहवत.

मालती : जा, पण उगीच जिवाला त्रास करून घेऊ नकोस.

लतिका : नाही. (स्वगत) आता जाते आणि बाबांची भेट घेते. बाबांना काय म्हतारचळ भरला की काय? (जाते)

मालती : तुम्ही असे स्तब्ध का? बोलत का नाही?

मनोहर : मालती, झाला हा प्रकार झाल्यावर तुझ्याशी मी काय बोलू? मला जे विचारायचे आहे ते तुला कोणत्या शब्दांनी विचारू? मालती, मी तुला काय विचारू हे मला नीट समजावून दे. माझ्या मनःस्थितीची तूच मला नीट कल्पना करून दे.

मालती : तुम्हांला असे विवंचनेत पडण्याचे काय कारण आहे बरे?

मनोहर : कारण? अवघ्या जीविताचे जे कारण तेच कारण! मालती, झालेल्या प्रकारामुळे मी मोठ्या आपत्तीत येऊन पडलो आहे. माझ्या मनोवृत्तीचा आवेग इतका तीव्र झालेला आहे, की तो कसा व्यक्त करू हेच मला कळेनासे झाले आहे. मालती, माझी आपत्ती म्हणजे काही राष्ट्रीय आपदा नव्हे किंवा एखादे सामाजिक संकट नव्हे. प्रस्तुत परिस्थितीत हिंदी तरुणांची

जबाबदारी मी पूर्णपणे जाणून आहे. प्रेमामुळे उदभवलेले वैयक्तिक शोकावेग मुक्तकंठाने व्यक्त करण्याचा हा काळ नाही हे मला पटते. पण राष्ट्रीय संकटाच्या विचारात व्यक्तींची दुःखे अजिबात भासेनाशी होतात असे मात्र मुळीच नाही. सर्वांग व्याधीने विकल झालेले असले तरी करंगळी कापल्याचे दुःख तिचे तिला व्हायचे ते होतेच. मालती, तुझ्या वडिलांच्या आताच्या उदगारावरून माझ्या भावी आयुष्याची कल्पना मला एकाएकी भयाण वाटू लागली आहे.

मालती : मनोहर , मी लतिकाताईसारखी नेहमी बोलत नसले, तरी माझ्या मनाची परीक्षा तुम्हांला अजून झालेली नाही का? बाबांनी काही जरी मनात आणलं, तरी माझ्या विनंतीचा ते अगदीच अनादर करतील का?

मनोहर : मालती, या संसारात अगदी सामान्य सत्येच अनुभवाच्या कडवटपणाने कधी कधी आपल्या प्रत्ययाला येत असतात. हजारो वेळा कानांवरून गेल्यामुळे त्या सत्य सिद्धान्ताचे शब्द आपल्या मनाशी अगदी रुळल्यासारखे होऊन बसतात, आणि त्यामुळे त्या सत्याची उग्र तीव्रता आपल्याला अनुभवावाचून मुळीच वाटत नाही. पण अगदी ओळखीच्या वाटेवरच्या धोंड्यांची सहज चालताना पायाला जशी जबर ठेच लागते, त्याप्रमाणे संसाराच्या प्रवासातही एखादे वेळी अशा साध्या सत्यावर जीव अनुभवाने ठेचाळून पडतो, आणि आजन्म प्राणांतिक यातना भोगीत राहतो. मालती, माझ्या भावी आयुष्यात मलाही अशा एका सामान्य सत्याचा पडताळा पटण्याची माझ्या मनात आज भीती उत्पन्न झाली आहे.

मालती : कोणते असे सत्य ते?

मनोहर : मालती, स्पष्टोक्तीची क्षमा कर - स्त्रियांचा स्वभाव चंचल असतो हेच ते सत्य. मालती, मालती, हे सत्य व्यवहारज्ञ जरी खऱ्या नाण्याप्रमाणे उपयोगात आणीत असले तरी मी आजपर्यंत त्यास खोटेच मानीत आलो आहे.

(राग-जंगला; ताल-त्रिताल)

या चंचल नारी ।

संगीत भावबंधन

वदती नर गमति सर्व ते तामसी भारी ॥ ध्रु० ॥
स्त्रीदाक्षिण्या देति न थारा ।
दुरिते धरा मळवीति ते सारी ॥ १ ॥

स्वपापगंधे दूषविती ते ।

वितता दिशा जरि निर्मला चारी ॥ २ ॥

मालती, मालती, या सत्याची विषारी अनुभव मला येणार नाही, नाही ना?

मालती : पुरुष अधीरप्रकृती असतात या सत्याचा मला मात्र अनुभव आला खरा.

मनोहर : मालती, एकाएकी मन बावरल्यामुळे विचारसरणीत कुठे चूक होत असेल तर मला क्षमा कर. मालती, तुझ्या वडिलांचा आजचा आग्रही निश्चय आणि तुझी प्रेमळ पितृभक्ती ही एकदम लक्षात घेतली म्हणजे मनाला असे वादू लागते की, एखादे वेळी तू वडिलांच्या मनाल दुखविण्यापेक्षा त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे वागायला तयार होशील. मालती, हा विचार मनात आला म्हणजे भावी कालाची भीषण कल्पना डोळ्यापुढे उभी राहून चितवृत्ती अगदी व्याकुळ होऊन जाते. मघापासून या मनःक्षोभाने मी इतका विषण्ण झालो आहे, की एकाएकी जीविताचे सर्व प्रयत्न मला नीरस वादू लागले आहेत. तुझ्या वडिलांनी आपला आग्रह शेवटास नेला तर माझ्या आशेचाही शेवट झालाच म्हणून समज!

मालती : मनोहर, असे बोलणे आजच्या स्थितीला शोभण्यासारखे नाही खरे, पण तुम्हांला धीर देण्यासाठी म्हणून जरा निर्भीडपणाने मी बोलते; तुमच्याशी विवाह करण्याचे तुम्हांला शपथपूर्वक वचन दिले तर माझ्या मनोवृत्तीबद्दलचा तुमचा अविश्वास दूर होईल का ?

मनोहर : माझ्या आधीर मनाच्या समाधानाल एवढा एकच खात्रीचा आधार आहे. मालती, असे उदार तू मला देशील का?

मालती : मोठ्या आनंदाने! मनोहर, या संसारात, प्रेम हेच परमेश्वरस्वरूप आहे. त्या परमेश्वरस्वरूप प्रेमाची शपथ घेऊन तुम्हांला हे वचन देते. ही मालती आजन्म आपल्या चरणांची दासी आहे.

(राग-गौडमल्हार; ताल-त्रिताल)

हृदयसुमन हे वाहतसे । धवल जे दिसे ।

युत मृदुपणे असे । परिमले रसे ॥ ध्रु० ॥

मिसळुनि रेणे चरणरजि आपुल्या ।

समरसचि व्हावया जिव शिवी तसे ॥ १ ॥

वचनासाठी हस्तस्पर्श न केल्याबद्दल कुमारिकेच्या संकोचनवृत्तीला क्षमा करा. ही वचनाच्या निश्चयाची दुर्बलता नसून अभिजातवृत्तीची प्रबलता आहे. मनोहर, मालती आपल्याखेरीज दुसऱ्याला वरणार नाही वचनाला प्रत्यक्ष परमेश्वर साक्ष आहे. (दोघेही जातात)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: धनेश्वराचे घर. पात्र: तंबोरा घेऊन बसलेला महेश्वर)

महेश्वर : (स्वगत) या घनश्यामाच्या कारस्थानामुळे काय विचित्र परिस्थितीत येऊन पडलो आहे मी! हे खेळ करायला या सैतानाला मी बरा रिकामटेकडा सापडलो! भरलेल्या पोटाच्या भांडवलावर रिकाम्या डोक्यात सैतान आपला कारखाना घालतो, हे या एकंदर प्रकारावरून मला खरे वाटायला लागले आहे. या धनेश्वराची लतिका मला मिळवून देण्याचे कबूल करून त्याने या घरात मला आणून सोडला खरा; पण अजून एकदा तरी ती लतिका दृष्टीस पडली असेल तर शपथ! इथला कार्यक्रम अगदीच निराळा होऊ पाहात आहे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत शेवटच्या चरणाला 'मीराके प्रभु गिरिधर नागर' जोडून रंगेल ठुंब्या भक्तिरसात कोळायच्या आणि आंधळ्याप्रमाणे दिवसाची रात्र करायची! जिभेला कानडी कुलूप! सेवेला ऋद्धिसिद्धिसारख्या या इंदू आणि बिंदू! काय एकेकीचे रंगरूप आहे पण! स्त्रियांच्या सौंदर्यातल्या सर्व वैगुण्यांची स्मरणासाठी विधात्याने ही टाचणे तर करून ठेवलेली नसतील कदाचित? त्यांची ती नाके, ते डोळे, तो काळाकुळकुळीत रंग! छे:छे:छे! कोणा तरुणांचे गळे कापण्यासाठी परमेश्वराने ही कृष्णकारस्थाने करून ठेवली आहेत नकळे! या दोघींच्या कचाट्यात दिवस काढणे मोठे कठीण आहे. आणि धनेश्वराचे ते कागद लांबविल्याखेरीज हा वनवास आटपायचा नाही आणि लतिका लाभायची नाही, असे तर घनश्याम सारखा बजावीत सुटला आहे! आता या आंधळ्या अवताराने वावरून हे चौर्यकर्म उरकायचे कसे? चला, आली ही इंदूनामक काळी कर्मकटकट! आता अगदी विचारमग्न असल्यासारखे बसावे झाले. (इंदू प्रवेश करिते)

इन्दू: (स्वगत) मेली कटकट म्हणतात ती ही अशी! धनेश्वरकाका आमच्या लग्नाची तर कधी गोष्ट काढीत नव्हतेच. पण अलीकडे निदान लतिकाताईच्या लग्नाची तरी वाटाघाट करू लागले होते; पण आता ते सारे मागे पडून काका स्वतःचे लग्न लावायचा बोजावारा मांडून बसले! आता लतिकाताईच्याच लग्नाचे जिथे नाव निघत नाही तिथे आमच्या लग्नाचा काय पाडा! तरी बिंदूताईला मी नेहमी सांगत आले, की आपली लग्ने आपणच जमविली पाहिजेत! आता आय होईल ते होवो, मी तरी आपले लग्न जमविणार झाले.

(राग-बेहाग; ताल-त्रिताल)

मिळविते त्वरितचि नवरदेव ।

हृदयिची गमत सकल जणु ठेव ॥ धु० ॥

गुरुजन लाविति विवाह तोवरि ।

निघे धीर नच माते ॥ १ ॥

या मेल्या रूपाची अडचण पडते, त्यामुळे अगदी नाइलाज झाला आहे. कुठे स्थळ बघावे हेच कळत नाही मेले! हे दोघे कानडी बरे आले आहेत आयते घरी चालून. पण यांच्यात आधी कुणाला विचारावे बरे? तो डोळस म्हातारा, की तो अंधळा तरुण? त्या डोळसापेक्षा हेच बरे. कारण आपले रूप नाही चांगले; आणि ते काही यांना दिसायचे नाही. तेव्हा यांच्याजवळ काढावी गोष्ट झाले. (जवळ जाऊन) कामण्णा, अहो कामण्णा, अहो काकांच्या लग्नाचे ठरले.

महेश्वर : कुणाच्या लग्नाचे ठरले? काय म्हणालीस ते।

इंदू : अगबाई! तुम्ही चांगले मराठी बोललात आता! मराठी येत नव्हते ना तुम्हाला?

महेश्वर : (स्वगत) घात झाला. (उघड) इंदूबाई, जीभ जरा चाचरली इतकेच. बाकी मला मराठी मुळीच बोलता येत नाही. देवाशपथ मला मराठी एक अक्षरसुद्धा बोलता येत नाही.

इंदू : अहो, अजूनसुद्धा मराठीतच बोलता आहात ना चांगले! दम खा आता. अशी जाऊन काकांना सांगते, की या गवईबुवांना मराठी चांगले बोलता येते म्हणून.

महेश्वर : थांब इंदू, असा माझा गळा कापू नकोस! तुझ्या पाया पडतो. काय वाटेल ते झाले तरी हे धनेश्वरांना सांगू नकोस.

इंदू : नाही सांगायची; पण एका अटीवर.

महेश्वर : कोणती अट?

इंदू : तुम्ही माझ्याशी लग्न केले पाहिजे.

महेश्वर : (स्वगत) अरे बाप रे! घातवार, व्यतिपात, संक्रांत, किक्रांत, मरीआई, बारावा बृहस्पती, साडेसाती, सारी एकदम उपटली!

इंदू : काय हो, कबूल आहे ही अट तुम्हांला? करता का कबूल माझ्याशी लग्न करण्याचे! नाही तर अशी या पावली काकांकडे जाते -

महेश्वर : तुझे पाय धरतो; मला विचार करायला तरी वेळ दे.

इन्दू : विचार कसला करायचा त्यात? मी का म्हातारीकोतारी आहे, का रूपाने वाईट आहे?

महेश्वर : (स्वगत) अवदसा काय डोळ्यादेखत थापा मारते आहे! पण आता हिच्या रूपाकडे डोळेझाक केलीच पाहिजे; नाहीतर ही आंधळेपणाही हिच्या नजरेस यावयाचा. ठीक आहे, तूर्त हिला थाप द्यावी झाले. आज या घराला रामराम ठोकण्यापेक्षा घटकाभर हा जुलमाचा रामराम पत्करला.

इन्दू : का? कसला विचार करता? मी सुंदर नाही असे का वाटते तुम्हांला ?

महेश्वर : वः! तुला सुंदर न म्हणायला माझे डोळे फुटले का आहेत ?

इन्दू : मग आता अडचण कोणता राहिली?

महेश्वर : तूच आता विचार कर नीट! अग, मी असा आंधळा. आंधळा नवरा चालेल का तुला?

इंद्र : मला आंधळा नवरा चालेल, मुका चालेल, पांगळा चालेल. कसा का असेना, मला कुंकवाला धनी पाहिजे .

महेश्वर : शिवाय मुख्य अडचण दुसरीच आहे. तू अशी गरीब; मी तर बोलून-चालून भिकारी; त्यातून असा आंधळा! आपला चरितार्थ तरी कसा चालायचा पुढे?

इंद्र : अगदी भिक्षा मागून पोट भरू. प्रसंग आला तर तुम्हांला गाता येते चांगले. कुठेही एकतारी घेऊन बसलो तरी पोटापुरते मिळेल आपल्याया. शिवाय तुम्ही आंधळे असल्यामुळे लोकांना तुमची दया पण येईल तितकी.

महेश्वर : लोकांना दया यायला आंधळेपणाची काही जरूरी नाही. नुसता तुझा नवरा या नात्याने जो पुरुष उभा राहिल त्याची साऱ्या जगालाच दया येईल म्हणा!

इंद्र : हं, हे कुत्सितपणाचे बोलणे का निघाले आता? तुम्हांला कुणी सांगितले आहे वाटते, की मी दिसायला आपली अशीतशीच आहे म्हणून?

महेश्वर : कोणी काही सांगितलेले नाही मला. आणि समज, तू फारच कुरूप असलीस, तुझा रंग काळाकुळकुळीत असला, तुझी नजर तिरळी असली, तुझी मान तिरपी असली, तुझ्या तोंडावर तेहतीस कोटी देवांचा कबिला मुक्कामाला उतरला असला, तुझे डोळे एकदा नीट बसल्यावर बाहेर काढून ब्रह्मदेवाने पुन्हा वरच्यावरअलग ठेविल्यामुळे बटबटीत असले, तुझी हनुवटी शेवटाशी दीडदोन बोटे चौकोनी कोपून काढल्यासारखी असली, तुझे हातपाय धडाला खिळ्यांनी ठोकून चिकटवल्यासारखे लुळे दिसले -

इंद्र : सांगितले कुणी हे सारे यथांबुज वर्णन तुम्हांला ?

महेश्वर : समज म्हणून म्हटले होते ना मी? मी म्हणत होतो, की समज तू जरी अशी असलीस, तरी मला काय वाईट वाटायचे त्यात? आंधळ्याच्या दृष्टीने पद्मिनी आणि शूर्पणखा ही विजोड जोडी एकरूपच असते.

इंद्र : बरे, मग माझ्याशी लग्न करण्याचे शपथेवर वचन देता ना? पाहा, नाही तर अशी निघाले काकांकडे!

महेश्वर : (स्वगत) आमची प्रीतिविवाहाची पुरी हौस फिटण्याचा रंग दिसतो! नायकाने नायिकेच्या संकटाची भीती दूर केल्यामुळे प्रीतिविवाह घडून आल्याची नाटक-कादंबऱ्यांतून कैक उदाहरणे सापडतील. पण नायिकेने नायकाला संकटाची भीती घालून घडवून आणलेला हा पहिला प्रीतिविवाह आहे!

इंद्र : कामण्णा, कबूल करता की नाही एकदम? घेता की नाही शपथ?

महेश्वर : घेतो, घेतो शपथ! ऐक नीट.

इंद्र : नुसते ऐक नाही. हातावर हात ठेवून शपथ घेऊन वचन द्या. देवब्राह्मणांची शपथ घ्या चागली.

संगीत भावबंधन

महेश्वर : (तिच्या हात धरून) दे तुझा हात पाहू? हं! हे स्वर्गस्थ देवांनो आणि हे स्वर्गाखेरीज दुसरीकडे खितपत पडलेल्या पितरांनो, तुमच्या साक्षीने या इंद्राला मी तिच्याशी लग्न करण्याचे वचन देतो. इंद्र झाले ना तुझ्या मनासारखे? बोलत क नाहीस?

इंद्र : मी आता लाजले आहे! या माझ्या गालांवर गुलाबी रंग चढला आहे.

(राग-काफी; ताल-धुमाळी)

किति दुर्भाग्य तुमचे दृष्टिच अंधा झाली ॥ धु० ॥

नच पळ आरक्त या गालिं अभागी खिळली ॥ १ ॥

नच तारुण्याचिया क्षण प्रभाती रमली ॥ २ ॥

नच उकलाया कशी कूट गुलाबी झटली ॥ ३ ॥

दृक्शल्यावीण या स्वत्व गुलाबा न मुळी ॥ ४ ॥

महेश्वर : हे बघ, दृष्टीलाच कळण्याजोगे हे जे शृंगारिक फेरफार होत जातील ते या पुढे वेळेवर मला शब्दाने कळवित जा. बरे, पण मला मराठी येते हे कुणाला सांगणार नाहीस ना?

इंद्र : आता कशी सांगेन मी? चला आता; अगदी निर्धास्त राहा. (जाऊ लागतात) (स्वगत) आता हे लग्न जमल्याचे बिंदूताईला केव्हा सांगीनसे झाले आहे मला! हे ऐकताच बिंदूताईला मत्सराने सुचेनासे होईल अगदी! काय आनंदाचा दिवस उगवला तरी हा आज! (उघड) हं, असे जपून चला.

महेश्वर : चला. (स्वगत) मीराके प्रभु गिरिधर नागर! तुझ्या नावावर फसून काय संकटात येऊन पडलो हा मी! बाकी घरातील माहीती मळवायला हे चांगले साधन हाती आले आहे. धनेश्वराचे कागद हस्तगत करायला आता वेळ लागणार नाही.

इंद्र : चला सावकाश. (स्वगत) बिंदूताई कुठे भेटेल कुणाला ठाऊक.

(जातात)

प्रवेश चवथा

(स्थळ : धुंडिराजाचे घर. पात्रे : मालती व धुंडिराज)

धुंडिराज : मालती, मालन, मालती!

मालती : काय, बाब?

धुंडिराज : मालती, बेटा, तू बोलत का नाहीस? बाळ, माझ्यावर रागावली का आहेस?

मालती : बाबा, मी बोलू का? बोलतेच मी. तुम्ही फटदिशी बोलू नकोस म्हणायच्या आधीच मला बोलायचे ते बोलू का? म्हणजे तुमचे सांगणे मोडण्याचे तरी माझ्या कपाळी यायचे नाही. पण बाबा, मी तुम्हांला बोलू तरी काय?

(राग-केदार; ताल- त्रिताल)

भाव विरोधी प्रकट व्हावया ।

झटति शब्दरूपे वदनी या ॥ ध्रु० ॥

वदन सदन हे नच शांतीचे

युद्धक्षेत्र सजे या समया ॥ १ ॥

शब्द न सजविति एकमेका

झुंजति वधितीं शमती वाया ॥ २ ॥

माझे जन्मदाते म्हणून तुमच्या गळ्यात 'बाबा' म्हणून प्रेमाने मिठी मारू, की माझ्या गळ्याला फास बांधायला तयार झाला म्हणून तुमच्यापासून दूर तोंड लपवून बसू! आजवर प्रेमाने माझी जोपासना केलीत त्याबद्दल तुमची उतराई कोणत्या शब्दांनी होऊ? उद्या माझ्या जन्माचा सत्यानाश करता आहा म्हणून तुम्हाला कठोर तरी कोणत्या शब्दांनी बोलू? तुमच्या तोंडाकडे रागाने पाहीन म्हटले तर तुमची आतापर्यंतची उदार माया आठवून डोळ्यांत आसवे उभी राहतात. आणि तुमची लाडकी मुलगी म्हणून पायांवर डोके ठेवू लागले तर आताच्या बोलण्यावरून तुम्हा मला पायांखाली तुडवून टाकाल अशी धास्ती वाटते. तुमच्यापासून दूर उभी राहिले तर मायेने माझ्या डोळ्यांतली आसवे पुसून टाकायला दुसरे कोणी नाही म्हणून वाईट वाटते, आणि तुमच्या पदराखाली तोंड लपवायला आले तर ममतेने तोंडावरून हात फिरविता फिरविता चटकन माझ्या कपाळाचे कुंक्रू पुसून टाकाल अशी भीती वाटते. बाबा, माझे लग्न जमविता आहा या आनंदाने मी तुमच्या गळ्याला मिठी मारू, की आपल्या गळ्यातल्या ताईतासारखी मालती वृद्ध पतीच्या गळ्यात बांधू नका म्हणून तुमच्या पायाशी मिठी मारून बसू? कपाळी कुंक्रू लाभते आहे म्हणून हसायला लागू की कपाळ फुटले म्हणून रडत बसू? बाबा, तुमचे मन इतके प्रेमळ, आम्हा मुलांना आईपेक्षाही तुमचा ओढा अधिक, आणखी आज एकाएकी असे निर्दय, असे कठोर, निष्ठुर, पाषणहृदयी कसे हो झाला? ही कसाबकरणी तुम्हांला कुणी हो शिकविली?

धुंडिराज : (एकदम मालतीला साष्टांग नमस्कार घालून मुक्तकंठाने) मालती, बेटा मला क्षमा कर. मालती, मी तुझा अनंत अपराधी आहे. मालती मला क्षमा कर.

मालती : बाबा, हे काय? उठा. माझ्या पाया पडता? उठा, बाबा.

धुंडिराज : बाळे, मला अभय दिल्याखेरीज मी तुझे पाय पाय सोडणार नाही मालती, मला क्षमा कर.

मालती : बाबा, बाबा, हे काय बरे असे? माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुम्हांला! बाबा, हा काय प्रकार आहे? मला सांगा तरी. (धुंडिराज उठून उभा राहतो)

धुंडिराज : मालती, तुला काय सांगू आणि कोणत्या तोंडाने सांगू? बाळे मालती, मालती, आपल्यावर आकाश कोसळले ग! आपल्या घरावर आगीचा पाऊस पडला! बाळे, आपण ठार बुडलो! बाळे, माझ्याच्याने बोलवत नाही. मालती, मी काय करू? कुठे जाऊन तोंड दडवू? मालती, बाळे हे काय झाले!

मालती : पण बाबा, हे काय झाले ते मला सांगा तरी. बाबा, रडू नका. बाबा, मला भीती वाटते हो! बाबा, मला सांगा काय झाले ते आधी!

धुंडिराज : बाळे, घरातल्या घरात मोठ्याने बोलायची सुद्धा चोरी झाली आहे. एक अक्षर कुणाच्या कानावर गेले तर आपल्या घरादाराचा सत्यानाश होईल. बाळे, इकडे ये (तिच्या कानात सांगतो.) त्या दिवशी स्टेशनवर हा प्रकार झाला. तो कबुलीजबाबाचा कागद त्या अधिकाऱ्याने घनश्यामांच्या हाती आणून दिलेला आहे. आणखी आता घनश्याम म्हणताहेत की मालती धनेश्वरपंतांना दिली नाहीत तर तो कागद मी उघडकीस आणीन. बाळे, असे झाले तर आपल्यावर ब्रह्मांड कोसळ्यावाचून राहणार नाही. म्हणून आपल्या हाती नेऊन तुला खाटकाच्या घरात लोटावी लागते! बाळे, मी माझ्या मरणाला भीत नाही. मला तुरुंगात घातला, फाशी दिला, तरी तुझ्या सुखासाठी मला कशाचे काही वाटणार नाही. पण माझ्या एकट्याच्या मरणाने भागत नाही. मी तुरुंगात गेल्यावर आपल्या मुलाबाळांचे काय होईल? कैद्याची मुले म्हणून जो तो त्यांना दूर लोटील! लोक आपल्याला हीडीसफिडीस का करतात हे सुद्धा त्या बापड्यांना कळायचे नाही. बाळे, हे अपेश टाळण्यासाठी मला अंगचोरपणाने मागे राहून तुला आपल्या हाती विहिरीत ढकलावी लागते. तरच त्या घनश्यामाचे समाधान होईल.

मालती : बाबा, काय सांगता हे तुम्ही! असे केस हो झाले?

धुंडिराज : बाळे, तुला सांगितले हे सारे खरे आहे. एरवी तुझा असा गळा कापायला मी खाटीक आहे का कसाई आहे? पण बाळे, मी लाचार आहे! मालती, मी या जगात चोर ठरलो! (मालतीला पोटाशी धरून) बाळे, तुझ्यासारखी अशी रत्ने ज्याच्या हातापायाशी पडली आहेत तो मी चोरी करीन का? कुबेराचे भांडार दारावरून जाऊ लागले तरी सुद्धा ज्याने ते नुसते पाहण्यासाठी तुमच्यावरून क्षणभर नजर हालविली नसती तो दीडदमडीच्या दागिन्यांचा लोभ करील का? बाळे, मी अपराधी नाही, मी नाडलो आहे, मी लबाड नाही, चोर नाही. बाळे, मी कोणाचा काही अपराध केलेला नाही. बाळे, बाळे, आपल्या जन्मात माझा एकच अपराध झालेला आहे! या व्यवहारी जगात, या धुर्त जगात, बाळे, मी भोळाभाबडा आहे, मी साधा आहे, मी वेडाबागडा आहे, एवढाच काय तो माझा गुन्हा झाला! आणखी म्हणून बाळे, मला असा भुर्दंड भरावा लागतो आहे. बाळे, तुझ्या जन्माची माती या माझ्या

हातांनी कशी ग करू? बाळे, तू मला काय म्हणशील? जग मला काय म्हणेल? मालती, मालती, मी भांबावून गेलो आहे! मी काय करू? या संकटातून कसा ग मुक्त होऊ? माझ्या बच्च्याकच्च्यांना कसा वाचवू?

मालती : बाबा, हे मला आधीच का नाही सांगितले? बाबा, मला काही माहीत नव्हते म्हणूनच मी तुम्हांला वार्डटसाईट बोलले. वेडेवाकडे बोलून मी तुमच्या काळजाला घरे पाडली. बाबा, बाबा, मला क्षमा करा. बाबा, ही मालती मोठी निष्ठुर आहे, चाडाळीण आहे. बाबा, मला ठाऊक नव्हते हो! मी तुम्हांला नाही नाही ते टाकून बोलले. बाबा, हे पाप मी कुठे हो फेडू?

धुंडिराज : बेटा मालती, बाळे तू काय पाप केले आहेस असे? काही नाही, काही नाही. बाळे, मीच तुझा गळा कापायला तयार झालो आहे. मालती, आता आपली पोरेबाळे कुठे लपवून ठेवायची? मी करू काय? मालती, मला काही सुचेनासे झाले आहे. जिवाला उकडल्यासारखे झाले आहे. माझी कुसुम. माझी कुमुद, माझी बाळे! मालती मी काय करू? यातून कसा सुटू? माझा धीर खचला ग!

मालती : बाबा, मुळीच धीर सोडू नका! ही पाह मालती तुमच्या पायाशी उभी आहे. आपल्या मुलाबाळांचे जीव राखण्यासाठी माझ्या जिवाचे हाल करून घ्यायला मी तयार आहे. धनेश्वराशी लग्न करायला मालती तयार आहे म्हणून खुशाल घनश्यामांना सांगून पाठवा. प्रेमाने पोसलेल्या या मालतीच्या देहाच्या रगतभातांचे घास चारा; पण माझ्या भावंडांची उपासमार होऊ देऊ नका. बाबा, मी तुमची मुलगी आहे. आमच्या सुखासाठी तुम्ही काय काय केले नाही? मग माझ्या गोजिरवाण्या भावंडांसाठी मलासुद्धा माझ्या सुखावर पाणी सोडायला नको का? बाबा, काही एक काळजी करू नका. तुमचा गुंतलेला गळा मोकळा करण्यासाठी, आपल्या लहान भावंडांच्या सुखासाठी, ही मालती धनेश्वराच्याच काय, पण एखाद्या प्रेताच्या सुद्धा गळ्यात माळ घालण्यासाठी स्वतःचे सुख पायांनी तुडवीत आनंदाने चालून जाईल.

(राग-मियाचा मल्हार; ताल-एक्का)

स्वसुख तृणचि मानिते ।

जरी ते स्वजवसुखाते विघ्न घडविते ।

सिद्ध तुडविण्याते ॥ ध्रु० ॥

मत्कुलतरु सुफलांचे अवल न करिता ते ।

अपहारी जीवनरस उत्पाटन उचित तरी तयाते ॥ १ ॥

धुंडिराज : शाबास, बेटा मालती, शाबास! तुझ्यावरचे हे अरिष्ट टाळण्यासाठी माझ्या प्राणांचा सत्यानाश करून घ्यायला मी केव्हाही तयार आहे; पण मी मेल्याने आपल्या लेकरांचे मरण

टळत नाही. आणि म्हणूनच तुझा बळी घायला मी तयार झालो आहे! मालती, मालती, कीती उदारपणा तुझ्या मनाचा हा!

मालती : बाबा, मी तुमची मुलगी आहे, जा, मी आनंदाने, समाधानाने, संतोषाने धनेश्वरांशी लग्न करायला तयार आहे असे घनश्यामांना आताच जाऊन सांगा.

धुंडिराज : पण मालती, एक गोष्ट लक्षात ठेवायला मात्र विसरू नकोस. घनश्यामाच्या जुलमामुळे आपण अशा लग्नाला तयार झालो आहो असे कुणाला कळता उपयोग नाही. चिकित्सकपणाने चौकशी करिताना फटदिशी कुणाला त्या कागदाचे कारण समजले तर एकदम साराच घात होईल. आपणच आपखुषीने या लग्नासाठी धडपडतो आहो असे लौकिकात आपण दाखवायला पाहिजे. खरी गोष्ट बोलण्याची आपल्याला चोरी आहे.

मालती : बाबा, त्याची तुम्ही मुळीच काळजी करू नका, धनेश्वरांची श्रीमंती मला हवी म्हणून सांगायला मी तयार आहे. लोक काय वाटेल ते म्हणोत! बाबा, आता आपण निःसंग झालो! दैवी आले ते सोंग साजरे करून दाखविले पाहिजे. बाबा, तुम्ही आता काहीएक मनात ठेवू नका.

धुंडिराज : बाळे, मग या कामासाठी जाऊ का म्हणून तुझा कसा निरोप घेऊ?

मालती : हो, बाबा, तुमच्याजवळ माझे एक मागणे मात्र आहे काय ते!

धुंडिराज : बाळ, काय मागणे आहे तुझे? (मालती खाली पाहते) बेटा बोलत का नाहीस? काय मागणे आहे बाळ तुझे?

मालती : एकदा मनोहरांना भेटण्याची मला परवानगी द्या. बाबा, तुम्हांला सर्व माहित आहेच.

धुंडिराज : खुशाल मनोहरला भेट! जाऊ मी आता?

मालती : थांबा, थांबा, आणखी एक मागणे राहिले. बाबा, मघाचे माझे सारे निष्ठुर बोलणे मोठ्या मनाने विसरून जा. आणि आपल्या लाडक्या मालतीला तोंड भरून एकदा आपला आशीर्वाद द्या; म्हणजे मनोहरांना भेटायला मला धीर येईल. बाबा, मला तुमचा आशीर्वाद द्या.

धुंडिराज : आशीर्वाद! मालती, हा घे (मालती धुंडिराजाच्या पायांवर डोके ठेवते) माझा आशीर्वाद!

शास्त्राभ्यास नको, श्रुती पढू नको, तीर्थास जाऊ नको ।

योगाभ्यास नको, व्रते मख नको, तीव्र तपे ती नको ॥

काळाचे भय मानसी धरू नको, दुष्टांसि शंक्कू नको ।

ज्याचीया स्मरणे पतीत तरती तो शंभु सोडू नको ॥

देवराया, तुझ्या राज्यात असा काय रे अपराध आम्ही केला, की आम्हाला आपल्या दाराशी आज असे पतितसांखे ओढून आणीत आहेस? कुणाच्या कपर्दिकेचा कधी लोभ धरिला नाही, कुणाच्या मनला कधी दुखविले नाही, मिळाली ता मीठभाकरी खाऊन दुसऱ्यांना

माकळ्या मनाने आशीर्वाद दिले, दुसऱ्याचा पाय लागला तरी आधी आमचा नमस्कार घडला, त्या आमची का रे अशी दैना व्हावी? हे नष्टचर्य आमच्या ललाटी का लिहून ठेविलेस? अवघ्या पुण्याईचे हेच का निर्वाणीचे फळ? ऊठ, मालती, माझी साथी भोळी पुण्याई अंगात संचरून मी बोलतो आहे! बेटा मालती, खुशाल धनेश्वराशी लग्न लाव. तुझे लग्न होताच देवादारी धरणे धरून बसेन, आणि मरून तुझ्या पोटी येईन. बेटा, मालती, अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव! जा, म्हाताऱ्या धनेश्वराशी लग्न कर, नाहीतर अगदी एखाद्या प्रेताशी लग्न लाव, तुझा संसार सुखाने साजरा होईल. मालती, हृदय फोडून, रक्त आटवून तुझ्या बापाने तुला हा आशीर्वादज दिलेला आहे! तो खोटा करण्याची साक्षात देवाच्या बापाची प्राज्ञा नाही! चल, ह्णार हो, आणखी पुसून टाक ती आसवे. (तिची आसवे पुसतो)

मालती : बाबा, इतक्या प्रेमाचा आणखी पुण्याईचा हात आसवे पुसायला तयार असल्यावर घटकोघटकी रडायला कोण तयार होणार नाही? संसारात रडण्याचे दुःख कधी वाटत नाही; पण ऐन वेळी अधिकाराने आसवे पुसायला कोणी नसते म्हणून वाईट वाटते.

धुंडिराज : शिवहर, कैलासनाथ! (जातो)

मालती : (स्वगत) काय ऐकले, काय पाहिजे, आणि काय झाले हे? झाले! आता काय राहिले? मनोहरांना भेटायचे, त्यांची तसबीर - त्यांच्या प्रेमाची खूण - त्यांना परत करायची, त्यांचा निरोप घ्यायचा - संसाराचा निरोप आणि सुखाचाही निरोप घ्यायचा! एवढा माझा धीर कसा होईल? धनेश्वरांच्या श्रीमंतीसाठी मी तुम्हांला लाथेने झुगारून देत आहे असे मनोहरांना कोणत्या शब्दांनी सांगू? सुखाच्या भरल्या संसारातून आल्या पावली कशी निघून जाऊ? देवा, मला या वेळी धीर द्या! (कुमुद येते) कुमुदताई, का रडतेस बाळ?

कुमुद : ताई, कुसुमताईने बघ माझे कुंक्रू विसकटले! नीट रेखून लाव पाहू!

मालती : लावते बरे, बाळा. जा कुंक्रवाचा करंडा घेऊन ये.

कुमुद : मी नाही जात करंडा आणायला! वाटेत कुसुमताई उभी आहे तुझ्याच कपाळाचे थोडे कुंक्रू काढून माझे कुंक्रू नीट कर.

मालती : (स्वगत) कुमुदताई, किती वेळेवर मला सावध केलेस! (उघड) लावते अं; हलू नकोस जरा. (आपल्या कपाळाचे कुंक्रू तिच्या कपाळी लावते.) अस्से! पळा आता; जा खेळायला.

कुमुद : ताई, अग तुझे कुंक्रू विसकटले पण! करंडा आणून लाव नीट पुन्हा बरे का? (जाते)

मालती : तथास्तु! (स्वगत) कुमुदताई, तू करंडा आणायला जाऊ लागलीस म्हणजे आपली कुसुमताई आड येते, पण मी कुंक्रवाचा करंडा आणू लागले तर माझे दुर्दैव आड उभे राहते. विसकटलेल्या कुंक्रवानेच मला आता माझे सौभाग्य शृंगारायचे आहे! मनात रामराज्य योजून ठेवले होते पण नशिबाला आता वनवास आला! संपला सारा संसार! सगळ्या सुखाचे, आशांचे, प्रेमाचे ब्रह्मांड लोपून गेले! आता माझ्याजवळ काय राहिले? एक हा

संगीत भावबंधन

एवढा एकांतातला हा एकच अश्रू! बाबा निघून गेले. हा अश्रू आता कुणी पुसायचा बरे? वेडे मालती, हा एकांतातला अश्रू आता गालावरच्या गालावर वाळायचा!

(राग-पिलू; ताल-दीपचंदी)

आले नशिबि या निःसार मने ॥

सांत्वन अपुले आपण करणे ॥ धु० ॥

श्र्वास श्र्वास न मिळता अंतरी ॥

प्राप्त असे आता विरणे ॥ १ ॥

नयनजला नच कुणि चुंबाया ।

शोकदाहि ठरले सुकणे ॥ २ ॥

(जाते)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : महेश्वर काही कागद पाहात बसला आहे)

महेश्वर : (स्वगत) हेच ते कागद याबद्दल शंकाच नको. घनश्यामाने ज्या खाणाखुणा सांगितल्या त्या एकसारख्या जमताहेत तर खऱ्या! हे कागद म्हणजे लतिकेचे खरेदीपत्र. इंदूची सोडचिठ्ठी. माझी लग्नकुंडली. काय वाटेल ते! घनश्याम बुद्धिवान खरा! अंदाजाने या कागदपत्रांचा पत्ता काय नेमका सांगून टाकला त्याने! मोजून टाकावेत हे सारे एकदा कागद झाले. (कागद चोरून मोजू लागतो. मागाहून हळूच बिंदू येते)

बिंदू : (स्वगत) मनाला कसा चटका लागून राहिला आहे सारखा! होय - नव्हे म्हणता म्हणता इंदूने आपल्या लग्नाचे जमवूनच टाकले आपले. आंधळा असो, कानडी असो, पण कसा झाला तरी तो नवरदेवच! डोळे नसले म्हणून मुंडावळ्या बांधता येत नाहीत किंवा कानडी आहे म्हणून वरात काढता येत नाही असे थोडेच आहे! उद्या तिचे लगीन उभे राहिले म्हणजे माझे पापच उभे राहिले म्हणायचे! त्यातून मी वडील बहीण! आता कसे खाली मान घालणे आले मला! या कार्टीने काय खटपटी केल्या त्या काही कळत नाहीत! मी बघते विचारून त्या कानडी म्हातान्याला. पण नाही, इंदूचा तोरा अशाने नाही कमी व्हायचा. या कामण्याचेच स्थळ लाभले पाहिजे! पण हा काकांच्या खोलीतून गेला केव्हा बाहेर? मी सारखी पाळत ठेवली ती फुकटच गेली वाटते? (पाहून) अगबाई! हा तर इथे कसलेसे कागद घेऊन - अगबाई! चांगला दोन्ही डोळ्यांनी पाहत बसला आहे. आंधळा नव्हो हा! अन् काकांचे मराठी कागद वाचतो आहे! बरा दुहेरी तिहेरी सापडला आहे आता! (हळूच त्याच्यामागे जाऊन उभी राहते.) कामण्या, काय करिता हो हे?

महेश्वर : (स्वगत) अरे बाप रे (कागद लपवून व डोळे मिदून गाऊ लागतो) 'मीरा के प्रभु गिरिधर नागर'

बिन्दू : आता गाण्याचा आव आणता काय? काका, अहो काका!

महेश्वर : (तिला नमस्कार घालून "दुर्गे दुर्घट भारी तुजविण संसारी । अनाथनाथे अंबे करुणा विस्तारी॥" बिंदूबाई, एका गरीब, परदेशी आंधळ्यावर दया करा! "मुके, आंधळे पांगळे आणि थोटे" या दुर्बळांच्या यादीत आम्ही आंधळे दुय्यम दर्जाचे अधिकारी आहोत. कोणीही खुशाल डोळे मिदून आम्हा आंधळ्यां वर दया करावी.

बिन्दू : ही आंधळी कोशिंबीर पुरे करा! आंधळ्या सोंगाने मी काही आता फसायची नाही. तुम्ही आंधळे पण नाही आणि तुम्हांला मराठी पण चांगले येत. काकांचे मराठी कागद चोरून चांगले दोन्ही डोळ्यांना पाहात होता ते?

महेश्वर : हा प्रमाद माझ्याकडून अगदी नजरचुकीने झाला. निव्वळ नजरचूक! बिंदूबाई, माणसाच्या हातून अशी नजरचूक होत नाही का कधी?

बिंदू : तर तर! तुमच्या स्वतःच्या नजरचुकीने नव्हे, तर दुसऱ्यांची नजर चुकवून तुम्ही हा कारभार करीत होता.

महेश्वर : बरे, माझ्याकडून अपराध झाला खरा; पण तुम्ही मला क्षमा करणार नाही का?

बिन्दू : करीन क्षमा; पण माझ्याशी लग्न करण्याचे वचन घाल तर क्षमा करीन.

महेश्वर : (स्वगत) अरे बाप रे! हिला लग्नाचे वचन द्यायचे आता! मी गिरणीच्या धुराड्यात पडून कासावीस होत आहे की आगगाडीच्या रुळाखाली गळा सापडून चेंगरून मरत आहे? ज्वालामुखीच्या अग्निरसात शिजून निघत आहे. की उत्तर धुवावरच्या बर्फामुळे गोडून जात आहे? आकाश दुभंगून मी सदेह वैकुंठाला जात आहे का धरणीकंपात गडप होऊन मी अमेरिकेत प्रकट होत आहे?

बिन्दू : काय म्हटले मी? तुम्ही माझ्याशी लग्न करण्याचे वचन देत असाल तरच तुम्हांला क्षमा करीन; नाहीतर तुमची शंभर वर्षे भरलीच म्हणून समजा.

महेश्वर : ही कसली क्षमा! अहो, तुमच्याशी लग्न करण्यापेक्षा अधिक भयंकर शिक्षा ती कोणती उरली? माझी शंभर वर्षे भरल्याची तुम्ही मला भीती घालता आहा; पण मी म्हणतो, शंभर वर्षांचे दीर्घायुष्य तुमच्यासारख्या सोबतिणीच्या सहवासात घालविण्यापेक्षा तशी तडकाफडकी संसारयात्रा आटपलेली काय वाईट?

बिन्दू : ही तुमची बोलण्याचा कारवाई नको आहे मला. घटकाभर असेच म्हणा ना की मी आपली कुरूपच आहे म्हणून -

महेश्वर : घटकाभर? मी तर तुम्हांला घटकाभर सोडून जन्मभर कुरूप म्हणायला तयार आहे. बिंदूबाई, तुम्ही कधी आरशात डोकावले आहे का?

बिन्दू : हाताच्या काकणाला कशाला हवा आरसा? आहे, मी अगदी कुरूप आहे; पण इंदूताईला लग्नाचे वचन देताना तुमचे डोळे फुटले होते वाटते? इंदूताई तेवढी तुमच्या नजरेत भरली आणि -

महेश्वर : चुकता आहा तुम्ही बिंदूताई, इंदू नजरेत भरली तेव्हा तिच्याकडे आंधळ्याच्या दृष्टीने पाहात होतो हे विसरता तुम्ही!

बिन्दू : पण खरोखरीचे आंधळे काही नव्हता तुम्ही! इंदूताईपेक्षा मी रूपाने वाईट आहे?

महेश्वर : तुम्ही दोघी सख्ख्या बहिणी! तुमच्या सरसनिरस कसे ठरविता येणार? प्रत्येक अंगाला व्यंग आणि काळ्या रंगाला हा काळा रंग दोघींच्या ठिकाणी हजर आहेच. एक नुरजहान तर दुसरी मस्तानी! फार गोरेपणामुळे विडा खाताना मस्तानीच्या गळ्यातून पिक उतरताना दिसत असे म्हणतात. त्याप्रमाणे बिंदूताई, तुम्ही जर डांबराचा रस गिळला तर या तुमच्या काळ्या रंगामुळे तो सुद्धा खुलावटीने घशाखाली उतरताना स्पष्ट दिसेल। बरे, जो प्रकार तुमचा तोच इंदूचाही. खरे म्हटले तर पूर्वीचे मोगल बादशहा फार चांगलेपणाच्या कल्पनेने आपल्या मुलींना बेगमा बनवीत असत. तशा फार वाईटपणामुळे तुम्ही दोघींनीसुद्धा बेगमाच राहायला हवे. तुम्ही दोघी टवकारून पाहू लागल्यावर तरुणांची तर गोष्टच नको पण निर्जीव आरशांची भिंगे तडकतील आणि घड्याळांचे काटेसुद्धा जागच्या जागी थबकतील. तुम्हा दोघीत फरक तो काय काढावयाचा? नाही म्हणायला फार बारकाईने पाहावयाचे म्हटले तर तोंडावरच्या या देवीच्या वणांची संख्या काय कमीजास्त असेल तेवढीच! तुमच्या कुरूपपणाची तुलनेने मोजदाद करताना सूक्ष्मदृष्टीने या देवींच्या दशांशस्थळांपर्यंत गणिताला हाकलीत नेण्याखेरीज उत्तर सापडायचे नाही!

बिन्दू : तुमचा हा पाचकळपणा बंद करा पाहू! देता की नाही लग्न करण्याचे वचन?

महेश्वर : अहो, पण मी इंदूला वचन दिले आहे ना?

बिन्दू : ते मला काय सांगता? तिला दिलेले वचन मोडा, नाही तर आम्हा दोघींशी लग्न करा.

महेश्वर : खास उपाय सुचविलात? बाकी दोघींशी लग्न केल्यावर तुमच्या काळ्या रंगाच्या आधारावर जन्माची गुजरण व्हायला मात्र हरकत नाही! पांढीरी पातळे नेसवून उन्हातानातून तुम्हांला घाम येईपर्यंत फिरवून आणावे, आणि ती पातळे खुशाल काळ्या चंद्रकळा म्हणून विकीत सुटावे ! किंवा तसे कशाला! तुमच्या काळ्या रंगाच्या भांडवलावर ब्रह्मदेवाकडून निदान हबसाणांची एक तरी पिढी रंगवून काढण्याचाच मक्ता घ्यावा झाले! आणि उद्या काळ्या रंगांच्या पोराबाळांनी घर भरले म्हणजे गोऱ्या लोकांना शिंदी बनवून युरोपखंडाची आफ्रिका करणे म्हणजे सुद्धा हाताचा मळ होईल माझ्या! आणि आपला हा

रंगाचा कारखाना श्वेत समुद्रात काढला, मग तर तुमच्या दोन बुचकळ्यांनी रशियाच्या दक्षिणेप्रमाणे उत्तरेलाही एक काळा समुद्र निर्मून चांगल्या भूगोलपंडिताची सहज दिशाभूल करून दाखविता येईल ! तुमच्या खग्रास मुखचंद्राचा धनी मनात आणील तर इकडचा सूर्यसुद्धा तिकडे करून टाकील!

बिन्दू : तुमची बडबड वाढायल लागली! हे बघा मी तुम्हांला बजावून सांगते की, मुकाट्याने माझ्याशी लग्न करण्याचे वचन द्या. इंदूताईला काय वाटेल ते सांगून निरोप द्या. नाहीतर इथल्या इथे आरडून ओरडून सारे घर जमा करीन. काकांना तुम्ही अजून ओळखीत नाही! त्यांना सांगते की, तुम्हांला मराठी चांगले येते, तुम्ही आंधळे नाही, आणि शिवाय तुम्ही खासगी खोलीतून हे कागद चोरून आणले आहेत म्हणून. काका असेच्या असे तुम्हांला चौकीवर नेऊन पोचवतील; आणि अखेरीस जाल चांगले काळ्या पाण्यावर. करता लग्न, की लागू ओरडायला?

महेश्वर : (स्वगत) काय नशीब कोलांट्या उड्या मारत आहे पाहा! ती बया कशी तरी वाटेला लाविली, तेव्हा वाटले की सारी अलाबला टळली म्हणून. पण लागलीच ही दुसरी बला पुढे येऊन उभी राहिली! माझ्या लग्नकुंडलीतले सगळे शुभ ग्रह प्लेगमुळे बाहेरगावी राहायला गेले आहेत की काय?

बिन्दू : अजून तुम्ही कबूल होत नाही? करू का तुमची व्यवस्था एकदाची?

महेश्वर : तुमचे अंतःकरण तुमच्या बहिरंगापेक्षाही जास्त काळेकुट्ट आहे म्हणायचे!

बिन्दू : आता उत्तर द्या एकदाचे पाहू?

महेश्वर : (स्वगत) घनश्यामाने या संकटात घालते वेळी मला फक्त काळ्या डगल्याच्या पोलिसाचीच भीती घातली होती; पण इथे पाहतो तो मदनाच्या राज्यातल्या या काळ्या रंगाच्या पोलिसांशी गाठ येऊन पडली. आता काय करावे हेच काय कळत नाही. जन्मठेप काळ्या पाण्याचा चोर होऊ, का जन्मठेप काळ्या रंगाचा मालक होऊ! जाऊ द्या; इंदूप्रमाणेच ही पीडा पण टाळली पाहिजे.

बिन्दू : काय झाले! आहात का कबूल लग्नाला? का करू आरडओरड.

महेश्वर : बस्स, बिंदू शरण आहे तुला मी! “घालीन लोटांगण वंदीन चरण। डोळ्यांनी पाहीन रूप तुझे।“ मग ते कैदाशीणिचे रूप असले तरी चालेल.

बिन्दू : शपथ घ्या पाहू अशी!

महेश्वर : देवाब्राह्मणांची शपथ घेऊन सांगतो की, मी तुझ्याशी लग्न करायला केव्हाही तयार आहे! या माझ्या शपथेत अंतर होणार नाही. पण बिंदू आता माझा घात मात्र करू नको.

बिन्दू : आता या वचनाने माझ्या मनाचे पूर्ण समाधान झाले! आता मी आपल्या अर्ध्या वचनात राहीन. पण इंदूला दिलेले वचन मात्र तुम्ही मोडायला हवे हो!

महेश्वर : इंदूला माझे मराठी बोलण्याचे गुपित माहीत झाले आहे. म्हणून इतक्यातच तिला बिथरवून उपयोगी नाही; म्हणून तिच्याशी जरा सावधगिरीने वाग. तसेच मी बाह्यात्कारी आंधळा आहे हे विसरू नकोस. शिवाय या कागदांच्या चोरीचा तर कुणाला मागमूससुद्धा लागता कामा नये.

बिन्दू : पण या असल्या चोरीवाचून अडले होते काय! उगीच गळ्याला फास!

महेश्वर : हे बघ, हे चौर्य कर्म अगदी सात्त्विक पद्धतीचे आहे. हे कागदपत्र धनेश्वरपंतां कामाचे आहेत. ते सापडत नाहीसे झाले म्हणजे धनेश्वरपंत आपले हे कागद सापडून देणाराला बक्षीस लावतील. या गोष्टीची वर्तमानपत्रातून जाहिरात येईल; आणि मग आपण कागद धनेश्वरपंतांना नेऊन देऊ, आणि ते आपल्याला हजारपाचशेचे बक्षीस देतील. यात कुणाचे काय नुकसान झाले? तूर्त ही गोष्ट कुणाजवळ बोलू नकोस म्हणजे झाले. इंदूला लग्नाचे वचन दिले तेव्हा चरितार्थाच्या सोईसाठी मी ही युक्ती योजून काढिली, ती अनायासे तुझ्या उपयोगी पडणार आता! पण आता कुठे काही बोलणार नाहीस ना?

बिन्दू : नाही बोलायची; पण तुम्ही सुद्धा इंदूशी जास्त बोलत जाऊ नका. चला आता.

महेश्वर : चल. आता मी पुन्हा आंधळा होतो! (स्वगत) जय मीराके प्रभु गिरीधर नागर! कृष्णावतारी आपण एकच कुब्जा संभाळली; पण तुमच्या कृपेने आज मी दोन कुब्जांचा धनी झालो! (जातात)

प्रवेश सहावा

(स्थळ: धुंडिराजाचे घर. पात्र : मालती. मनोहराची तसबीर पुढे आहे)

मालती : (स्वगत) प्रेमाच्या मंगल चित्रा, प्रीतीच्या पवित्र परमेश्वरा आज मी तुझा निरोप घेणार! मस्तकावर हात ठेवणाऱ्या माझ्या पितृस्वरूप परमेश्वराच्या आज्ञेने, गुडघ्याला मिठ्या मारणाऱ्या गुडघ्याएवढ्या गोजिरवाण्या जगाच्या सुखासाठी ही मालती आजवर प्रेमानेच पाहिलेल्या, मनाने जोपासलेल्या, जिवापाड जपून ठेवलेल्या हृदयस्थ भावबंधानचे धागे निर्दयपणे आज तडातड तोडून टाकीत आहे. प्रेमळ चित्रा, मालती जड जिभेची आहे, मालती बोलत नाही हा केवळ लोकापवाद होता. लबाड चित्रा, आपल्यासमोर खिळवून मालतीला चित्रासारखी तटस्थ कोणी करून ठेवली होती?

(राग-हमीर; ताल-त्रिताल)

त्वां मजला भारिले .

मंत्रबले मतिला मोहियले ।

अपुलेसा केले अचल बनविले ॥ ध० ॥

स्वसम सुजन करि निज संसर्गे ।

तच्चित्रहि तरि चित्र न झाले ॥ १ ॥

प्रेमाच्या नवरंगांनी नटलेल्या देवा, तुझ्याकडे पाहताना, डोळ्यांनी आत्मा चरणी अर्पण करताना मालतीने मनःसंकल्पाने काय बोलायचे बाकी ठेवले होते? आपल्या चिमुकल्या डोळ्यांत प्रेमाचे ब्रह्मांड उभारून चित्रदृष्टीने टक लावून आपण माझ्याशी बोलत होता, त्यावेळी जिवाची जीभ करून अणुरेणूंच्या बोलांनी ही मालती प्रत्युत्तरे देत सुटली नाही का? सजीव चित्रा, आज तुमची आमची शेवटची भाषा होणार! सांग, तुला समजणाऱ्या नेत्रपल्लवीने आताच माझे मनोगत तुला सांगून ठेवू का? संसाराचा खोटा खेळ मांडण्यासाठी घटकाभराने निर्बुज जगाच्या भाषेने मी तुला या हाताने फेकून देणार आहे. मालतीच्या संसारसुखाच्या मांडणीत, सुंदर चित्रा, आज आपण अडगळ म्हणून ठरला आहा. चित्रस्वरूप परमेश्वरा, मी टाकून देताना माझ्या मुक्या मनाची करपल्लवी आपल्याला समजेल का? प्रीतीच्या मंदिरात चिरंजीवी रूपाने राहिलेल्या प्रेमळ तरुणींनो, मालतीने कृत्रिम रागाने फेकून दिल्यावर या चित्राला आपल्या हृदयाच्या जाळ्यात वरच्यावर झेलून धरा. पण नको; या मालतीचे दुर्दैवी हृदयच मनोहरांना समाधानाने सर्वस्व म्हणून वाटत आहे. तुमच्या दिव्य हृदयांचा स्पर्शसुद्धा या त्यांच्या छायेला आवडणार नाही. मीच हे चित्र मनोहरांच्या पायांवर जाऊन पडेल असे टाकीन म्हणजे त्या चरणांशी जडवून ठेवलेल्या मालतीच्या पंचप्राणांच्या जाळ्यात ते सुखाने जाऊन पडेल. या मुखाने मी आपल्या मुळ स्वरूपाला आज दुखविणार आहे; म्हणून या मुखाचा शेवटचा श्वास किती कोमल आणि नाजूक होता याची आपल्या मुखमंडलावर एकदा कल्पांतापर्यंतची साक्ष वठवून ठेवते.

मनोहर चित्रा, आपल्या मुक्या प्रेमाची ही शेवटची तोंडमिळवणी - पण नाही - तितका तरी अधिकार आता मला कुठे आहे? या देहाने, मनाने, जिवाने, दृष्टीने, दृष्टीच्या अखेरच्या आशेने, आशेच्या नुसत्या कल्पनेने कल्पनेच्या स्वप्नाने, स्वप्नातल्या कल्पनेनेसुद्धा ही मालती आज दुसऱ्याची झाली! धनेश्वरांच्या भावी धर्मपत्नीला मनोहरांच्या चित्राचे तरी चुंबन घेण्याचा काय अधिकार उरला आहे? पातकी जगाच्या निःश्वासांनी हलणारी ही झाडे लागलीच पानांच्या हजारो जिभांनी माझी निंदा बडबडायला लागतील. मग नुसते एकदा डोळे भरून पाहून तरी घेऊ का? पण मेलेल्या प्रेमाला तेही सुख नाही. निष्ठुर दुर्दैवाने माझ्या डोळ्यांवर पाण्याचा पडदा बांधून सुखाचे चित्रसुद्धा माझ्या दृष्टीआड केलेले आहे. निर्दय देवा, हजारो धर्माकडून हजारो उपचारांनी आपली पूजा होत आहे. पण प्रेमाच्या जगात स्त्रीधर्माने वागताना आपल्या हाताने फोडून टाकलेल्या मूर्तीची पूजा बांधायचा एखादा, प्रकार आपल्याला माहित आहे का? मालतीच्या प्रेमस्वरूप परमेश्वरा, हृदयाच्या मनोहर देवा, आपल्यावाचून बोध मला कोण देणार (मनोहर प्रवेश करतो) (स्वगत) मनोहर, दगडाच्या सगळ्या जातींचा आपण अभ्यास केलात. पण आपला मनोभंग करणारा हा स्त्रीहृदय नावाचा दगड आपल्या दृष्टीस पडणार आहे. प्रेमाच्या परमेश्वरा,

आजवर प्रीतीच्या कोमल प्राणपुष्पांनी आपली चरणसेवाच करीत आले; आणि आज कठीण दगडाधोंड्यांनी मी आपल्या हृदयाचा भेद करणार आहे!

मनोहर : मालती, कशाला बोलाविलेस मला? तुझा निरोप ऐकताच मी निघून आलो.

मालती : तुम्हांला कायमचा निरोप देण्याकरिता.

मनोहर : तू काय बोलतेस हे मला समजत नाही.

मालती : माझे मलाच जिथे नीटसे समजत नाही तिथे तुमचा तरी काय अपराध? मनोहर, मनुष्याला हृदय असते अशी तुमची कल्पना आहे का?

मनोहर : मालती, आपणा दोघांनी तरी या प्रश्नाचे उत्तर खात्रीने माहीत आहे.

मालती : योग्य कारण मिळाले तर माणसाचे मन बदलते का? बदललेले मन दुसऱ्याला स्पष्टपणे सांगितले तर तो अपराध होतो का? प्रेमाचा विश्वासघात करणे हे खरोखरीच पातक आहे का? नुसत्या शब्दांच्या वचनाने माणूस जन्माचे बांधले जाते का? तुमचे प्रेम तुमच्या अंगावर परत फेकून दिले तर मला कोणी विचारणार आहे का? वाटेल त्या वेळी राक्षसाप्रमाणे निर्दय व्हायचा मनुष्याला थोडासुद्धा अधिकार नाही का?

मनोहर : कोण विचारते आहे हे सारे?

मालती : मालती नावाची एक सुंदर आणि चंचल स्वभावाची स्त्री.

मनोहर : मालती, तुला हे बोलायला कोणी शिकविले?

मालती : स्त्रीहृदयाने.

मनोहर : मालती, मी एकदम दिडमूढ झालो आहे. माझ्या बधिर बुद्धीला समजून येईल अशा शब्दांनी तुझे म्हणणे नीट सांग.

मालती : (पत्र देऊन) हे घ्या, वाचून पाहा.

मनोहर : (पत्र वाचतो)

मालती : (स्वगत) स्पष्ट शब्दांनी हृदये जोडण्याचा भाव सांगता येईना म्हणून शकुंतलेने प्रणयपत्रिका लिहिली, आणि स्पष्ट शब्दांनी हृदये तोडण्याचा भाव व्यक्त करिता येईना म्हणून मालतीने ही प्रणयपत्रिका लिहिली.

मनोहर : मालती, मालती, काय लिहिले आहेस तू ?

मालती : जे सांगायचे होते पण सांगता येईना, ते ! शरिराप्रमाणेच मनाने दूर झालेल्या व्यक्तीलाही आपले हृदगत पत्रद्वाराच कळवावे लागते.

मनोहर : मालती, मी दरिद्री म्हणून तू माझा त्याग करणार, आणि धनेश्वरांच्या - काकांच्या श्रीमंतीसाठी तू त्यांच्याशी लग्न करणार?

मालती : यांपैकी पहिली गोष्ट मी करून चुकले आहे, आणखी दुसरी लवकरच करणार आहे. (स्वगत) बोलण्याने बोलणे वाढवून दोघेही दुःखी होण्यापेक्षा यांच्याशी नाइलाजाने इतके कठोर बोलले पाहिजे, की यांना एकदम माझा तिटकाराच येईल.

मनोहर : असे करण्याचे कारण काय?

मालती : या संसारात वैभव हेच एक सुखाचे साधन आहे; आणि मला पाहिजे तितके वैभव आज तुमच्याजवळ नाही किंवा उद्याही तुम्हांला मिळण्याचा संभव नाही.

मनोहर : प्रथम तुझे विचार असे नव्हते. इतक्या थोड्या अवकाशात इतका फरक कसा झाला?

मालती : विचार बदलण्याला कालावधीची आवश्यकता मुळीच नसते. ज्या जगात क्षणमात्राच्या धरणीकंपाने पर्वतांच्या जागी सरोवरे निर्माण होतात, त्यात एखाद्या व्यक्तीच्या विचारात क्रांती व्हायला फार वेळ लागला नाही, ह्यात नवल ते कोणते?

मनोहर : मालती, तू मला वचन दिले होतेस!

मालती : हो, आणि ते मी आज मोडणार आहे.

मनोहर : मालती, मालती, ही निष्ठुरता तुझ्या अंगी कोठून आली? त्या वचनाच्या आनंदाच्या भरात काल रात्री त्यातल्या एकेका अक्षराची मी आकाशातल्या चांदण्यांशी तुलना करीत बसलो होतो; तेव्हाची ती मनःस्थिती व आताची ही मनःस्थिती यांच्यामध्ये जमीन आस्मानचे अंतर पडावे ना? त्या तारका आज पुन्हा तितक्याच तेजाने उजळ माथ्याने मिरवतील, आणि त्या वचनातल्या अक्षरांना मात्र तू निर्दयपणाने पायदळी तुडवून मातीला मिळवीत आहेस! मालती, कठोर, निर्दय मालती, या अघटित प्रकाराला म्हणायचे तरी काय?

मालती : या अघटीत स्थित्यंतराच्या समूहालाच संसार असे म्हणतात. रात्रीच्या प्रशान्त वेळी मनुष्य आकाशातल्या तारा एकमेकींना जोडून आशावादीपणाने सुखाची सतेज स्वप्ने जुळवीत बसतो, आणि सकाळी दिवस उगवल्यामुळे ती स्वप्ने मावळताच पायाखाली खडे तुडवीत रखडत फिरतो.

मनोहर : मालती, त्या वचनाबद्दल माझा कठोर तर्क शेवटी खरा ठरला!

मालती : त्याला मी तरी काय करू! प्रेमभरात दिलेली वचने प्रेमाभावी दुःखवृद्धीला मात्र कारणीभूत होतात. दिवसाच्या उजेडात रस्त्यावरच्या खुणा पटवून देणारे दगट रात्रीच्या अंधारात ठेचाळण्याचे दुःख मात्र देतात. तशीच ही प्रेमाची वचने दुःखकाली आठवणीला कठीण काय ती होऊन बसतात.

मनोहर : मालती, मालती, अशी निष्ठुर होऊन जन्माची निराशा करू नकोस. आपल्या साऱ्या सुखमय आयुष्याचे नीट स्मरण कर.

मालती : त्या गत आयुष्याचे विस्मरण पाडायचे ही एकच गोष्ट भावी आयुष्यभर मला स्मरणात ठेवायची आहे. मनोहर, तुम्ही मला वेळोवेळी लिहिलेली पत्रे उद्या तुमच्याकडे पाठवून देईन.

मनोहर : प्रेमाचा नाश झाल्यामुळे अनुभवाचा आपलेपणा नाहीसा होताच प्रणयपत्रांना गोड शब्दांनी भरलेल्या कादंबरीच्या छापीला पत्रांची सुद्धा किंमत उरत नाही.

मालती : आणि मनोहर, ही तुमची तसबीर ! ही आठवणीसाठी तुम्ही मला नजर केली होती; पण आता माझ्या दृष्टीने हिच्यावर नजर टाकणे म्हणजे निव्वळ पाप आहे. ही घ्या परत.

(चित्र टाकून देते; मनोहर चित्र उचलतो)

मनोहर : तुझ्या चरणी अर्पण केलेले हे चित्र शेवटी माझ्या पायांवर पडले ना? पण जिथे मूळ स्वरूपाचीच पायमल्ली झाली तिथे बिचाऱ्या चित्राची काय कथा? मालती, मनुष्यांना परमेश्वराने अशी चंचल हृदये देण्यापेक्षा या चित्राप्रमाणे त्रिकालाची बाह्य एकरूपताच देऊन ठेविली असती तर किती चांगले झाले असते! हे चित्र त्या वेळी जसे होते तसेच आजही आहे! त्या आशापूर्ण प्रेमाचे हे चित्र-

मालती : मनोहर, ते आशापूर्ण प्रेम म्हणजे एक वेड होते.

मनोहर : वेड होते? मालती, काय म्हणतेस? ते सारे वेड होत?

मालती : वेड नाही तर काय? तुमच्या दारीद्र्याची - तुमच्या परिस्थितीची नीटशी कल्पना बांधल्यावाचून तुम्ही मनाचे मनोरे बांधून वाटेल त्या प्रेममूर्तीची त्यात स्थापना करीत बसला, हे वेडच नाही का? माझ्या स्त्रीगुणांची यथार्थ कल्पना झाल्यावर मी वैभवशाली संसाराची इच्छा का करू नये? जा, मनोरह, माझ्या प्रेमाचे हे भलते वेड मनातून काढून टाका.

मनोहर : खरे आहे! मालती माझे प्रेम म्हणजे एक वेडच होते. मालती, आपल्या भाग्यशाली संसाराच्या सुखोपभोगात मग्न होऊन एखाद्या उंच इमारतीच्या गच्चीवर बसून जगाची गंमत पाहताना हा दरीद्री मनोहर रस्त्यावरून रखडताना तुझ्या दृष्टीस पडला म्हणजे आपल्या भोवतालच्या श्रीमंत मैत्रीणींना हसविण्यासाठी केवळ करमणूक म्हणून मनोहराच्या दरिद्री वेडाची कहाणी सांग. हसता हसता शेवटी तुझ्या डोळ्यांत आनंदाश्रू आले म्हणजे तुला क्षणभर थांबावे लागेल. त्या एका क्षणात चटकन तुला आपल्या गत जीविताची दुःखमय स्मृती होऊन आनंदाश्रूंनी डबडबलेल्या तुझ्या पापण्या किंचित करुणाश्रूंनी भिजून निघतील. तेवढ्यात इतके सांगायला मात्र विसरू नकोस की मनोहराचे वेड दरिद्री होते, हसण्यासारखे होते; पण शेवटी सांग की, मनोहराचे हे वेड खरे होते. मालती, संपली माझी वेडी बडबड! मला आणखी काही सांगायचे आहे?

मालती : आता सांगायचे काही उरले नाही एवढेच आता सांगायचे उरले आहे!

मनोहर : मग कुठे जायचे हे माहीत नाही, पण इथून तरी जातो मी आता.

(जाऊ लागतो)

मालती : थांब, मनोहर; शेवटी एक मागणे उरले आहे. विरहात प्रेमाची स्मृती कायम ठेवायची असली म्हणजे गोड शब्दांनी निरोप घ्यावा लागतो; पण प्रेमस्मृतीचा नाश करण्यासाठी शेवटी कठोर शब्दांची जरूरी असते. मी तुम्हांला कठोर बोलल्यामुळे तुमच्या

संगीत भावबंधन

मनात यापुढे माझी आठवण नेहमी कडवटपणाने होत जाईल. माझ्या हृदयातली तुमच्याबद्दलची कल्पना कडू करून ठेवण्यासाठी तुम्हीही जाता जाता माझ्यावर विषारी शब्दांचा वर्षाव करून जा. मनोहर, मनोहर, (त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून) मला तुमच्या आशीर्वादाची अपेक्षा नाही; पण तुमच्या चरणी मस्तक ठेवून मी शापाची याचनी करीत आहे. मनोहर, मला एक शेवटचा शाप देऊन जा.

मनोहर : मालती, आजन्म तुझ्या सुखासाठीच प्रयत्न करण्याची मी प्रतिज्ञा केलेली आहे. मी तुला शपकठोर शब्द कसा एकव्? मालती, तुझी विनंती मला मान्य आहे. मालती, क्षमा कर! तुझ्या प्रेमाने पवित्र झालेला मनोहर तुला शाप घायला तयार आहे! मालती, ऐक माझा शाप! प्रत्येक सुखाचा प्रसंग यापुढे मला विषासारखा वाटणार आहे, म्हणून माझ्या दैवी विधात्याने भावी काली जे सुखप्रसंग योजून ठेवले असतील त्या सर्वांचा तुला लाभ होवो! हे दयाघन परमेश्वरा -

(राग-भूप; ताल-झटताल)

विनंति अंतिम असे ईश्वर तव पदा ॥ ध्रु० ॥
भालि मम रेखिला । अखिल सुखलेख जो ।
अंकित प्रीतिच्या चरणतलि करि सदा ॥ १ ॥
दुःख खरतर वितरि । प्रभुवर मम शिरी ।
देई इजसर परी । सकल सुखसंपदा ॥ २ ॥

(जातो)

मालती : (स्वगत) एक मनोहर स्वप्न संपले। ललाटीचा मनोहर चरणस्पर्श मालतीला दुरावला। मनोहर, मनोहर, असेच जलदीने माझ्या हाकेच्या आटोक्याबाहेर जा; म्हणजे - आता नाही ना माझी हाक ऐकू येणार? म्हणजे त्रिवार मोठ्याने हाक मारते. (उघड) मनोहर, मनोहर, मनोहर - मनोहर नादब्रह्म वाऱ्यावर विरून गेले! - झाले, मनोहर दिसेनासे झाले! सर्वस्वाची मनोहर सृष्टी दृष्टीआड झाली! एक मनोहर स्वप्न सर्वतोपरी संपले! जिवाला चिमटा बसून जागी झाल्यावर आता पुढे काय पाहायचे? गळ्यात मगरमिठी मारण्यासाठी वृद्ध धनेश्वराच्या रूपाने पुढे आलेल्या क्रूर काळपुरुषाचे पसरलेल बाहू! आणि मागे माझ्या प्रेमळ पित्याचे आशिर्वादासाठी उभारलेले बाहू! मालती. देवाचे नाव घेऊन संसारात पहिले पाऊल टाकायला तयार हो. परमेश्वराने नेमून दिलेले कर्तव्य प्राणिमात्राला प्रेमाच्या भराने

पार पाडावे लागते. संसारात पडण्यापूर्वी तरुण जिवाला वाटत असते की, प्रेम परमेश्वरस्वरूप आहे. पण शेवटी प्रत्ययस येत जाते की, परमेश्वर प्रेमस्वरूप आहे. संसारातला हा पहिला आणि सरता धडा या मालतीला सुरुवातीसच शिकावा लागला. जन्माला येऊन आशाळभूत मानवी जीवाने संसाराच्या शाळेत एवढाच पाठ शिकावयाचा असतो की -

संगीत भावबंधन

(राग-मांड; ताल-धुमाळी)

मोह नसावा । त्या ठसावा ।
भावही हृदयि विरावा ॥ धु० ॥
आशामय हे । स्वप्नचि आहे ।
हा भवि अनुभव यावा ॥ १ ॥
जीव निदानी । नयनजलांनी ।
ब्रम्हार्पणचि करावा ॥ २ ॥
(जाते)

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

(स्थळ : स्मशान. पात्र : घनश्याम खड्डा खणीत आहे)

घनश्याम : (स्वगत) कल्पनेने खेळ बसवला, आणि तसा होतही चालला आहे. महेश्वराने काम मात्र चोख बजाविले खरे! मला फार धास्ती होती की, या फटिंगाच्या हातून एवढे जबाबदारीचे काम कसे उरकले म्हणून! बस झाला हा खड्डा! या संध्याकळच्या वेळी या स्मशानात अशा अवताराने वावरताना मला कोणी पाहिले तर छाती हबकून जाईल बघणाराची! वस्तुतः हे कागद या स्मशानात आणून दडविण्याचे तितके कारण नव्हते; पण या कागदांचे रहस्य या महेश्वराला माहित आहे. तो कदाचित् या बाबतीत दुखावला जाण्याचा संभव आहे; आणि असे झाले म्हणजे न जाणो तो हे कागद हुडकायच्या नादाला लागायचा. आजच काही त्याला माझ्या घरी मज्जाव करता येत नाही. तेव्हा इथेच हे कागद पुरून ठेवले म्हणजे भीतीमुळे महेश्वर स्मशानात यायची भीती बाळगायला नको! त्यातल्या त्यात मुले पुरण्याच्या बाजूच्या विरुद्धची ही स्मशानाची बाजू तर फारच भयाण आहे! या बाजूची ही पडकी भिंताडे, हे भेसूर वृक्ष, सारे काही पिशाचांनी पछाडल्यासारखे दिसते आहे! अश्रूंच्या सिंचनाने पोसलेल्या आणि दुःखनिःश्वासांनीच हलणाऱ्या या स्मशानवृक्षांना आनंद म्हणून काय पदार्थ आहे याची जाणीव तरी असेल का? एखाद्या मत्सरी मनुष्याला सुडाच्या त्वेषाने भारलेल्या दुबळ्या देहाच्या राखेवर बसून सैतानी समाधानाने हसतानाच काय तो या वृक्षांनी पाहिलेला असेल! दुःखाचे मात्र यांना काहीच वाटत नसेल! पाहा, किती संथपणाने हे वृक्ष त्या जळत्या चितेकडे पाहात आहेत! तेच आम्हा जित्या जीवांना या

चितेकडे पाहताच काय वाटते? त्या प्रेतदेहापेक्षा आमच्या मनालाच या चिताग्नीचा जास्त चरका बसत असतो. केवढा का कर्तबगार प्राणी असेना, शेवटी सरणावर भाजून निघण्याचे मरण काही त्याला टळत नाही. लाकडांच्या शेजेवर गोवऱ्यांच्या गिरद्या रचून, थंडगार पडलेल्या अंगावर आगीची भरजरी शाल पांघरून मलाही कधी तरी या उघड्या रंगनमहालात काळझोप घ्यावी लागणारच! वाः! काय भलत्या कल्पनांचे काहूर उत्पन्न झाले! हृदयाची क्रिया बंद पडल्यामुळे एका क्षणाची आगाऊ सूचना दिल्यावाचून तडकाफडकी जगाची भाडोत्री वस्ती सोडून जाणाऱ्या जिवाच्या प्रेतासाठी रचलेलेल सरण ढासळताना नीट करीत करीत सुध्दा काही लोक चिरंजीवांच्या संघटित सामर्थ्याने इमलेइमारती बांधण्याचा बेत करतात, तर लतिकेच्या श्रृंगारमंदिराचा हा पाया खणित असताना मी तितक्याच वेडपणाने या उघड्या रंगमहालातल्या अखेर झोपेचे

स्मशानवैराग्य मनात आणीत आहे! तूर्त या विचारावाचून काही अडलेले नाही. मघाचा तो हिरवा दगड कुठे पडला? ठिक, आता हा धुंडिराजाचा कबुलीजबाब, धनेश्वराचे हे खोटे कागद आणि माझी ही रोजनिशी ठेवावी या डब्यात! हो, पण कागद माझ्या हाती आहेत याची धनेश्वराला साक्ष पटवून देण्यासाठी ही एखादी खोटी हुंडी विसारादाखल जवळ ठेवलेली बरी! (एक कागद खिशात ठेवतो व बाकीचे डब्यात ठेवतो) वाः, या एवढ्याशा जस्ती डब्यात दोन थेरडे, दोन तरुण, आणि दोन पोरी इतक्या जणांची कमनशिबे कोंबून भरलेली आहेत! आता याची समाधी बांधून मोकळे व्हावे. (खड्ड्यात उबा पुरतो) आता हा हिरवा दगड अर्धवट पुरून ठेवावा यात; म्हणजे हजारो दगडांच्या या माळरानात या जागेची खूण पटायला केव्हाही हरकत नाही. बस, झाले हे काम व्यवस्थेशीर. आता धनेश्वराकडे जाऊन मोकळ्या मनाने लतिकेबद्दल मागणी घालावी. त्याचप्रमाणे लवकरच महेश्वराला त्या घरातून बाहेर काढला पाहिजे. नाही तर बेवकूबपणाने तो भलतेच करून बसायचा! परमेश्वराने त्याला डोके दिलेले आहे ते उपयोगासाठी नसून केवळ मनुष्यदेहाची परंपरा सांभाळावी म्हणूनच! चला, हिरव्या दगडाची ही ठळक खूण असल्यावर या जागेच्या जास्त खाणाखुणा बारकाईने पाहात बसण्याची कही जरूर नाही.

(जातो)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : महेश्वर आंधळ्याप्रमाणे येतो)

महेश्वर : (स्वगत) या पोरींनी भडवून सोडले बुवा! लहान मुलांच्या उत्सुकतेने प्रत्येकजण माझ्या हृदयातले आपले प्रेमाचे रोप शोबूत आहे की नाही हे घटकेघटकेने येऊन पाहून जात आहे! झाले, आली काळ्या रंगाची एक उधळपट्टी)

(इंद्र हळूच लपत लपत येते)

इंद्र : (स्वगत) आता पाठीमागून हळूच जाऊन यांचे डोळे झाकावेत; म्हणजे यांना खूप आनंद होईल!

महेश्वर : (स्वगत) ही हळूच माझा घास घेणार आहे की काय?

(तंबोरा एकदम फिरवितो)

इंद्र : हे काय हे? लागले असते ना मला?

महेश्वर : कोण? इंद्र मला काय माहीत तू येथे आहेस म्हणून? अशी लपतछपत का आलीस?

इंद्र : मी हळूच मागून येऊन तुमचे डोळे झाकणार होते; म्हणजे तुम्हाला दिसले नसते कोण आहे ते. असे गुपचूप डोळे झाकणे हा प्रेमाचा एक प्रकार आहेसे म्हणतात!

(राग-काफी; ताल-त्रिताल)

प्रणय अंध करितो ।

तदनुकृतिकुशल युवति ।

करि मितित नयनयुग पटुमति

करि निज रमण अंध तो ॥ ध्रु० ॥

मृदुलकरकमल - मृदुस्पर्श की ।

शीघ्र सुचवि धनिन वरा की ।

अपजयहि गणित । विजय ती मुदित ॥ १ ॥

महेश्वर : पण आंधळ्याचे डोळे झाकण्यात कुठे प्रेम उरले? जन्मांधाच्या डोळ्यांना चष्मा लावून जसा काही फायदा होत नाही तसे डोळे अजिबात झाकल्याने नुकसानही होत नाही.

इंद्र : दम खा; बिंदूताई आली. (बिंदू येते. दोघी एकमेकीकडे बघतात)

महेश्वर : आली? बरे झाली! (स्वगत) ही दुसरी अवकळा आली! ज्या स्त्रीजातीच्या नामकरणासाठी ललना, रमणी यांसारख्या ललित शब्दांची योजना झाली, त्याच सुंदर वर्गावर अवदसा, कंजारीण या शब्दांची आग कशी पाखडण्यात आली असावी या गोष्टीचा खुलासा या दोघींकडे पाहिले म्हणजे ताबडतोब होतो! या विधात्याने आधी शूर्पणखा, हिंडिबा, कुब्जा ही विद्रूप वळणे गिरवून कसलेल्या हाताने या दोन्ही परीक्षेकडे पुस्त्या काढल्या असाव्या असे दिसते! एकेकीच्या चेहऱ्याकडे बघताक्षणीच मुळी मनुष्य अर्धमेला होऊन जातो! यांचे आईबाप इतक्या लवकर का मेले हे सांगणे काही मोठेसे कठीण नाही! आईबाप आणि कुणीतरी दोन तरुण अशा चौघांच्या मुळावर या दोन पोरी जन्मास आल्या असाव्यात! परमेश्वरा, तीन वर्षांच्या आतील पोरे हातोहात हातावेगळी करण्याची विद्या या काळ्या कारट्यांच्या लहानपणी तुझ्या हस्तगत झाली नव्हती का? काय रागाने एकमेकीकडे पाहताहेत पण! आता या काळ्याकुट्ट कोकिळांना कर्कश कंठ केव्हा फुटणार?

बिंदू : काय हो कामण्णा, पुन्हा तुम्ही इंद्रशी बोलत बसलातच!

महेश्वर : (स्वगत) आली कंबकीची वेळ! ही राक्षसीण बचकभर तोंड उघडून बोलायला लागली म्हणजे खायला उठल्यासारखी वाटते! हा काळा कोळसा पण धुमसतोच आहे! आता पायाखाली वणव्याची आग भडकावी आणखी टाळक्यावर वीज कडकडावी अशातली दशा होणार माझी! मीराके प्रभू, सांभाळा आता आपल्या गुलामाला!

इंद्र : काय ग कय झाले माझ्याशी न बोलायला? मग काय तुझ्याशी बोलायचे का?

बिन्दू : हो, हो; मला टाकून हिच्यासारख्या कुब्जेशी बोलत बसायला तुमचे डोळे फुटले का आहेत?

इंद्र : इकडे बघा हो - म्हणजे इकडे तोंड करा. ही तुम्हांला हिणवायला लागली बरे!

महेश्वर : (इंद्रकडे) मी काय पाहणार? तूच पाहा आता. (बिंदूकडे वळून डोळे उघडून) आंधळ्याला असे हिणविणे चांगले का?

बिन्दू : झाले काय तुम्हांला आंधळे व्हायला?

इंद्र : ही का कुणाच्या हातची गोष्ट आहे वाटते? अहो, तुम्ही तिकडे बघूच नका, आपले माझ्याकडे पाहा म्हणजे झाले?

महेश्वर : (इंद्रकडे) तुझ्याकडे तरी काय पाहणार कपाळ! माझ्या कपाळी मुळी कुणाकडेच पाहणे नाही!

बिन्दू : झाले, दोन लघळ शब्द बोलल्याबरोबर तुमजी नजर बदलली!

महेश्वर : (बिंदूकडे डोळे उघडून) माझी नजर कशी बदलणार? मी आंधळा आहे हे रागाच्या भरात विसरलीस वाटते बिंदू तू?

बिन्दू : (स्वगत) खरेच, भलतेच बोलून जात होते मी! (उघड) कामण्णा, मला बोलायचे भानच राहिले नाही! तुम्ही खरेखुरे आंधळे नसता तर हिच्याशी एक शब्द तरी बोलला असता का?

इन्द्र : इतकी मी वाईच आहे वाटते? नाही हो, कामण्णा! माझे तोंड किन्ही कमळासारखे आहे!

बिन्दू : हो, कृष्णकमळासारखे! मग माझे तोंड तर चंद्रासारखे आहे!

इन्द्र : पण त्या चंद्राला खग्रास ग्रहण बरीक लागले आहे तवढे!

बिन्दू : हिची मान वाकडी आहे, बरे का हो?

इन्द्र : अग, मी तुझ्या वाकड्या मानेचे वेडेवणे दाखविते आहे.

बिंदू : खरे हो खरे! मात्र जन्मापासून ही मला असे वडावीत सुटली आहे, आणि ही जित्याची खोड मेल्यावाचून मात्र जायची नाही आता!

इन्द्र : कामण्णा, ही काही तरी सांगते आहे हो तुम्हांला ! खरे पाहाल तर मी एखाद्या अप्सरेसारखी सुंदर आहे !

महेश्वर : (स्वगत) मात्र चौदा रत्नांबरोबर अप्सरांचा तांडा क्षीरसमुद्रातून बाहेर आला, आणि ती गर्दी टाळण्यासाठी ही काळ्या समुद्रातून वर आली !

बिंदू : अहाहा ! अप्सरेचा अवतार बघा ! अग, तू जर अप्सरेसारखी असशील, तर मग मला तर रतीसारखे समजावे लागेल !

महेश्वर : (स्वगत) रतीसारखी का ? प्रत्यक्ष रतीच आहेस तू ! मात्र शंकराने मदनाला जाळसे त्या वेळी पतिभक्तीच्या भरात फार जवळ गेल्यामुळे या आगीच्या लोळात तू नखशिखान्त करपून निघालीस, एवढेच ! बाकी शंकराने त्या वेळी मदनदहनाची उगीच घाई केली! आपल्या सैन्यात या दोर्घाची भरती झालेली पाहून मदनाच्या अंगाचा खास भडका उडाला असता ! काय तावातावाने शिरा ताणून भांडताहेत एकमेकींशी ! अशात एकीचा रागाने दम कोंडून प्राण गेला आणि दुसरी त्या धक्क्याने हृदयाची क्रिया बंद पडून मेली तर काय बहार होईल ! अहाहा ! मृत्यू हा केवढा आधार आहे जगाला ! मृत्यूने कधी तरी या पीडा टळणार आहेत या कल्पनेने काय समाधान वाटते मनाला ! पुढली पिढी किती भाग्याची !

बिंदू : का हो, तुम्ही का बोलत नाही? तुम्हीच सांगा पाहू आमच्यात कुणाचे रूप चांगले ते ?

महेश्वर : मी काय बोलू दगड ? जी.आय.पी. आणि बी.बी यांच्या दुहेरी धूमधडाक्यात सापडलेल्या मुंबई शहराप्रमाणे माझ्या मनाची स्थिती झाली आहे ! शिवाय बिंदू तुला मी एकदा सांगून टाकले आहे ना, की तुमची ही काळी कोडी आपल्याला उलगडत नाहीत म्हणून ?

इन्दू : ते काही सांगेनात, मी कुठली ऐकायला ? असे यांचे बगोटे धरून फटफटीत ओढीत नेते इथून यांना ! ही बघ !

बिंदू : मी बरी गप राहीन ! यांची शेंडी धरून इथल्या इथे डांबून ठेवीन यांना

महेश्वर : अरे बाप रे ! धाव रे रामराया ! किति अंत पाहसी ! प्राणांत मांडियेला ! न ये करुणा कैशी ! धाव रे रामराया ॥ बायांनो, माझी अशी दैना करायला मी काही एकीचाही नवरा झालो नाही अजून ! हे पाहा, तिलोत्तमेसाठी सुदोपसुंद झगडून मेले त्याप्रमाणे तुम्ही माझ्यासाठी आधी द्वंदयुध्द खेळा. तोपर्यंत कुवारपणाला न शोभण्याजोगे मी कुणाला काही करू देणार नाही. बिंदू तुला काय म्हणावे हेच कळत नाही ! मला डोळे नाहीत म्हणून माझ्यावर दया करायची हे विसरलीस वाटते ? इंदू चल पाहू मला घेऊन इथून !

इन्दू : चला ! (त्याचा हात धरून नेऊ लागते) काय करावे ! तुम्हाला डोळे असते किंन्ई म्हणजे या बिंदूताईची चांगली गंमत पाहिली असती आपण !

महेश्वर : चल, उद्या चार पोरे झाली म्हणजे मला दृष्टी मिळविण्यासाठी गुलबकावलीचे फूल आणायला पाठवू त्यांना ! चल. (स्वगत) लतिकेसारखी चटकचांदणी लाभावी म्हणून इथे यावे, आणि या दोन नक्षत्रांनी असे राशीस बसावे, याला म्हणतात ग्रहयोग ! जय मीराके प्रभू ! (इंदू व महेश्वर जातात)

बिंदू : (स्वगत) हे इंदूला फसवीत आहेत की मला ? धड काहीच कळत नाही मेले ! बघावे, नाहीतर यांचा नाद द्यावा सोडून, आणि त्या गिरसप्पांना लग्नाचे विचारावे झाले. ते म्हणतारे असले तरी यांच्याइतके दुटप्पी तरी खास नसतील. इथे मेला सारा संशयाचा गोंधळ !

(जाते)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : लतिका)

लतिका : (स्वगत) वेडी मालतीताई बिचारी ! मलाच ती वेडी समजते! एखाद्या माणासाचा बोलका स्वभाव असला म्हणजे त्याच्या बोलण्यात कधीच का अर्थ नसतो ? मी दिसते तशी खरोखरीच नुसती बेजबाबदार बडबड करणारीच का आहे ? या वयात बाबा लग्न करायला तयार झाले; आणि आतासुद्धा त्यांना तोडून बोलू नको का ? माझे बोलणे कडू असले तरी त्याला कारण बाबांची करणीच ना? बाबांना उणी उत्तरे बोलते म्हणून लोक मला नावे ठेवतील; पण पापांची उपेक्षा किती दिवस करावयाची ? पातकांना बदल मनात आदर कसा ठेवावयाचा ? बाबांनी गोरगरिबांना पिळून पैसे मिळविले, खोट्यानाट्या हुंड्या करून इष्टमित्रांना बुडविले, आपल्या भागीदारीची फसवणूक केली, ते पाप निस्तरण्यासाठी मला मोरेश्वराच्या गळ्यात बांधावयाला तयार झाले हे सारे मला कळत का नाही ? या साऱ्या वैभवाचा मला कसा वीट आलेला आहे ? तरी मी तोंडाला कुलूप घालून बसते ! पण आज बाबा मालतीचा गळा कापायला उभे राहिले ! अजून, अजून सुद्धा गप्पच बसू का ? माझ्या मनाचा कोंडमारा झाला आहे त्याची मालतीताईला कल्पना तरी आहे का ?

(राग-मांडबेहाग; ताल-केरवा)

अंतरी होत महाक्षोभ हलवितो या देहा ॥ ध्रु० ॥

या भावनोर्मि बळे व्योमि चढवितो वेगे हा ॥

हृदय चूर्ण करी या धरिनां संदेहा ॥ १ ॥

जित्या जीवांच्या राखेत वाढलेल्या स्मशानवृक्षाची पालवी धुरकटलेली दिसली तर त्यात तिचा काय दोष ? तोच माझ्या कडू वाणीचा प्रकार. (प्रभाकर कानडी वेषाने येतो) (स्वगत) हा कडू कानडीचा काढा आला !

प्रभाकर : भवती, पोथी आणलो. योगवासिष्ठ ! भवती ऐकतो का ? वक्त है ?

लतिका : माझ्याभोवती ही ग्रहदशा कुठून उदभवली हे पाहा ! तुमच्या वसिष्ठ गोत्राशी माझे काही पटायचे नाही.

प्रभाकर : फिर पोथी तशी राहतो ! काय करावा ?

लतिका : त्या कोपन्यात बसा, आणि त्या पोथीची पाने मोजून काढा. सगळी मोजून झाली म्हणजे पुनः पहिल्यापासून मोजायला लागा; आणि इतक्याउप्पर जिवंत राहिलात तर जीव जाईपर्यंत मोजीत बसा !

प्रभाकर : जसा मर्जी असतो. (कोपन्यात बसतो. मालत येते)

लतिका : ये, मालतीताई. पण या घरात तुला 'ये' म्हणून म्हणायला तोंडच घेत नाही आता. आमचे बाबा पडले पुण्यश्लोक !

मालती : हां ताई, लागलीस तू बोलायला ! मला नाही खपायचे असले बोलणे ! हजार वेळा आर्जवून सांगितले की, वडिलांचा असा उपमर्द करणे बरे नाही म्हणून ! हे काय हे ?

लतिका : अग, वडील झाले म्हणून काय झाले? या वयात तुझ्याशी लग्न करून स्वतःची बेअब्रु आणि तुझ्या जन्माचा सत्यानाश करायला बाबा तयार झाले तरी मी काही सुद्धा बोलू नको? काय करू, या वेळी प्रभाकर इथे नाहीत! मालती, मला आता प्रभाकरांची फार वेळा आठवण होते ! प्रभाकर यायचे नाहीत का ? कुठून त्यांच्याशी भांडले असे झाले आहे मला !

मालती : अग, आपले आवडते माणूस जवळ नसले म्हणजे असेच होते. प्रेमाविषयी असे म्हटले आहे की -

(राग-पिल्लू; ताल-धुमाळी)

रमते सहवासे प्रीति विलासी ।

परि विरहे येत भरासी ॥ धु० ॥

चमके रवितेजे हीरशलाका ।

घन तिमिरी द्युति परि अधिका ॥

तळपे किरणी त्या काचहि तैशी ।

तमि विसरे परि तेजासि ॥

मिथ्या प्रीतीच्या चंचल जाति ।

विस्मरणे पावति विरति ॥ १ ॥

लतिका : मला काय समजून तू हे म्हणून दाखविलेस ? प्रभाकरांबद्दल माझ्या मनात कितीही प्रेम असले तरी या प्रसंगी तेवढ्यामुळे झुरत बसण्याइतकी राक्षसीण नाही मी ! बाबांशी मनात असेल नसेल तितके कठोर बोलून टाकताना प्रभाकरांनी मला किती धीर दिला असता ! पण या वेळी प्रभाकरांच्या ऐवजी हे कानडी सोंग बघायचे कपाळी येऊन बसले आहे ! का हो, गिरसाप्पा, अन्यायाने एखाद्या पोरीशी म्हातारपणी लग्न लावायला कुणी तयार झाले तर त्याची कानउघाडणी करायला नको का?

प्रभाकर : खुशाल बोलना ! डरना नाही ! लग्न तर प्रेम म्हटले. तो प्रेम फार नाजूक !

लतिका : या पिकल्या पानात बराच हिरवटपणा आहे !

संगीत भावबंधन

मालती : पण गिरसाप्पा, वडिलांना बोलण्यापेक्षा जरा दम खाल्लेला बरा नाही का ?

प्रभाकर : दम खाना, लेकिन थोडा खाना.

लतिका : कशाला कपाळाला दम खाना लेकिन थोडा खाना ! सोंग नाही तर ! बाबांनी बंदी केली आहे, नाही तर अशी प्रभाकरांना घेऊन आले असते, आणि दोघांनी मिळून बाबांना इतके बोलून घेतले असते की, बोलण्याची सोय नाही ! मनाला तळमळ लागली आहे सारखी ! या वेळी प्रभाकर तेवढे इथे पाहिजे होते!

प्रभाकर : (एकदम दाढी व पागोटे काढून) शाबास ! लतिके.

लतिका : अगबाई, हे काय ?

प्रभाकर : लतिके, हा पाहा प्रभाकर तुझ्यापुढे हजर आहे.

लतिका : आणि तुम्ही हे सोंग घेतले होते?

प्रभाकर : हो, तुझ्या मनाची कसोटी पाहण्याकरिता. पण प्रेमाच्या या परीक्षेत तुझी मनोवृत्ती अढळ पाहून मला संतोष झाला.

लतिका : माझी परीक्षा पाहण्याकरिता हे सोंग घेतले ? मला हिणवायचा बेत होता नाही का तुमचा ? का हो, माझी परीक्षा पाहण्याचा तुम्हांला कुणी अधिकार दिला हो ! अशी सोंगे घेऊन दुसऱ्याच्या घरात शिरता काय ? दम खा, आता सरकारी शिपाई बोलावून आणविते आणि खोड मोडते तुमची चांगली ! मालतीताई! बाई, ते दार तरी लावून घे तेवढे ! हे सोंग कुणी बघितले तर तिकडूनही पंचाईत व्हायची !

मालती : दार लावून घेतल्यावर शिपाई कसे येणार आत ?

प्रभाकर : अग, ती काय बोलविते शिपायांना ! तिचा वकूब समजला मघाच्या बोलण्यावरून ! मनाला तळमळ लागली आहे सारखी; आणि ही शिपाई बोलविणार !

लतिका : (स्वगत) सापडले खरी बोलण्यात यांना ! (उघड) शिपाई बोलवायला मला चोरी आहे वाटते तुमची ? माझे बोलणे खोटे होते हो सारे ! (स्वगत) आता खोटेच बोलते चांगले. (उघड) तुमचे सोंग मी पाहिल्यानेच मुळी ओळखले होते. तुम्हांला फसविण्यासाठी मी मघाचे उदगार काढिले होते बरे ! मला तुमच्यासारखे वेड नाही लागले ! मला कुणाची पर्वा नाही. अशी बहुरूप्यासारखी प्रेमाची भीक मागणारी मी नव्हे.

प्रभाकर : मोठी कुबेरकन्याच की नाही तू ! मला तरी काय पर्वा आहे तुझी !

लतिका : ते दिसतेच आहे! माझ्यासाठी मनात कसभरसुद्धा फेर करायला तर नव्हता तयार, ते अखेर या दाढीमिश्यांचे जंगल बांधून आलात इथे ! आता मुकाट्याने हा बाळसंतोष घेऊन जाता की बाबांना बोलावू ?

प्रभाकर : हा चाललो मी ! पुन्हा तोंड नाही पाहायचा तुझे.

लतिका : हं, निघालात ? आता काय जीव देणार का रागाच्या भरात जाऊन?

प्रभाकर : ज्याच्या अंगात जीव नसेल त्याने जीव द्यावा ! तशी निर्वाणीची वेळ आली तर श्रीकृष्णाने सोळा हजार एकशे आठ बायका खाडिशी कृष्णार्पण करून टाकल्या तसा चालता होईन.

लतिका : पाहा बरे ? मग म्हणत याल; की लतिके, तुझ्यामुळे हे जग एक सुंदर काव्य वाटते !

प्रभाकर : जग हे सुंदर काव्य असेल तरी शेवटी पटले की ते एक निर्यमक काव्या आहे. त्या जगाची आणि या घराची मला मुळीच जरूर नाही. लतिके, हा निघालो मी, याउप्पर या घरात एक क्षणभर सुद्धा राहण्याची माझी इच्छा नाही. लतिके, एक विशिष्ट कार्य घडवून आणण्यासाठी - किंवा एक विशिष्ट अकार्य घडत असलेले टाळण्यासाठी या वेषाने आणखी काही दिवस मात्र या घरात राहण्याची माझी इच्छा आहे.

लतिका : राहा, नाही तर नका राहू !

प्रभाकर : तोपर्यंत माझ्या वेषांतराबद्दल आपल्या वडिलांच्या कानावर वर्दी नेऊन पोचवू नका.

लतिका : मला कुणी सांगितले आहे एवढे ? (बाहेर धनेश्वर 'लतिके, अग लतिके') अगबाई, बाबा आले ! झाला का पुरता घात आता ! थांबा, या दरवाजाने चला बाहेर; नाहीतर भलतेच होईल आता ! (दुसरा दरवाजा उघडते) हं, निघा. (प्रभाकर जातो व लतिका दरवाजा बंद करून येते.) (स्वगत) प्रभाकर गेले आणि बाबा आले, त्याबरोबर ओठांवर दाबलेले हसू आपोआप मावळले आणि डोळ्यांत आसवे येऊन उभी राहिली. चमत्कारिक जगता, काय म्हणावे तुला! इकडे एकीसाठी तरुणाने वृद्धाचे सोंग घ्यावे तर दुसरीसाठी वृद्धाने तरुणासारखे वागायला जावे !

(दार उघडते. धनेश्वर येतो)

धनेश्वर : (स्वगत) मालती स्वतःच आपण लग्नाला तयार असल्याचे सांगायला आली आहे म्हणून घनश्यामाने सांगितले, ते खरेच की काय ?

लतिका : काय बघता, बाबा ?

धनेश्वर : मालती आली आहे ना ? हो. बरे झाले ? मालती, मला तुझ्याशी थोडे बोलायचे आहे.

लतिका : थांबा बाबा, तुमचा चष्मा आणून देते; म्हणजे पन्नाशी पलिकडच्या या वयात निदान चाळिशीच्या दृष्टीने पाहिल्यामुळे तुम्हांला स्पष्ट ओळखू तरी येईल की, तुम्हा पाहायला आणलेली मुलगी कोणती आणखी तुमची स्वतःची मुलगा कोणती म्हणून !

मालती : ताई, लागलीस पुन्हा वेडेवाकडे बोलायला !

धनेश्वर : म्हणजे पाहा आता ! माझ्या बोलण्याचा मालतीला राग येत नाही, आणि ही उगीचच थैमान करीत सुटली आहे! (स्वगत) रागाने लतिकेचे देहभान नाहीसे झाल्यासारखे

झाले आहे. आता मला हिच्या बोलण्याची इतकी भीती का बरे वादू लागली आहे ? गुडघ्याएवढ्या मालतीशी लग्न करायला तयार झालो, या पातकामुळे तर मन कचरत नसेल ?

लतिका : काय बोलू बाबा आता तुम्हांला ? मालतीला राग न यायला ती का वेडी आहे का एखादे जनावर आहे?

धनेश्वर : अग, मालतीला का राग यावा? लग्नासंबंधांच्या गोष्टींनी मुर्तीना आनंदच होतो !

लतिक : हो, पण हे कसले लग्न ? जिथे लग्नाच्या घटकेबरोबरच जन्माच्या सुखाचीही घटका भरण्याची वेळ, ते कसले लग्न? अशा लग्नाच्या गोष्टींनी मालतीला आनंद होणार ? गुदगुल्यांनी एरवी हसू येते; पण बाबा, अस्वलीच्या गुदगुल्यांनी श्वास कोंडून प्राण जातो !

धनेश्वर : या पोरीलला काय म्हणावे हेच कळेना! अग वेडे, कसे झाले तरी लग्न ते लग्नच ! लग्न हा आयुष्यातला अत्यानंदाचा सण असतो.

लतिका : सण असतो खरा; पण हा सुतकातला सण आहे बाबा! याने रोजच्यापेक्षा रडायलाच जास्त यायचे !

धनेश्वर : मग मला काही तारतम्यज्ञानच नाही वाटते? माथ्यावर काळ्या केसांचे पांढरे झाले ते काही आल्यावाचून का ?

लतिका : काय म्हणावे ह्या मनुष्यास्वभावाला ? वयोमानामुळे एखाददुसरा पांढरा केंस डोकावू लागला म्हणजे दूषण समजून त्यावर कलप करायचा आणि अती झाले म्हणजे त्यांच्यावर शहाणपणाची भिस्त टाकून भूषण म्हणायला लागायचे ?

धनेश्वर : लतिके, बस कर तुझे बोलणे ! तुला काही काही कळत नाही !

लतिका : बाबा, मला काय काय कळत नाही सांगा पाहू? तुम्हांला पंचावन्नावे वर्षे लागले हे मला कळत नाही? मालती तुमच्या मुलीसारखी हे मला कळत नाही? या लग्नाने तिच्या जन्माची माती होईल हे मला कळत नाही? चारचौघांत तुमची बेअब्रू होईल हे मला कळत नाही ? सांगा, बाबा, सांगा एकदा, मला काय कळत नाही ते तरी सांगा ! बाबा, बाबा, लोकांत तोंड तरी कसे दाखवायचे आता? बाबा, तुम्हांला एखाद्या गरीब अर्भकाचा गळाच कापायचा असेल तर सरळ एक सुरा घ्या आणि आपल्या पोरीच्या मानेवरून फिरवा ! परक्याच्या बाळाचा असा गळा का कापता ? बाबा, माझे मस्तक भ्रमण करायला लागले ! बाबा, आणखई बोलू का तुम्हांला ?

मालती : लतिकाताई, काय हा आतताईपणा असा ! जीव तोडून तुम्हांला सांगितले - निर्भिडपणाने आणखी किती सांगू ? लतिकाताई, मला हेच स्थळ हवे आहे. या लग्नानेच माझ्या मनाला आनंद होणार आहे. आता जास्त बोलशील तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला !

लतिका : काय वाटायचे आहे या तुझ्या शपथेचे? जिथे तुझी तूच गळ्याला फास लावायला तयार आहेस तुथे दुसऱ्यांनी तुझ्या गळ्याकडे का बघावे ?

मालती : लतिकाताई, तुझ्याशी कसे बोलायचे बरे आता ? (धनेश्वरास) हे पाहा, बाबांना आपला निरोप आला तो त्यांनी मला सांगितला; आपली योजना आम्हांला - मलासुद्धा आवडली!

लतिका : चांडाळणी, का असा छळवाद मांडला आहेस ? आपल्या हाती आपल्या संसाराला आग लावायला का तयार होतेस? आमच्या घरात जीव देऊन मरण्याचा तुझा नवसच असेल तर आमच्या बागेतल्या विहिरी-तळ्यात पडून मर. बाबांच्या गळ्यात पडून मरू नकोस ! त्या तळ्याच्या काठी बसून, माझी मालती इथे मेली म्हणून रात्रंदिवस आसवे ढाळीत बसण्याचे तरी समाधान मिळेल! पण बाबांच्या तोंडाकडे पाहण्याचा मला कसा धीर होईल ? ताई, ताई इतक्या मोठ्या मनाने आजवर या तुझ्या वेड्या लतिकेचे लाड केलेस, मग तुझ्यासाठी जन्मभर रडायची तरी जोड मला देणार नाहीस का ग ? तुझ्या मागे कुणाच्या पदराखाली मला असे तोंड लपवायला जागा मिळेल ? ताई, ताई तशी आई होऊ नकोस, अशी आई हो !

(तिच्या पदराआड तोंड झाकून रडते)

मालती : लतिकाताई, काय बरे वेड्यासारखे करावे असे ! वर पाहा पाह !

(तिचे डोळे पुसते)

लतिका : माझी आसवे पुसायला लागतेस! मी कुणाची मुलगी आहे आहे ना ठाऊक तुला? तुझ्यासारख्या गरीब गाईचा गळा कापणाऱ्या - ताई, माझे तोंड पाहिलेस तरीसुद्धा तुला पाप लागेल! माझ्यावर कसली दया करतेस !

(राग-सारंग; ताल-धुमाळी)

शांत मनि या । न धीर कधि दया । न धीर कधि माया ॥

पदि तुझ्या विनति ही । न सखी मुख हे कधि पाहि बाई ॥ धु० ॥

ही कृतांताची । क्रिया ज्याची । सुता त्याची ।

म्हणूनि याची । न सखि मुख हे कधि पाहि बाई ॥ १ ॥

धनेश्वर : लतिके, बेटा, ये इकडे ? किती जिवाचा संताप करून घेशील!

(लतिका एकदम धनेश्वराच्या गळ्यात मिठी मारते)

लतिका : बाबा, लतिकेची तुम्हांला दया येते, आणि आपल्या मालतीताईची का हो दया येत नाही तुम्हांला? पाहा, बाबा, बापडी कशी गरिबासारखी दिसते ती ! लहाणपणी घेतलेला माझ्या ताटलीतला दुधभाताचा घास अजून तिच्या गळ्याखाली उतरला नसेल तोच तुम्ही त्यावर सुरा फिरवायला उभे राहिला ! असे निष्ठुर कसे हो झाला ? बाबा, तुमच्या ममाला कशाने करूणा येईल हो? हातभर जीभ काढून तोंडास येईल ते बोलत सुद्धा की जीभ हासडून

तुमच्यासमोर प्राण देऊ? तुमच्या पायांनर संतापाने डोके फोडून घेऊ, की हृदय फोडून तुमच्या चरणांना रक्ताचा अभिषेक करू? (त्यांचे पाय धरून) बाबा, दया करा, आणि हा राक्षसी विचार सोडून द्या. या दीन, गरीब मालतीला सुखाने तिच्या घरी नेऊन सोडा; तोपर्यंत तुमचे पाय मी सोडणार नाही! बाबा मला मोरेश्वरांना द्या, मला विहिरीत नेऊन लोटा; पण माझ्या मालतीताईला नका हो छळ? तुमची ही निर्दय करणी पाहून देवाघरी माझ्या आईला काय वाटत असेल हो? बाबा, बाबा, तुम्हांला काहीच कशी दया नाही हो ! आई गा, या तुझ्या पोरक्या पोरीवर मायेचे पांघरूण घालण्यासाठी तुला कधी वर बघून हाक मारली नाही; पण आज बाबांच्या अब्रवर पांघरूण घालण्यासाठी मात्र तुला टाहो फोडून हाक मारते! आई, का ग इतक्या लवकर आम्हांला टाकून गेलीस? बाबा, मी काय करू हो ?

(त्यांच्या पायांवर डोके ठेवून रडते)

धनेश्वर : ऊठ, लतिके, ऊठ! बाळे, रडू नकोस !

लतिका : रडू नको तर काय करू, बाबा? उघड्या डोळ्यांनी हे सारी पाहू तरी कसे?

धनेश्वर : बाळ, ऊठ! मी हा लग्नाचा विचार सोडून दिला.

लतिका : खरे, बाबा ?

धनेश्वर : हो, बेटा ! हा पाहा तुझ्या गळ्यांची शपथ घेऊन सांगतो, यापुढे मालतीशीच नाही, पण मला मुळीच लग्न करायचे नाही ! तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतो !

लतिका : बाबा, बाबा, तुम्ही किची किती चांगले आहा ! ताई, पाहिलेस ना माझे बाबा किती विचारी आहेत ते ? तरी मी माझ्या मनाला सांगतच होते. बाबा, अशी जाऊन ही आनंदाची बातमी सांगून येऊ का ?

धनेश्वर : जा बाळ, मोठ्या आनंदाने जा ! मालती, सुखाने आपल्या घरी जा !

लतिका : आणखी बाबा, ओव्हरकोट घालून जाऊ ना ? न्माही तर म्हणाल लतिका थिल्लरच आहे म्हणून !

धनेश्वर : जा बेटा ! नाही म्हणायचा ! (लतिका जाते)

मालती : आपले उपकार मी -

धनेश्वर : माझे कसले उपकार! मालती, माझ्या सदगुणी मुलीने मला आज सदबुद्धी शिकविली ! मालती, माझी लतिका शिकलेली आहे म्हणून इतकी शहाणी आहे, नाही ?

लतिका : (येऊन) ताई; चल लौकर. का गाडी जोडायला सांगू, बाबा? काकांना हे केव्हा सांगेन असे झाले आहे मला !

धनेश्वर : हो, आणखी एका माणसाला सांग की, मी लतिका मोरेश्वराला देण्याचा विचार रहित केला आहे! त्या माणसाला आनंद वाटेल नाही, बाळा, हे एकून? बरे , लौकर जा; नाही तर ते माणूस फिरायला जाईल.

संगीत भावबंधन

लतिका : बाबा, थडा नाही करायची अशी ! हे काय? डियर फादर, यू आर काईड, यू आह व्हेरी गुड. बट यू आर व्हेरि, व्हेरि. व्हेरि बॅड. चल ताई.

(राग-सोरट; ताल-केरवा)

पद सुखी स्थलि या न जरा ठरे ।

मन उताविळ हो स्थिरता नुरे ॥ धु० ॥

मनुजी कोपुनि गति 'धरि पदि' की ।

मंदची शोकी । परि सुखी करि दूर त्या त्वरे ॥ १ ॥

(मालती व लतिका जातात)

धनेश्वर : (स्वगत) माझी लतिका म्हणजे एक निर्दोष, आनंदी, गोजिरवाणे फुलपाखरु आहे ! हसता हसता रडते आणि लागलीच रडता रडता हसते ! लतिके, सदगुणी मुली, जन्मजन्मांतरी अशी काय संचिते करून ठेवली होतीस तेवढ्यासाठी या पातकी धनेश्वराच्या पोटी आलीस? नाही लतिका मोरेश्वराला घायची नाही हा मनाचा निर्धार झाला ! तसेच मालतीशी लग्न मला कर्तव्य नाही म्हणून घनश्यामाला सांगून टाकतो. लतिके, तुझ्या सदुपदेशाने मी एवढा पातकी पण आज सदगुणी झालो!

(जातो. पडदा पडतो)

प्रवेश चवथा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : बिंदू)

बिंदू : (स्वगत) या कामण्याचा मुळीच भरवसा देववत नाही ! आता एक बोलणे अन् घटकेने एक बोलणे! मिळून काय, कशात काय आणि फाटक्यात पाय, तशातली गत ! या स्थळाचा नादच सोडून घावा झाले ! ते गिरसप्पाशास्त्री कुठे भेटतच नाहीत. त्यांना गळ घालावी हेच बरे आपले ! अगबाई, आलेच की अगदी नाव काढल्याबरोबर! (प्रभाकर येतो) आता बोलू कसे यांच्याशी ?

प्रभाकर : (स्वगत) धनेश्वराचा नवा निश्चय मालतीने सांगताच मला किती मोकळ्यासारखे वाटायला लागले! आता लतिकेची खोड मोडण्याचा प्रयत्न करून बघायला काही हरकत नाही. स्त्रियांच्या मनोवृत्तीची परीक्षा पाहण्याचा मत्सरजागृतीइतका अचूक उपाय दुसरा कोणताही नाही. या बिंदूवर प्रेम करण्याचा बहाणा केला म्हणजे लतिकेच्या मनाचा ठाव तेव्हाच लागण्याजोगा आहे. ही बिंदू इथेच उभी आहे. (उघड) बिंदूताई - (स्वगत) बिंदूताई काय? बोलण्यात परभाषेची सामान्यरचना पाहिजे. (उघड) बिंदूताई, काय करितो म्हटले?

बिंदू : काही नाही ! करायचे काय आहे असे ?

प्रभाकर : (स्वगत) ही आताशा अशी उद्विग्न का दिसते? (उघड) बिंदूलाई, सांप्रत आपण दुःख करतो का? प्रकृती काय होतो ? आम्ही मनात वाईट वाटतो ? कष्ट होतो !

बिन्दू : (स्वगत) मोठा प्रेमळ दिसतो बिचारा ! (उघड) हे पाहा, मी हल्ली मोठ्या दुःखात आहे.

प्रभाकर : अय्य्यो ! कोण दुःख ?

बिंदू : तुमच्याजवळ बोलते स्पष्ट. पण तुम्ही कोठे बोलणार नाही ना?

प्रभाकर : नाहि, नाहि, नाहि ! कसा बोलतो? तो मोठा पाप राहतो. आपण स्पष्ट बोलना.

बिंदू : मी आहे माझ्या लग्नाच्या काळजीत. कुठे स्थळच मिळत नाही आपले ते कामण्णा गवई आहेत ना? त्यांनी माझ्याशी लग्न करायचे कबूल केले होते. पण आताशा त्यांची वृत्ती चंचल झाल्यासारखी दिसते. म्हणून मी मोठ्या विवंचनेत पडले आहे.

चाल-(राग-खमाज; ताल-त्रिवट)

मम का पावति आशा नाशा ॥ धु० ॥

ठेवि धनुसि शर एकचि त्याची । हो निराशा ॥ १ ॥

प्रभाकर : फार खराब ! दुष्ट गोष्ट !

बिंदू : (स्वगत) आता करावा धीर झाले ! आपले हित बघायला आहे कोण काळजीचे दुसरे ? (उघड) हे पाहा, आपले झाले आहे का लग्न?

प्रभाकर : आम्ही लग्न नाही झालो ! विद्याभ्यास ! आता कुटुंबिनी तपासतो ! प्रगल्भ वधू योग्य !

बिन्दू : आणि ती रूपाने बरी नसली तर ?

प्रभाकर : चालतो ! भार्या रूपवती शत्रुः ! वेदवाक्यम् प्रामाणम् ! सुंदर ते शत्रू राहतो ! ताप !

बिन्दू : नग मला पदरात -

प्रभाकर : फार आनंद होतो ! लग्न मान्य! पण आपला प्रेम त्या गायकाला असतो. तो पुनरपि येतो तर आपण आम्हांस वचन मोडतो.

बिन्दू : नाही, अगदी देवाशपथ नाही ! त्या कामण्णाशी लग्न आता मला मुळीच नको आहे ! अहो, तुम्ही किती प्रेमळ, किती पोक्त! तो कामण्णा कसला ! माणूस का म्हणायचे त्याला ?

प्रभाकर : वाईट, दुष्ट असतो काय ?

बिन्दू : अहो, नाही तर काय ? अहो, तो कामण्णा मोठा भयंकर माणूस आहे - कुणाजवळ बोलू नका सध्या. अहो, तो मराठी चांगले बोलतो. तो आंधळा नाही.

प्रभाकर : मराठी बोलतो ? आंधळा नसतो ? काय सांगतो?

बिन्दू : अहो, इतकेच काय ? (स्वगत) आता कामण्णाने कागद चोरल्याचेही सांगून टाकावे; म्हणजे यांचा माझ्यावर विश्वास बसेल. पण नको! अशी त्यांची अगदी आशा सोडणे

इतक्यात बरे नाही. हे फटदिशी बोलायचे कुणाजवळ ! आंधळेपणाचे उगीच सांगितले यांना !

प्रभाकर : इतकाच काय ?

बिन्दू : काही नाही; तो माणूस चागला नाही इतकेच. ते राहू द्या! पण तुमचा विचार कायम राहिल ना?

प्रभाकर : स्थिर निश्चय ! चिंता नको ! चल.

बिन्दू : चला. पण हे कुणाजवळ बोलू मात्र नका.

प्रभाकर : नाही. (स्वगत) हा काय घोटाळा आहे कळत नाही. लतिकेच्या कानांवरही गोष्ट घातलीच पाहिजे.

(दोघे जातात)

•

प्रवेश पाचवा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्रे : लतिका व महेश्वर)

महेश्वर : (स्वगत) किती चतूर आणि मर्यादशील मुलगी आहे ही! एक शब्द स्पष्टपणे बोलल्यावाचून किती स्पष्टपणाने माझ्याशी लग्न करण्याची आपली इच्छा व्यक्त केली! नाही तर त्या कैकाडणी! प्रेमाची मंडई मांडली आहे नुसती! पण त्यांच्याप्रमाणेच हिनेही माझ्याशी लग्नाला तयार असावे हे यांच्यांतले साम्य मात्र चमत्कारिक आहे. मी हिच्यापुढे एक गरीब, आंधळा, कानडी म्हणून उभा आहे. मग हिचे माझ्यावर का प्रेम बसावे ?

लतिका : आपण गप्प बसला ?

महेश्वर : आश्चर्य करतो ! आम्ही अंध दरिद्र कन्नड ! भाषा हे! तुम्ही प्रेम, लग्न बोलतो! काय ? आश्चर्य फार !

लतिका : आपण बरोबर विचारले ! हे पाहा, मी आहे फार लहरी! श्रीमंत बापाची एकुलती एक मुलगी ! लहानपणी माझी आई वारल्यामुळे बाबांनी मला अतिशय लाडात वाढविले. तेव्हा साहजिकच मला एवढासा विरोध खपत नाही. हे डोळस तरुण रूपावर लुब्ध होऊन माझ्या अर्ध्या वचनात वागायची वचने देतात; पण रूप क्षणभंगुर असल्यामुळे यांपैकी कोणालाही असे वचन आजन्म पाळता येणार नाही, आणि पुढे मला त्रास होईल. म्हणून मला असा लग्नसंबंधच आवडू लागला आहे. आपण खात्रीने जन्मभर माझ्या आज्ञेत वागाल अशी माझी खात्री आहे. आपल्यासारख्यांना त्याखेरीज गत्यंतरच नाही. शिवाय आपण पडला दरिद्री, आणि मी पडले लक्षाधीशाची मुलगी. आपला प्रतिपाळ माझ्या संपत्तीमुळे होत गेल्याने तोही आपल्यावर माझा उपकार होत जाईल. समजते ना माझे बोलणे नीट ?

महेश्वर : सहवास मराठी येथे होतो. भाषा समजतो. आपला संकल्प सयुक्तिक ! योग्य! आम्ही लग्न संमत ! यावच्चंद्रदिवाकरौ दास होतो! हे निश्चय अचल काय ?

लतिका : अगदी अचल निश्चय आहे माझा! पण तुम्हांला जन्माची गुलामगिरी पत्करावी लागेल! (इंदू प्रवेश करते)

महेश्वर : आज्ञा प्रमाण !

इंदू : ताई, घनश्याम तुला भेटायला आले आहेत.

लतिका : मग त्यांना पाठवून दे इकडे. आणखी हे पाहा इंदूताई, जाताना या कामण्यांना आत घेऊन जा बरे !

इंदू : चला, कामण्या !

महेश्वर : (जाता जाता स्वगत) बरे, पण हा घनश्याम कशाला भेटतो आहे हिला ? माझ्यासाठी मागणी घालायलाच की काय ? बाकी मला आता त्याची काय फिकीर आहे म्हणा ! लतिका स्वतःच पाणिग्रहणाला तयार झाल्यावर घनश्यामाच्या ओंजळीने पाणी पिण्याची मला काय जरूर आहे? आज मी घनश्यामाला रामराम ठोकायला अगदी मोकळा आहे ? (इंदू व महेश्वर जातात)

लतिका : (स्वगत) याच्याशी असे भलतेसलते बोलायचे किती जिवावर आले आहे माझ्या! पण एरवी प्रभाकरांच्या डोळ्यांना अंजन कसे पडले असते ! माझ्या मनात चलबिचल उत्पन्न करण्यासाठी त्यांनी बिंदूवर प्रेम करण्याचा आव घातला आणि मुद्दाम ते सारे माझ्या कानांवर घालण्याचा प्रयत्न केला काय? अशा सोंगाने फसायची नाही मी ! आता मी या आंधळ्याशी लग्न लावायला तयार झाल्याचे कळले म्हणजे त्यांची बोटे चांगली त्यांच्याच डोळ्यांत जातील ! हा त्रास कशाला आला कुणास कळे !

(घनश्याम येतो)

घनश्याम : (स्वगत) महेश्वर फसता फसता पुरतेपणी माझ्या हाती सापडल्यामुळेच आज लतिकेच्या हाताची मागणा करण्यापर्यंत माझी मजल येऊन ठेपली. (उघड) लतिकाताई, मी आलो आहे.

लतिका : चमत्कार आहे मोठा ! तुम्ही याउप्पर माझी गाठ घेण्यासाठी याला हे मला स्वप्नातसुद्धा अशक्यच वाटले असते.

घनश्याम : हे जग इतके चमत्कारिक आहे, की त्यात एका वेळी अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्या वेळी सहज घडून येतात. रामावतारी श्रीरामाचे नाव घेण्याची एखाद्या स्त्रीची प्राज्ञा नव्हती; पण तेच रामनाम आज पोरीबाळींच्यासुद्धा हाती सापडलेले पाहायला मिळते ! लतिके - क्षमा कर हं; आपल्या मोठ्या नावाला आटोपशीर एकवचनात - पण तेच मी सांगणार आहे - लतिके, त्या दिवशा तुझे नाव काढण्याची माझी योग्यता नव्हती; पण तुला आज माझ्या नावाने नटविण्याकरिता मी आलो आहे. लतिके, तुझे शब्द तुला आठवतच

असतील - 'उद्या तुम्ही मला मागणी घालाल!' ती उतावळी उद्या आजच उगवली आहे. लतिके, आज मी तुला मागणी घालण्यासाठी तुझ्यापुढे उभा आहे.

लतिका : घनश्याम, तुम्ही काय बोलता याचा तुम्हांला अर्थ तरी समजतो आहे का?

घनश्याम : मूर्ख पोरी, माझ्या बोलण्याचा अर्थ समजण्याची तुला मात्र नवेपणामुळे जरा पंचाईत पडेल. पुन्हा नीट समजून घे. लतिके, हा घनश्याम तुला मागणी घालण्यासाठी तुझ्यापुढे उभा आहे. उगीच शब्दांचा पाल्हाळ मला नको आहे. एक शब्दात सांग. मात्र आधी सर्व परिस्थितीचा नीट विचार कर. माझ्या मागणीचे मला उत्तर दे पाहू!

लतिका : नीट विचार कसला करायचा त्यात? घनश्याम, इथून चालते व्हा आधी; नाही तर बाबांना हाक मारून तुम्हाला या घरातून कायमचा निरोप देववीन!

घनश्याम : आपण कशाला ही तसदी घेता? मीच आपल्या वडिलांची भेट घेणार आहे, आणि ती याच कामासाठी ! वाः! जुन्या पद्धतीने मालतीला मागणी घालण्यासाठी तिच्या वडिलांना भेटलो तो त्यांनी संमतीसाठी मालतीकडे बोट दाखविले; म्हणून या वेळी नव्या पद्धतीप्रमाणे मागणीसाठी प्रथम आपणांकडे आलो आणि आपण वडिलांच्या कडे जायला सांगता आहा! आपल्या लग्नाची गोष्ट मी आपल्या वडिलांजवळ काढली तर काय होईल असा आपला उर्मट अंदाज आहे बरे?

लतिका : माझ्या लग्नाबद्दलची मुक्तफळे तुमच्या तोंडून निघताच बाबा हातोहात तुम्हांला वाटाण्याच्या अक्षता देतील.

घनश्याम : आपल्या वडिलांशी माझे किती वजन आहे याची आपल्याला कल्पना नाही. तुमचा हात मात्र ते हातोहात माझ्या हातची देतील.

लतिका : माझा प्राण गेला तरी मी माझा हात तुमच्या हाती देणार नाही.

घनश्याम : शिष्टसंप्रदाय सोडून बोलायचे म्हणजे तू हात दिला नाहीस तर तुझा बाप तुझा हात माझ्या हाती देईल.

लतिका : असे कल्पांती व्हायचे नाही ! आणि इतक्या उप्पर तुम्हांला सांगून ठेवते की, फार झाले तर बाबा माझा हात तुमच्या हाती देतील. पण माझे हृदय तुमच्या हाती देणे हे बाबांच्या हाती तर नाहीच, माझ्याही हाती नाही. लग्नाच्या जुलमाने माझा हात तुमच्या हाती येईल; पण हातापासून हृदय दोन हात दूर असते; माझ्या हृदयात तुम्हांला जागा मिळणे शक्य नाही!

घनश्याम : बरोबर आहे! तुम्हा नटव्या पोरींच्या हृदयात स्थळ मिळविण्यासाठी तरुणाच्या मूर्तीला प्रतिबिंबरूपाने डोळ्यांतून उतरावे लागते, आणि डोळ्यांतून उतरण्यासाठी आधी डोळ्यांत भरावे लागते. लतिके, तुझ्या दृष्टीने या लग्नाचा चमत्कार कसा दिसतो तो आता पाहा! लतिके, जातो मी.

(जातो)

संगीत भावबंधन

लतिका : (स्वगत) काय बेमूर्वतखोर मनुष्य आहे ! माझे मस्तक अगदी फिरायला लागले आहे. आता अशी जाऊन बाबांना सांगते की, आधी या उन्मत्त मनुष्याला आपले घर बंद करा! काय बोलण्याची तन्हा ही?

(राग-बागेशरी; ताल-दादरा)

कोप मानु का नीचचेष्टा बघोनी ॥
चेष्टा बघोनी हासू का मोकलोनी ॥ धु० ॥
फुगवोनि उदर बहुत । वृषभसाम्य करु पाहात ।
दुर्दर निजि अंति अंत । मुख घे करोनी ॥ १ ॥
उभावुनी फणा फणीहि । स्वामीते दंशु पाहि ।
पाडुनि निज दंत घेइ । मूठता वरोनी ॥ २ ॥

(जाते)

प्रवेश सहावा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर, पात्र : मनोहर)

मनोहर : (स्वगत) मालती ! मालती ! माझ्याबरोबर माझ्या जगातली रमणीयताही मला अदृश्य झाली, आणि जीवित जड होऊन बसले आहे. मालतीच्या सहवासात काळ किती नकळत निघून जात असे! तरुण प्रणयी जनांच्या सुखसंवादाच्या वेळी कुलीन आणि गंभीर वृत्तीचा काळपुरुष मर्यादशीलपणाने ओशाळून चोरट्या पावली भरभर चालता होतो, दुःखप्रसंगी कष्टी जीवाचे सांत्वनपर समाधान करण्यासाठी थोर मनाने त्याच्याजवळ तिष्ठत बसतो. दुःख जितके मंदगती आहे तितकेच सुख चंचल आहे. या मृतलोकाच्या वस्तीत सुखाचा संसार इतका क्षणभंगुर आहे की, कधी कधी पहिल्या चुंबनाने गालावर लाली येते न येते तोच ती शेवटचा वियोगाच्या अश्रूंनी धुऊन काढण्याची घाई होते. सुखाच्या आयुष्याप्रमाणे गुणधर्मही चंचलवृत्ती असतात. सुखाच्या सृष्टीतला प्रेमाचा घोट ओठांना अमृताचा आस्वाद देतो. जिभेवर जाण्यापूर्वीच जहराप्रमाणे जाळायला लागतो. सुंदर तारे अक्षर आहेत पण दुर्लभ आहेत; आणि सहज लाभण्यासारखी फुले क्षणिक आहेत; म्हणून मानवी सृष्टीत सुखस्थिती पाहण्याच्या लोभाने विधात्याने त्या दोघांचे प्रमाणशीर गुण घेऊन स्त्रियांचे सुंदर नेत्र निर्माण करून पाहिले तर त्यात त्याची सर्वस्वी निराशा झाली ! त्या गुणाऐवजी स्त्रियांच्या सुंदर नेत्रांत तारांची दुर्लभता आणि फुलांची क्षणभंगुरता मात्र दिसून येऊ लागल्या ! वाः, प्रभाकराला हसता हसता परिस्थितीमुळे आज मीच तारापुष्पांची काव्ये करायला लागलो.

(प्रभाकर कानडी वेषात घाईघाईने येतो)

प्रभाकर : मनोहर, हे बघ -

मनोहर : म्हणजे ? हा काय -

प्रभाकर : मी प्रभाकर आहे. रूपांतर का केले ते मग सांगेन.

मनोहर : प्रभा, तुझ्या बहिरंगाइतकेच माझ्या अंतरंगाचे रूपांतर झालेले आहे. आज मी तुझ्यासारख्या तारापुष्पांचा कवी झालो आहे!

प्रभाकर : आणि मी तुझ्यासारख्या दगडांशी झटापटी करण्याइतका व्यवहारी झालो आहे ! तूर्त मी काव्यमय मनःस्थितीत नाही. मला आता अगदी वेळ नाही. मनोहरा, धनेश्वरपंतांच्या घरात काही घोटाळा चालला आहे असा माझा तर्क आहे. तो कानडी गवई म्हणजे सोडवण्यासारखे एक कोडेच आहे. त्या लबाड आंधळ्याची नजर साफ नाही; आणि त्याला घनश्यामाने घरात आणून सोडलेला आहे. त्या दोघांची खास काही तरी संगनमत आहे. हल्ली घरात जे दुःखदायक चमत्कार होत आहेत त्यांच्या मुळाशी या दोघांची खटपट असावी अशी माझी खात्री होत चालली आहे. धनेश्वरपंतांच्या हितासाठी हे रहस्य आपल्याला हुडकून काढणे अवश्य आहे. कदाचित यात मालतीच्या -

मनोहर : हा, प्रभा, एकसक्यूज ! या विषयावर कोणाशी एक अक्षरही न बोलण्याची मी शपथ घेतली आहे.

प्रभाकर : बरे, राहिले ! पण धनेश्वरपंतांची काळजी तरी आपल्याला घ्यावयाला नको का?

मनोहर : बरे, मग काय सांगतोस मला?

प्रभाकर : सध्या तसे निश्चयात्मक काय सांगता येणार ? तूर्त मी या गवयाचा गळा धरून बसतो, आणि तू घनश्यामाच्या मार्गावर राहा. मात्र तो फार धूर्त आहे, तेव्हा त्याच्यावर दुरूनच पाळत ठेवीत जा. याचा परिणाम काय होईल हे आता सांगवत नाही; पण हे काम फार महत्त्वाचे आहे एवढे मात्र विसरू नकोस. घनश्यामाच्या हालचालींवर नीट नजर ठेव.

मनोहर : म्हणजे काय होईल ?

प्रभाकर : सांगतो ना; आज कोणत्या रस्त्याने जायचे एवढेच आपल्याला दिसते आहे; ते का जायचे हे सध्या कळत नाही. सांगितल्या कामाची हेळसांड मात्र करू नकोस. सध्या मी घाईत आहे. काही कमजास्त कळले, तर ताबडतोब मला येऊन सांग. जरा काळजीने मात्र वाग, बरे का? (जाऊ लागतो)

मनोहर : ठीक आहे. तू अगदी काळजी करू नकोस.

प्रभाकर : (परतून) आणखी हे बघ, वेषांतराच्या अवस्थेत मला या घरी भेटू नकोस. आमच्या घरी माझी भेट घे. बरे का ? (जातो)

मनोहर : ऑल राइट. (स्वगत) धनेश्वरांच्या सुखासाठी ? माझ्या सुखाची ज्यांनी होळी केली त्या धनेश्वरांच्या सुखासाठी ! मालतीचे हरण करून ज्यांनी माझ्या प्रेमात विष कालविले, आणि माझ्या जन्माचा सत्यानाश केला - पण त्यांनीच आजन्म माझे पालणपोषणही केलेले आहे ! माझ्या अन्नदात्याशी मला कृतज्ञतेने वागायला नको का?

संगीत भावबंधन

नाही, प्रेमासाठी मी कर्तव्य सोडणार नाही! अरेरे ! प्रेमा, तू अमृतमय आहेस की विषमय आहेस? तुझ्या संसर्गामुळे दूषित झालेल्या हृदयात कृतज्ञतेसारख्या दैवी गुणाला सुध्दा जागा मिळण्याची पंचाईत पडते काय ? किती भयंकर आहेस तू !

(राग-भीमपलास; ताल-धुमाळी)

सुखा पारखा झाला । अभागी जो या प्याला ।
भरला का प्रेमाचा हा विषारी ऐसा प्याला ॥धु०॥
नवरसलीला कोमल जाळुनियाच रस हा भीषण केला ।
हृदयदहन करि दुरुनिच हा । पळभरि अधरि न जो ठरला ॥१॥
(जातो व पडदा पडतो)

प्रवेश सातवा

(स्थळ : धनेश्वराचा दिवाणखाना.पात्रे : धनेश्वर कागद शोधित आहे.

मागे बराच दूर हातात एक कागद घेऊन घनश्याम उभा आहे)

धनेश्वर : (स्वगत) म्हणजे ? झाले काय कागद ?

(इकडे तिकडे शोधता)

घनश्याम : काकासाहेब, आपल्याला जे पाहिजे ते हे पाहा !

(धनेश्वर मागे पाहतो)

धनेश्वर : काय आहे ते ? (जवळ येऊन कागदाकडे पाहतो) काय पाहतो आहे हे मी?

घनश्याम : हे आम्हांला नवीन आहे; आपल्याला याचा पूर्ण परिचय आहे. काकासाहेब, ही आपण तयार केलेली एक खोटी हुंडी! तुम्हा सर्वांच्या स्वैर इच्छांचे मृत्युपत्र, माझ्या इच्छेची जन्मकुंडली ! हशारीने हाती पडल्यामुळे हिचा बाजारभाव आपल्या घरादाराच्या किंमतीपेक्षाही हल्ली जास्त चढलेला आहे ! हा एकच कागद पाहिल्याबरोबर आपले डोळे पांढरे होतील, म्हणून उगीच बाकीचे कागद बरोबर आणण्याची मी तसदी घेतली नाही. बाकी या हुंडीच्या जोडीचे आणि तोडीते सारे कागद - आपल्या सर्व खोट्या हुंड्या आणि खोटे दस्तऐवज हल्ली सुरक्षितपणे माझ्या कबज्यात आहेत. दंगाधोपा करून फार झालं तर हा एकच कागद आपण मजकडून हिसकावून घ्याल?

धनेश्वर : कसे मिळासे हे कागद तुला?

घनश्याम : (हसून) हे कागद मी आपल्या घरातून चोरले.

धनेश्वर : चोर, हरामखोर! हसत हसत हे सांगायला तुला लाज वाटत नाही का ? तुझ्या जिवाला काही भयभीती आहे की नाही?

घनश्याम : माझा काय संबंध यात? या गोष्टीची सारी लाजलज्जा आपल्या मनला आणि भयभीती आपल्या जिवाला वाटायला हवी! त्राग्याच्या भरात आरडाओरडा कसला करिता आहा - निदान आपण हे काय केले आहे, आणि यामुळे कुठे जाऊन पडाल याचा विसर पडला आहे वाटते आपल्याला? करा पाहू आरडाओरडा! जमवा चारचौघांना! हा चोरीचा मुद्देमाल! यासकट या आपल्या चोराला सरकारी शिपायांच्या ताब्यात घ्या पाहू! करून पहाता का ही मौज जरा ? मेहेरबान, ही अशी चमत्कारिक चोरी आहे की, जी मुद्देमालनिशी उघडकीस आली तर चोराऐवजी मालकालाच भयंकर भुर्दंड भरीत बसावे लागेल. बेअकलीपणामुळे कधी कधी चोरासाठी तिऱ्हाईत संन्याशालाच सुळी जावे लागते; पण अकलेच्या कसरतीने चोराबद्दल मालकालाच सुळावर चढविता येते ते असे ! याच त्या चोराच्या उलट्या -

धनेश्वर : उलट्या काळजाच्या राक्षसा -

घनश्याम : बस, धनेश्वरपंत ! आता शब्दांच्या देवघेवी करायला माल वेळ नाही. तुमच्यावर वेळ काय आली आहे ती नीट ओळखा आणि माझे म्हणणे नीट एकून घ्या. मालतीच्या आणि आपल्या लग्नाचा तिथिनिश्चय केव्हा करायचा ?

धनेश्वर : यापुढे लग्न न करण्याचा मी निश्चय केलेला आहे.

घनश्याम : (कागद दाखवून) या लग्नकुंडलीत तसा योग दिसत नाही. आपण मालतीशी लग्न केलेच पाहिजे.

धनेश्वर : म्हणजे ?

घनश्याम : ही माझी इच्छा आहे! आपल्याला काय वाटेल? आपल्या लग्नाच्या खटपटीत मी पडलो तो आपल्या थेरड्या शोकासाठी? मालतीच्या जन्माचा सत्यानाश करायचा हा माझ्या प्रतिज्ञेचा एक भाग आहे. आपल्या अमर्याद मुलीनेच मला या प्रतिज्ञेच्या भरीस पाडले; आणि तिच्याशी - आपल्या लाडक्या लतिकेशी - माझे लग्न लावणे हा त्या प्रतिज्ञेचा उत्तरार्ध. धनेश्वरपंत, या दोन्ही गोष्टी बिनबोभाट घडवू आल्याच पाहिजेत.

धनेश्वर : नीचा, काय म्हणतोस तरी काय हे ? चल जा, मला तुझे म्हणणे कबूल नाही!

घनश्याम : ठीक आहे. मग मी आपला निरोप घेतो. (जाऊ लागतो)

धनेश्वर : थांब, चांडाळा ! काय करण्याचे योजिले आहेस मनात तू ?

घनश्याम : आपण जाणतच आहा की मी पाजी मनात मनुष्य आहे म्हणून ! मी काय करणार आहे होय ? बेचाळीस पिढ्यांसकट आपल्याला मातीला मिळवणार आहे मी !

धनेश्वर : दम खा, घनश्याम. जरा थोर मनाने विचार करा -

घनश्याम : धनेश्वरपंत, ही दर्शनी हुंडी आहे. ही नाकारून तर चालत नाहीच, पण वायदेसवलतीची सुध्दा अळंठळं केल्यावाचूव पाहताक्षणीच पटवावी लागते. मणि

हरपल्यामुळे सापाप्रमाणे नुसता आपलाच फणा आपटीत बसला, तर नाहक प्राणाल मुकाल.
पण आपल्याला माझे बोलणे रूचत नाहीसे दिसते ! उगीच आपण मला परत बोलाविले.

(जाऊ लागतो)

धनेश्वर : निर्दया, थांब ! तुझा हक्क मला कबूल आहे.

घनश्याम : ठीक आहे. मात्र एवढे लक्षात ठेवा, आपण जरा हालचाल केलीत की या गळफासाची सरकगाठ ओढून मी आपला गळा आवळलाच!

धनेश्वर : तुमचे म्हणणे मला अक्षरशः कबूल आहे.

घनश्याम : मग ही दोन्ही लग्ने तीन दिवसांच्या आत उरकली पाहिजेत.

धनेश्वर : पण मी मालतीला वचन दिले आहे की -

घनश्याम : ते माझून टाका वचन! हं, ही आपली लतिका येते आहे. आताच हिचे भविष्य हिला सांगून टाका. तुमच्या लग्नाचाही निश्चय तिला सांगा. एकेका शब्दाने एकेका कामातून पार पडा. गोडीगुलाबीने तिची समजूत घालणे किती दुरापास्त आहे हे आपल्याला मजपेक्षा जास्त माहित आहे. यात चूक झाली तर - (लतिका येते)

लतिका : बाबा, या उद्दाम मनुष्याला आधी -

धनेश्वर : लतिके, उगीच काही तरी बोलत सुद्धा नकोस ! लतिके मालतीशी लग्न करण्याचा माझा विचार पुन्हा कायम झालेला आहे.

लतिका : बाबा, काय बोलता हे?

धनेश्वर : पोरी, आणखी काय बोलतो ते एकून घे आधी. तुझे लग्न या घनश्यामाशी करायचे मी कायमचे ठरवून टाकले आहे, ही दोन्ही लग्ने तीन दिवसांतच व्हायची.

लतिका : माझी मान कापली तरी मी याच्या गळ्यात माळ घालणार नाही !

धनेश्वर : मग माझी मान काप ! लतिके, मी सांगितले तसे झालेच पाहिजे ! माझ्या नावाची, घरादाराची, कुणाची तुला काही चाड असेल तर मुकाट्याने तुला घनश्यामाशी लग्न केलेच पाहिजे! चला, घनश्याम. (दोघे जाऊ लागतात)

लतिका : घनश्याम, थांबा जरा!

घनश्याम : काकासाहेब, आपण व्हा पुढे; मी आलोच. (धनेश्वर जातो) काय म्हणणे आहे आपले?

लतिका : आपण आपले म्हणणे शेवटास नेले तरी माझे हृदय आपल्याला मिळेल असे का वाटते आपल्याला?

घनश्याम : आपल्या हृदयाची किंवा संमतीची या लग्नाला काडी इतकीही जरूर नाही. रविकराच्या स्पर्शाने उषेचे तोंड फिके पडते तद्वत माझ्या हस्तस्पर्शाने आपले तोंड गोरेमोरे झाले काय, किंवा रंगाऱ्याचा हात लागल्याप्रमाणे माझ्या हातांनी आपले श्रीमुख रंगून निघाले काय, मला दोन्ही प्रकार सारखेच वाटणार आहेत. लतिके, गुलाबाचा वास कसाही

संगीत भावबंधन

घेतला तरी गुलाबासारखाच यायचा; आसवांच्या दवाने झाली तर रंगची खुलावट तेवढीच जास्त मात्र होईल! लतिके, या रंगेल गोष्टी बोलायला पुढे पुष्कळ वेळ आहे. तूर्त मला आपल्या लग्नसमारंभाच्या व्यवस्थेला लागले पाहिजे. (जरा पुढे जाऊन व पुन्हा मागे फिरून) हो, ही तुझ्या लग्नाची व्यवस्था झाली. मालती तुझी जिवाभावाची मैत्रीण; तेव्हा तुझ्या जिवाबरोबर तिचीही दैना कशी होणार हे कळलेच तुला ! बाईसाहेब, त्या दिवशी धनीपणाच्या धुंदीत आपण मला मालतीच्या लग्नात सामानाची यादी लिहिण्यासाठी हजर राहण्याला फर्माविले होते! आपल्या हकुमाप्रमाणे मालतीच्या लग्नाची एकंदर यादी तयार आहे. ही पाहा, ऐका नीट! (एक कागद वाचीत) प्रथम श्रीकार आहे. 'मालतीच्या लग्नाच्या सामानाची यादी: - तपशील एक - नवरदेव, धनेश्वर नावाचा एक रंगेल, स्वार्थी, पंचावन्न वर्षाचा म्हातारा!' बाईसाहेब, पुढे सगळी यादी मालतीच्या आसवांनी पार धुऊन निघाली आहे! लतिके, त्या वेळी तुला कल्पनाही नसेल, की मालतीच्या लग्नाची यादीच नाही, पण तुम्हा सर्वांचे ललाटलेखसुध्दा खरडण्याचे या घनश्यामाच्या हाती आहे म्हणून ! (जातो)

लतिके : (स्वगत) देवा, काय होऊ पाहात आहे हे सारे ?

(राग-सारंग; ताल-दादरा)

खळ छळित कसा धरुनि दंशा ।

जडवित सकळा कपटपाशा ॥ धु० ॥

सममुखी सखी ती । होई समार्ति ।

सुख का विचारात ऐसा ॥ १ ॥

(जातो)

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

(स्थळ : स्मशान. पात्र : मनोहर)

मनोहर : (स्वगत) प्रभाकराचा स्वभाव जरासा तऱ्हेवाईक खराच! काय कल्पनेच्या भरात त्याने मला घनश्यामावर पाळत ठेवायला सांगितले हेच कळत नाही ! बरे, त्याचे म्हणणे न ऐकले तर लागलीच माथ्यात राख घालून बसायचा ! एव्हापर्यंत नीट पाहिले, घनश्याम रोजचे व्यवहार रोजच्यप्रमाणेच करीत आला. नाही म्हणायला रोडच्या राबत्यातला रस्ता सोडून आता या स्मशानातल्या ओसाडीवरून गला एवढेच! पण इतक्यात घनश्याम नाहीसा झाला कसा ? पुन्हा गावात तर गेला नाही ? असेच असेल; कारण या उघड्या जागेत कुठे

संगीत भावबंधन

दडून बसायला एखादा आडोसाही नाही. घनश्याम तातडीने गावात गेला; पण मला तितकीही घाई करून गावात जाण्याचे काय कारण उरले आहे? या शांत स्मशानात मनाला अमळ विश्रांती मिळणार नाही का? अरेरे, मालती, तुझ्या अवकृपेमुळे विश्रांतीसाठी मला हे स्मशान प्रिय वाटण्याची वेळ यावी ना? झाली त्या दुःखदायक विचाराची सुरुवात ! छेः, स्मशानातसुद्धा विसाव्याची आशा नाही.

(राग-बहार; ताल-त्रिवट)

व्यग्र चतुर्जाले जरि या स्थली पसरली शांति मूर्ता ॥ ध्रु० ॥

चिरनिद्रेच्छा येथे धरुनि जन पडति हो ती पूर्ण पूर्ता ॥ १ ॥

विस्मृति पडते अभंग येथे दुःखाचांची आर्तधूर्ता ॥ २ ॥

देहसुद्धा मनाने जिवंत असताना जित्या जागत्या जाचण्या चुकविण्याच्या हेतूने आयुष्याचे शेवटचे टोक गाठण्यासाठी जितेपणीच एकदम या स्मशानात येऊन बसणे म्हणजे लवकर कालक्षेप करण्यासाठी घड्याळाचे काटे पुढे सरकवण्याइतकेच हास्यास्पद आहे ! पण आता माझ्यात जिवंतपणा तरी काय राहिलेला आहे ? मालतीने त्याग केल्यामुळे हा मनोहर तिन फेकून दिलेल्या या त्याच्या चित्राइतकाच निर्जीव झाला नाही का? (चित्र खिशातून बाहेर काढतो.) दुर्देवी चित्रा, तुझी आणि माझी सजीवता सारखीच ! पण हे चित्र तरी मी कशाला जवळ ठेवले आहे? एका निर्जीव चित्राने आठवणीसह दुसऱ्याचा भार कशाला बाळगावा ! हे चालतेबोलते देहाचे चित्र मला आज टाकता आले नाही तरी हे चित्र या स्मशानात कुठे तरी पुरून टाकून जितेपणीच एक प्रकारे स्वतःची स्मशानयात्रा उरकता येण्यासारखी आहे. देतो एखाद्या दगडाखाली ठेवून झाले ! (इकडे तिकडे पाहून) अरे, पण या काळ्या दगडाच्या माळरानात तो हिरव्या जातीचा दगड कुठला ? काय बरे या दगडाच्या जातीचे नाव ? (हसून) पण मला आता या शास्त्रीय ज्ञानाशी काय करायचे राहिले आहे ? प्रेमाचा संसार सृष्टी जळून गेल्यामुळे या माझ्या ज्ञानाची तरी मला काय अपेक्षा आहे ? जाऊ देत ! हे चित्र या हिरव्या दगडाखालीच पुरून टाकून माझ्या प्रेमाच्या सृष्टीतील ही शेवटची साक्ष आणि ज्ञानाचा हा शेवटचा विषय या दोघांच्या एकवाक्यतेने कायमचा निरोप घेतो. आता प्रेमही नको आणि ज्ञानही नको ! (हिरव्या दगडाकडे जातो.) वाः! माती काढायला हा मोडलेला लोखंडी तुकडा बरा मिळाला ! काय गंजलेला आहे ! (दगड उचलून जमीन उकरू लागतो) किती भुसभुशीत जमीन आहे ही! अरे बाप रे, हा कसला आवाज? हे काय आहे ? (डबा काढून) हा जस्ताचा डबा आहे! (उघडतो) आणि यात काही कागद आहेत! (कागद पाहून) प्रभाकराचा तर्क बरोबर आहे. घनश्यामाचीच ही सारी कुलंगडी! आणि हेच पाहून जाण्यासाठी घनश्याम स्मशानातून गेला! किती चमत्कारिक कल्पना डोक्यात एकदम खेळू लागल्या! आधी हे सर्व घेऊन प्रभाकराकडे जावे. (उठून) माझ्या आशेसाठी खड्डा म्हणून खणायला गेलो, तो सुदैवाने तिचा पाळणा मात्र ठरू पाहात आहे !

लोकांच्या संसारसुखाचा स्मशानात शेवट होतो; पण या मनोहराच्या संसारसुखाचा स्मशानात जन्म व्हावा अशी तर दैवी योजना नसेल ना? चला. अरे, पण मी वेडा तर नाही? हा दगड पुन्हा जशाचा तसा ठेविला पाहिजे. नाही तर घनश्याम पुन्हा इकडे फिरताच सारा प्रकार त्याच्या लक्षात यायचा ! (खळगा पुन्हा भरू लागतो. पडदा पडतो)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : धनेश्वर)

धनेश्वर : (स्वगत) पातकांच्या भयप्रद जाणीवेने तळमळणाऱ्या अंतःकरणाचे ओझे वागविण्याइतकी भयंकर शिक्षा नरकयातनांत तरी असेल का ? एका इंग्रजी प्रवासिनीने एका ज्वालामुखी पर्वतावरचे धडाडलेले अग्निसरोवर आणि गिरसप्पाचा धबधबा ही दोन स्थळे बघायला भयाण आहेत असा आपला अनुभव लिहून ठेवला आहे. कड्यावरून या दोन्ही ठिकाणी डोकावून पाहताना तिला घेरी आली ! या धनेश्वराच्या पातकी मनात तिने जर क्षणमात्र डोकावले असते तर तिला त्या अग्निसरोवराच्या ज्वालामय लाटा आणि धबधब्याची अखंड धडकी ही दोन्ही एके ठिकाणी दिसून आली असती. आणि धाडसीपणा बाजूला राहून हृदयाला धक्का बसून ती ताबडतोब गतप्राण झाली असती! बिचान्यांना कोमलवृत्ती लतिका आणि मालती तर आपापल्यापरीने माझ्या हृदयतापामुळे दुरूनही पोळून निघत आहेत! नाही, मी लतिकेलाही जळ देणार नाही आणि मालतीलाही जळ देणार नाही. माझी गुंतलेली मान सोडविण्यासाठी या हरामखोर घनश्यामाच्या गळ्यात मी माझ्या लाडक्या मुलीला तिच्या मनाविरुद्ध - पण नाही, ही बापाची दया नाही ! हा घनश्यामाबद्दलचा माझ्या मनातला पीळ आहे. माझा जीव वाचविण्यासाठी मी लतिकेचे मोरेश्वराशी लग्न लावून घायला तयार झालो नव्हतो का? त्या वेळी लतिकेच्या मनाची मी काय कदर केली? अरेरे, त्यावेळी त्या बिचारीला किती दुःख झाले असेल ! पण मग मालती माझ्याशी लग्न करायला आपखुशीने कशी तयार झाली? माझ्याप्रमाणेच या घनश्यामाने धुंडिराजपंतालाही एखाद्या अडचणीत पकडले नसेल ना? तर काय धुंडिराजासारखा प्रेमळ बापही आपल्या संरक्षणासाठी या नीच मनाच्या धनेश्वराप्रमाणेच स्वतःच्या पोरीचा बळी घायला तयार होतो! छेः छेः! मालतीच्या जन्माचे मोतेरे करण्याऐवजी धुंडिराज अशा अडचणीतून स्वतःचा जीव देऊन - काय भयंकर कल्पना मनात आली ही एकदम ! - मग लतिकेसाठी मी का जीव देऊ नये? मी जगातून नाहीसा झालो तर माझ्या पातकांमुळे

पीडलेले किती तरी जीव एकदम दुःखमुक्त होतील! लतिका, मालती, छेः, विचाराने काहीच्या काहीच व्हायला लागले! आधी मालतीला बोलवितो आणि ती माझ्याशी लग्न करायला कशी तयार झाली याची शहानिशा करून घेतो. आज माझी लतिका दुःखात

संगीत भावबंधन

पडल्याची मला जाणीव झाली, तेव्हा मालतीच्या मनःस्थितीची मला आठवण झाली! परमेश्वरा, तशी वेळ आलीच तर प्रसंगी आत्महत्या - देवाधिदेवा, मी पातकी आहे, भेकड आहे, स्वार्थी आहे; मला इतके बोलण्याचा धीर कुठून होणार? पण आपण सर्वज्ञ आहा !

(जातो. पडदा पडतो)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्र : मालती)

मालती : (स्वगत) काल तसा प्रकार आणि आज असा प्रकार! दैवाची गती कोणत्या दिशेने होत आहे हेच कळेनासे झाले आहे!

(राग-देसकार; ताल-झपताल)

विधिचे हृदय लोल । चल जेवि कल्लोळ ।
कमलाहि हिंदोल - । गत चंचल ती ॥ धु० ॥
लतिकाजनक होइ । विधिकंठमणि जेवि ।
कमलाहि त्याठायि । बह पक्षपार्ती ॥ १ ॥
मति चंचला म्हणूनि । त्याचीही ये दिसुनि ।
फिरवीत हेतु मनि । शतशा क्षणांती ॥ २ ॥

लतिकेच्यया वडिलांनी हे मांडले आहे तरी काय ? (धनेश्वर येतो.) आपण मला बोलावणे पाठविले होते?

धनेश्वर : हो, मला तुझ्याशी बरेच बोलायचे आहे. पण आधी एका गोष्टीचा खुलासा करून टाकू. तुला कळलेच असेल की, तुझ्याशी लग्न करायचा विचार मी पुन्हा कायम केला आहे?

मालती : हो!

धनेश्वर : या वचनभंगामुळे तुला माझा तिरस्कार वाढू लागला असेल?

मालती : (स्वगत) वचनभंगामुळे दुसऱ्यांचा तिरस्कार करण्याचा या मालतीला काय अधिकार आहे?

धनेश्वर : तू बोलत नाहीस? या वचनभंगानंतरही तू या लग्नाला पहिल्याप्रमाणे तयार आहेस का?

मालती : काल आपणच होऊन हा विचार रहित केला होता! आपली इच्छा असली म्हणजे मी केव्हाही या लग्नाला संतोषाने तयार आहेच.

धनेश्वर : हेच सध्या मला गूढ वाटत आहे. मालती, कोणत्या मोहाने तू या लग्नाला आनंदाने तयार झाली आहेस?

मालती : काय विचारलेत आपण हे! किती किती बरे वेडावाकडा प्रश्न आहे हा! प्रसंगात सापडलेल्या मुलीने काय उत्तर द्यावे या प्रश्नाला? माझे वडिल गरीब आहेत, पण कुलीनही आहेत. वाईट विचारलेत आपण मला.

(रडू लागते)

धनेश्वर : मालती, तुझ्या मनाला दुखविण्याच्या इच्छेने मी हा प्रश्न टाकला नाही. तुझ्या वडिलांचा उपमर्द करण्याच्या हेतूने किंवा मिळालेल्या उत्तराचा काही दुरुपयोग करण्याच्या बुद्धीने मी बोलत नाही. सर्वांच्या कल्याणासाठी मी बोलत आहे. मी शपथ मोडली आहे, वचन मोडले आहे. म्हणून माझ्या शब्दावर तुझा विश्वास बसणार नाही. मी अगदी शुद्ध मनाने विचारतो आहे, या लग्नाला तू का तयारी झाली आहेस? धुंडिराज एखाद्या संकटात का सापडले आहेत? तुझ्या वडिलांना संकटमुक्त करण्यासाठी तू या संकटात उडी टाकीत आहेस का?

मालती : स्वतः संकटमुक्त होण्यासाठी माझे वडिल मला संकटात टाकतील? छे: छे:, असे कधी-कधीही व्हायचे नाही. आपल्याजवळ खरे सांगायला हरकत नाही; माझ्या लहानग्या भावंडांवर आलेले जन्माचे संकट टाळण्यासाठी मी या संकटात उडी टाकीत आहे सामान्य स्थितीत राहिल्यामुळे माझे बाबा किती उदार मनाचे आहेत याची आपल्याला नीटशी कल्पना व्हायची नाही. आम्हा मुलांच्या एवढ्याशा सुखासाठी सुध्दा बाबा आपला जीव देतील.

धनेश्वर : (स्वगत) मुलांच्या एवढ्याशा सुखासाठी सुध्दा बाबा आपला जीव देतील ! नीच मनाच्या धनेश्वरा, हे ऐकूनसुध्दा आता कसला विचार करीत आहेस अजून? लहानग्या भावंडांसाठी मालती जिवावर उदार झाली, मालतीसारख्या मैत्रिणीसाठी लतिका मोरेश्वराशीही लग्न करायला तयार झाली; आणि या बिचाऱ्या कोवळ्या जीवांच्या हत्या टाळण्यासाठी तुला म्हातारडी आत्महत्या करायला धीर होऊ नये? बस, ठरला माझा विचार. आत्महत्या कितीही उग्र असली, भयावह असली तरी तिने माझ्या पातकी जीविताचा शेवट करायला मी आता तयार आहे. (उघड) मालती, मला तुझ्याकडून एक वचन हवे आहे. ते वचन मनोवृत्तीइतके पवित्र आहे. ते वचन कायावाचामनसा देण्यासाठी क्षणमात्र माझ्या पातकी हस्तस्पर्शाला तू तयार होशील का?

मालती : असे हिणविण्यासारखे विचारण्याचे काय कारण आहे? ज्या हातात जन्माचा हात देण्यासाठी मी तयार झाले त्या हाताच्या नुसत्या वचनापुरत्या स्पर्शाला माझी काय हरकत असणार? मजपासून असे कोणते वचन हवे आहे आपणाला?

धनेश्वर : मालती, ते वचन तू मनापासून दिलेस तर मला तुझ्याशी लग्न करण्याचे कारण राहणार नाही, आणि लतिका घनश्यामाला देण्याचेही कारण उरणार नाही.

मालती : माझ्या सुखाची मी किती पर्वा करिते हे आपण जाणतच आहा. माझ्या बालिश आत्मप्रौढीची मला क्षमा करी - पण माझ्या लतिकाताईच्या सुखासाठी मी आपल्याला नुसते शब्दाचेच वचन काय, पण माझ्या प्राणांचे वचन द्यायलासुध्दा तयार आहे.

(राग-ललत; ताल-त्रिताल)

प्राणाह्नि लतिका प्रिय जिवासि ।

तिजवरी संकट लघुहि ये तरी ।

हरिन त्या तनु त्यजुनि कीटशी ॥ धु० ॥

अपूर्णता तत्सुखि जरी काही ।

पूर्ण करिन ते देउनि ममही ।

नवल न, आत्मा गणित तियेसी ॥१ ॥

या गरीब मालतीवर आपल्या उदार कन्येचे उपकारच तसे आहेत. काय वचन हवे आपल्याला?

धनेश्वर : मला तुझ्यापासून एवढेच वचन हवे, की माझ्या पश्चात तू आणि तुझ्या पतीने माझ्या लतिकेचे सर्वतोपरी संरक्षण करावे. कसल्याही संकटात, कुठल्याही प्रसंगी तुम्ही तिला अंतर देऊ नये. मालती, मालती, मझा सर्व नीचपणा विसरून जाऊन उदार मनाने मला एवढे वचन देशील का?

मालती : देवाने अशी वेळ मुळी आणूच नये; पण माझ्याकडून असे वचन मागण्याचे आपल्याला काहीच कारण नव्हते. हे घ्यावे वचन! माझ्या बाबांचे पाय साक्षीला स्मरून सांगते की, आपली आज्ञा मला प्रमाण आहे. (वचन देत) आणखी आपणाला ही कल्पना तरी का आली? लतिकेवर कसले संकट येणार? आपल्याशी असे वैर तरी कोण करणार ?

धनेश्वर : समज, उद्या हा घनश्याम तिच्यावर संकट कशावरून नाही आणणार? मालती, कुणाजवळ बोलू नकोस - आपल्या लतिकेने या घनश्यामाला बोलण्याने केव्हा तरी दुखविलेले आहे, आणि म्हणून तो तिच्याशी लग्न करण्याच्या हट्टास पेटलेला आहे. आता आपण आग्रहाने लतिकेला दुसऱ्या स्थळी दिली तर असला खुनशी मनुष्य कोणत्या वेळी काय करील हे कुणी कसे सांगावे? मला त्याची फार भीती वाटते. माझ्यामागे तुमच्या घराचाच काय तो लतिकेला आधार! मी आता म्हातारा झालो. मनुष्यदेहाचा काय नेमानेम सांगावा ! आज आहे उद्या नाही !

मालती : आपली ही भीती अगदी निराधार वाटते मला.

धनेश्वर : (हसून) भिण्यासारखे काही नाहीच ! बरे, मालती, मी जातो. तुझ्या वचनामुळे धीर येऊन मी किती निश्चिंत झालो! मात्र मालती, मी तुला एकदा दिलेले वचन माडले हे मनात आणून या तुझ्या वचनाची हेळसांड करू नकोस. काही झाले तरी तुझ्याशी लग्न करणार नाही असे तुला आज मी पुन्हा वचन दिले आहे. हे वचन किती पवित्र निश्चयाने

संगीत भावबंधन

मी पाळतो ते पाहा. काही झाले तरी तू मात्र आपले वचन विसरू नकोस. तुझ्या वचनाचाच कोय तो माझ्या मनाला आधार वाटतो. माझ्यामागे लतिकेला तुमच्याखेरीज आपले म्हणायला कोणीही नाही. मालती, माझी लतिका अगदी लहान आहे. अल्लड आहे. मालती. जातो मी. (जातो)

मालती : (स्वगत) पहिल्याने मला नुसता तुरळक संशय आला, पण शेवटी खात्रीच झाली माझी. जाता जाता आधी हसल्यासारखे करून बोलले, आणि शेवटी यांचे डोळे पाण्याने भरून आले. यांच्या निर्वाणीच्या बोलण्यावरून खास यांनी आत्महत्येचा निश्चय केला आहेस वाटते. घनश्यामाचीच यांनाही भीती वाटते. बाबांच्याप्रमाणे यांचाही गळा घनश्यामांनी गुंतविला आहे कुठे तरी! का बरे घनश्याम असा सर्वांचा गळा कापायला तयार झाले? माझे लग्न यांच्याशी ठरविण्याचासुद्धा घनश्यामांचाच दुराग्रह दिसतो. इतका दुष्टावा करण्याचे घनश्यामांना काय कारण! दुसरे काय! यांना सांगितले तेच कारण! यांना ते पुरते माहीत नाही, पण मला त्याच वेळी कळून आले होते. त्या दिवशी लतिकाताई घनश्यामांना विनाकारण नाही नाही ते तोडून बोलली, त्याबद्दल घनश्याम हा सर्वांवर सूड उगवीत आहेत. तरी लतिकाताईला मी सारखी सांगत होते! लतिकाताई, लतिकाताई, हा सारा तुझ्या फटकळ बोलण्याचा परिणाम!

(राग-भैरवी; ताल-पंजाबी)

तव रसना आणी गुरू संकट ते ॥ ध्रु० ॥

चपला रसना शस्त्र दुधारी ॥

उलटत निज शिरि पुरते ॥ १ ॥

निजवाक्पटवफलरस घेणे प्राप्त कधी तिज होतो ॥ २ ॥

बिचारे धनेश्वर कसे दीनासारखे झाले आहेत ! काही होवो, अजून तरी लतिकाताईला चांगले बजावून ठेवले पाहिजे. पण आता उपयोग काय? घातवेळी तर येऊन ठेपलीच! तरी पण तिला उपदेश करायचा तो केलाच पाहिजे. (लतिका येते.) ताई, नीट बैस अशी. मी काय बोलते तिकडे चांगले लक्ष दे. मी तुला आज वाईट बोलणार आहे; फार-फर-फार वाईट बोलणार आहे; अगदी मनापासून रागाने बोलणार आहे. मी माझ्या सुखासाठी बोलत नाही, पण तुझ्या सुखासाठी बोलत आहे. माझ्या बोलण्यात एखादी चूक कुठे सापडते ती शोधून

काढण्यासाठी ऐकू नकोस. सापडलेल्या चुकीचे काय उत्तर द्यावे हे ठरविण्यासाठी ऐकताना मधून मधून विमनस्क होऊ नकोस. माझ्या बोलण्यात जेवढे खरे असेल तेच ऐकून घे; आणि शांत मनाने त्याचाच विचार कर. ताई, तुझ्या गुणाचे मोल माझ्यासारख्या गरीब आणि साध्या मुलीला कसे करता येईल? मला तुझ्या सावलीची सुद्धा सर येणार नाही. तू वैभवसंपन्न आहे, रूपसंपन्न आहेस, बुद्धिसंपन्न आहेस, प्रेमळ आहेस, सुशील, कुलीन आहेस, सर्वांचा जीव की प्राण आहेस, ताई, हे झाले; आता इतके असूनही आज तू कोणत्या

परिस्थितीत आहेस ते पाहा. आताच तुझे वडील मला भेटून गेले. त्यांचे ते निर्वाणीचे बोलणे, ती दीन मुद्रा, ती निराश वृत्ती - त्यांच्याकडे अगदी पाहवेना मला! तू अशी सदाची हसतमुख पण तुलासुध्दा रडू कोसळले असते. त्यांनी आज आत्महत्येचा निश्चय - अशी संशयाने बघू नकोस, माझा तर्क अगदी खरा आहे - आत्महत्येचा निश्चय तर आहेच, त्याबद्दल शंकाच नाही; पण माझी इतकीसुध्दा खात्री आहे की; आज रात्रीच ते आत्महत्या करणार आहेत. आणि म्हणून आज तुमच्या घरून माझे पाऊल बाहेर निघत नाही. माझ्यामागे माझ्या लतिकेचा सांभाळ कर असे त्यांनी मला किती काकुळतेने कळवळून सांगितले ! किती अजिजीने हातापाया पडून त्यांनी माझ्याकडून तसे वचन घेतले ! घनश्यामांनी तुझ्या बाबांना आणि माझ्या बाबांना कसल्या तरी अडचणीत पकडले आहे.

तेवढ्यासाठी माझ्या बाबांना मला तुमच्या घरी देणे भाग पडले. तुझ्या वडिलांना स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध माझ्याशी लग्न करण्याचे कबूल करावे लागत आहे. केवळ माझ्यापुरतीच ही गोष्ट होती, म्हणून मी आजवर तुला या गोष्टीची ओळखही दिली नाही. पण आज स्वतः तुझ्यावर प्रसंग आला आहे. घनश्यामांच्या हुकुमाबरहुकूम तुझे त्यांच्याशी लग्न करून टाकायलाही तुझ्या वडिलांना आज तयार व्हावे लागत आहे. आणि या सान्य्या अपेक्षा टाळण्यासाठी जीव देण्यापलिकडे तुझ्या वडिलांना दुसरा इलाज सापडत नाही. कैक जीवांचा आणि दोन भरल्या घरांचा असा सर्वस्वी सत्यानाश करायला घनश्याम इतक्या त्वेषाने का बरे झटत आहेत? आपणा सर्वांवर अशी आग पाखडण्याइतके घनश्याम का निष्ठुर झाले? लतिकाताई, घनश्याम मला पाहायला आले त्या दिवशा तू आणि प्रभाकरदादा त्यांना जे सारखे टाकून बोलत होता ते! तुझ्या वडिलांनी या गोष्टीचे हेच कारण सांगितले. ताई, हा सारा अनर्थपात म्हणजे निव्वळ तिझ्या बोलण्याचा परिणाम. किती तुटून पडून तुम्ही दोघे घनश्यामांच्या काळजाला घरे पाडीत होता! त्या परक्या माणसाने असा तुमचा काय अपराध केला होता बरे? आपलेपणामुळे तुमची मालती तुम्हांला अधिक असेल; पण सामान्य स्थितीतल्या घनश्यामांनी सामान्य

स्थितीतल्या मालतीला पाहायला यावे यात असे अघटित ते काय होते? हरूपाने आलेल्या अभ्यागतावर एवढ्यासाठी तशा बोलण्याचा मारा करायचा? बोलता येते म्हणून बोलत सुटायचे? आपल्या बुद्धीचा तरतरीतपणा दाखविण्याच्या भरात वाटेल त्याला वाटेल त्या वेळी आणि वाटेल ते बोलायचे? सारसारविचार म्हणून कसा तो नाहीच का? काय बोलावे याच्यापेक्षा जे मनात येईल ते कसे बोलावे याचाच विचार करणे म्हणजे विचार झाला का? प्रसंगाच्या तीव्रतेलाच शोभण्याजोगे बोलणे, बुद्धीची तीव्रता दाखविण्यासाठी बोलायचे, एकमेकांच्या चढाओढीने कोटिक्रम लढविण्यासाठी तिसऱ्यांच्या हृदयावर घाव घालायचे हाच तुमच्या बुद्धीचा, शहाणपणाचा आणि ज्ञानाचा सारांश वाटते? सरळ साध्या संसारात अष्टौप्रहर अशा आडव्यातिडव्या कोटिक्रमाने बोलण्याजोगे प्रसंगच

कोणते आहेत असे? कुणाच्या मनाला दुखविल्यावाचून एखाद्या वेळी सहजगत्या बोलण्यात चटकदार कोटिक्रम होऊन गेला तर त्याची शोभा ! पण सदानकदा तोच प्रकार? आपले बोलणे दुसऱ्याला पटले नाही तर ते चांगल्या शब्दांनी नीट समजावून घ्यायचे का लागलीच त्याच्यावर निर्दय कोटिक्रम करीत सुटायचे? नेहमी असे बोलणे चांगले का? आम्ही तुझ्या जिव्हाळ्याची माणसे, म्हणून तुझ्या बोलण्याचे कौतुक करीत आलो; पण लोक काय बोलतील अशा बोलण्यामुळे? हेच म्हणतील, की श्रीमंत बापाची लाडाने शेफारलेली एकुलती एक मुलगी, घरात वळण लावायला आई नाही, कुणी हटकायला नाही; तेव्हा बेफाटपणाने वाटेल तसे वागायला लागली, बेजबाबदारपणाने बडबडायला शिकली, आणि स्वच्छंदी निघाली! आताच पाहा तुझ्या बोलण्याने कशी वेळ आली आहे ती! माझे बाबा मला विहीरीत लोटायला तयार झाले, माझा संसार अशा पंथाला लागला, मनोहरांचा हिरमोड झाला, माझी लहान लहान भावंडे संकटात सापडली! पण मी तुला बोलले नाही; पण आज तुझ्या बोलण्यामुळे तुझ्या स्वतःच्या संसारात दुःखाचा शिरकाव झाला, तुझ्या बाबांना जीव देण्याची पाळी आली, तुझे घनश्यामांशी लग्न लावण्याची वेळ आली ! एक नुसते बोलणे, लतिकाताई, बेजबाबदारपणाचे बोलणे नडते आहे हे सारे!

लतिका : मालतीताई, किती, किती कठोर बोलते आहेस तू!

मालती : अजून कठोर बोलू नको का? अजूनसुद्धा तुझी चूक तुला दाखवायला नको का? तुला वेळेवर इतके कठोर बोलायला माझ्याखेरीज दुसरे कोणीही नाही. पण पुढे तरी सावधगिरीने वागायचे तुला समजायला हवे ना? म्हणून, लाडके लतिकाताई, म्हणूनच बरे मी अशी निर्दयपणे तुझ्याशी बोलते आहे. पुन्हा एवढे मात्र लक्षात ठेव की, आमच्या दुःखामुळे मी तुला बोलले नाही, तुझ्यासाठीच इतके बोलण्याचा प्रसंग आला. ताई, मला क्षमा कर; पण केव्हा तरी तुला हे सांगणे भाग होते.

लतिका : ताई, जा तू आता; मला एकटीला काही वेळ बसू दे.

मालती : जाते मी; पण रागाच्या भरात -

लतिका : तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगते की तुला भिण्याचे काही कारण नाही. पण तू आधी जा कशी! मला अगदी कोंडल्यासारखे झाले आहे.

मालती : (स्वगत) इंदूताईला बसायला सांगते हिच्याजवळ जरा.

(मालती जाते)

लतिका : (काही वेळ गेल्यावर स्वगत) मी अशीच्या अशी बहिरून तर गेले नाही ना ? एकदम सारे सुन्न का झाले? 'श्रीमंत बापाच्या लाडानं शेफारलेली एकुलीत एक मुलगी, घरात वळण लावायला आई नाही, कुणी हटकायला नाही; तेव्हा बेफाटपणाने वाटेल तसे वागायला लागली, बेजबाबदारपणाने बडबडायला शिकली आणि स्वच्छंदी निघाली!' मालतीताई, मालतीताई, एकदम इतके सारे खरे का ऐकवून गेली? स्वच्छंदी, लाडाने

शेफारलेली, वळण नाही. बेफाट. बेजबाबदार! लतिके, लतिके, काय तुझ्या नावाची शोभा ही! (हातांनी तोंड झाकून रडू लागते. काही वेळ गेल्यावर स्वगत) असे रडून कोय होणार! जन्मभर अशी रडत बसले तरी काही होणार आहे का? काहीच होणार नाही का? माझ्या बोलण्याने ज्यांना धाईधाई रडत बसण्याची पाळी आली आहे त्यांच्या जन्माचा रडण्याचा पत्कर मी एकटीने घेतला तर देव त्यांच्या नशिबीचे रडणे टाळणार नाही का? पण नुसत्या माझ्या रडण्याचा काय होणार? मग या सर्व जीवांच्या वरचे संकट टाळण्यासाठी मी आता करू तरी काय? (काही वेळ स्वस्थ बसून) घनश्यामांना दीनपणे शरण जाऊ? या दुखावलेल्या निर्दोष जीवासाठी त्यांच्याजवळ करुणा भाकू? हो, मानी लतिके, हो, या खेरीज दुसरा मार्गच नाही तुला. माझ्या बोलण्यानेच घनश्यामांना दुखाविले, आणि म्हणूनच ते हट्टाला पेटले आहेत. आता माझ्या बोलण्यानेच सारे निस्तरायला हवे. घनश्यामांना शरण गेल्याखेरीज - घनश्यामांना शरण ! घनश्यामांना शरण ! देवा, देवा, काय ही वेळ आणि लीस माझ्यावर !

(राग-भीमपलास; ताल-त्रिताल)

उलटा हा काळ कसा आला ॥ धु ० ॥

शिर लतादानार्थ जयाचे ।

न पदस्पर्श गमे कधि साचे ।

तच्चरणी शिर वाकविणे

अति नम्रपणे ये दैवाला ॥ १ ॥

(तोंड झाकून बसते. काही वेळानंतर इंदू प्रवेश करिते)

इन्दू : लतिकाताई, लतिकाताई, अशी काय बसली आहेस? बसू का जराशी तुझ्याजवळ ? का आपली फटदिशी रागवशील की अशी वेडीविट्टी दिसतेस आणि जवळ कशाला बसतेस म्हणून? मला तुझ्या बोलण्याची भारी भीती वाटते.

लतिका : (स्वगत) माझ्या बोलण्याची भीती! ज्याला त्याला माझ्या बोलण्याची भीती वाटते. पण आता मलाच माझ्या बोलण्याची भीती वाटू लागली आहे.

इन्दू : ताई, बोलत का नाहीस?

लतिका : इंदूताई, आज जरा माझे डोके दुखते आहे.

इन्दू : मग डोके चेपू का थोडा वेळ !

लतिका : नको, हे पाहा, अशीच जा आणि घनश्याम कुठे असतील त्यांना म्हणावे, मी बोलावले आहे, जरा येऊन जा. लवकर पाठवून दे त्यांना.

इन्दू : बरे, पण डोक्यासाठी काही औषध आणू का?

लतिका : नको. (इंदू जाते. स्वगत) घनश्यामांच्या पायावर डोके ठेवणे हेच औषध काय ते माझ्या कपाळी आहे. घनश्यामांना मी बोलवायला पाठविले खरे, पण हे कडू जहर औषध माझ्याच्याने घेवेल का? पण आता नाही म्हणून कसे चालेल? सुस्थितिल्या उन्मादातील

संगीत भावबंधन

बडबड या कालकूट औषधाखेरीज कमी व्हायची नाही. कोणत्या प्रसंगात येऊन पडले ही मी! दीन अनाथासारखे घनश्यामांना शरण जायचे? सारा स्वाभिमान सोडून - पण हा कसला स्वाभिमान! ज्या स्वाभिमानाने स्वतःची उन्नती होण्याऐवजी आसपासच्या जीवांची तिसऱ्यांच्या हाती पायमल्ली होते तो कसला स्वाभिमान! शहाणपणाची दिवटी पाजळण्याच्या भरात सर्वांच्या सुखाला आग लावली, आणि लाडक्या जीवांना आच मात्र लावली! जळो तो माझा स्वाभिमान आणि जळो ती बुद्धिमत्ता! माझ्या बुद्धिमतेमुळे प्रियजनांवर संकटे आली! ही लतिका सर्वांच्या दुःखाला कारणीभूत झाली! अभिमानी लतिके, दुसऱ्यांचे जीव तुझ्यामुळे पिळवढून निघत असताही मनाचा पीळ उलगडून तुला तुझा निर्जीव स्वाभिमान सोडता येऊ नये का? इतकीसुध्दा उदारता तुझ्या ठिकाणी नाही का? नाही; हा भलता स्वाभिमान सोडून दिला! माझ्या जिभेला प्रायश्चित हे मिळालेच पाहिजे. लतिका स्वतःच्या सुखासाठी काही स्वाभिमान सोडीत नाही. स्वतःच्या जिवाच्या भीतीने अशी गाईसारखी गरीब झाली नाही, तर केवळ माझ्या बोलण्यामुळे दुखावलेल्या जीवांना संकटमुक्त करण्यासाठी माझ्या उद्दामपणामुळे सालस निर्दोष प्रियजनांवर आलेली आपत्ती टाळण्यासाठीच मी स्वाभिमान सोडून घनश्यामांच्या चरणी देह अर्पण करायला तयार झाले, याच गोष्टीमुळे मला आनंद वाटायचा नाही का? या कल्पनेमुळेच मला किती समाधान - किती आनंद वाढू लागला आहे! घनश्यामांशी विवाह करून - घनश्याम! घनश्याम! घनश्याम! ज्यांच्या नावाचासुध्दा मनोभावाने तिटकारा केला त्यांच्याच नावाने नदून पतिस्वरूपात परमेश्वर समजून त्यांची आजन्म पूजा तरी कशी करता येईल मला? त्यांचा मनोमय द्वेष करीत राहणे - पण स्त्रीधर्माला हे कसे शोभले? नाही, तसा प्रसंग आलाच तर त्यांच्यावर प्रेम करायला, भक्तिभावाने त्यांची पूजा करायला मला शिकले पाहिजे. लतिके, आपल्यामुळे दुसऱ्यांना दुखात पाडण्यापेक्षा आपणच दुःख-द्वेष पोटात गिळायला तयार होणे बरे नाही काय? देवा, देवापितरांच्या साक्षीने लग्नाची माळ गळ्यात घालताक्षणीच पहिल्या तरल स्पर्शामुळे माझ्या हृदयाला एकदम इतका धक्का बसू दे की, त्यासरशी साऱ्या गेल्या गोष्टींचा आठवण नाहीशी होईल, आणि पुनः डोळे उघडताच मला घनश्यामांच्या मूर्तीच्या ठिकाणी, देवा तुझी प्रेमस्वरूप मूर्तीच दिसू लागेल.

(राग-बेहाग; ताल-पंजाबी)

सकल चराचरि या तुझा असे निवास ॥ ध्रु० ॥

पाषाणाच्या अससि जरी मूर्तीमधी ।

उपलहृदयि वससि खास ॥ १ ॥

(घनश्याम येतो)

घनश्याम : आपण पुनः मला बोलवणे पाठविले! मला तूर्त आपल्याला भेटण्याची किंवा आपल्याशी बोलण्याची काहीच गरज नव्हती. आलो म्हणून आलो झाले!

लतिका : आपल्याला तसदी दिल्याबद्दल क्षमा करा. आपल्याला माझ्याशी बोलण्याची गरज नाही, पण आज मला आपणाशी बोलण्याची गरज आहे.

घनश्याम : काय बोलणार आहा तुम्ही ?

लतिका : माझ्या सर्व प्रियजनांचे प्राण आपल्या हाती आहे. हे मला माहीत आहे. माझ्या उद्धाम भाषणामुळे खवळून आपण सर्वांचा छळ करण्यास तयार झाला आहात. घनश्याम, आज आपल्यापुढे सारा उद्धामपणा, सार स्वाभिमान मी सोडून दिला आहे. माझ्या निरपराधी प्रियजनांवर दया करा अशी आज मी तुमच्या चरणी दीनपणाने याचना करित आहे. माझ्या बोलण्याच्या प्रायश्चित्तासाठी मी आपल्या देहाचे दान करायला तयार आहे.

घनश्याम : पण हे दान मी काय म्हणून घेत बसू ? जे आज मला हाताने हिसकावून घेता येते त्याच्यासाठी हात पसरण्याचे मला काय कारण आहे? शिवाय आपल्या देहाचे दान कोणत्या नावाने घेऊ? भिक्षा म्हणून, जोगवा म्हणून की गोग्रास म्हणून घेऊ ?

लतिका : भिक्षा म्हणा, जोगवा म्हणा किंवा गोग्रास म्हणा; काय वाटेल ते म्हणा, पण पुनः पदर पसरून सांगते की, मला माझ्या अपराधासकट पदरात घ्या.

(राग-पूर्वी; ताल-त्रिताल)

करि याचना चरणांप्रती ।

अवमानु ती नका ही हो विनंति ॥ ध्रु० ॥

देहा या व्हा पति ।

इष्टा त्या या गति ।

त्याची मज न क्षिती ॥ १ ॥

मद्दोषाचे धनी ।

आस ते मानुनी ।

न छळा अदयमति ॥ २ ॥

घनश्याम : पण मला वाटते आपणाला पदरात घेतले तरी आपल्या हृदयी हृदयाचा तरी मला लाभ होणार नाही. आपण मला असे बजावून सांगितले आहे. आपल्या मनाचा पीळ तसाच राहणार! कालपर्यंत आपली कुरकूर चालूच होती! हे मला कसे खपेल? मी तर असा बेपर्वाईने वागणारा! पायातली वहाण पायातच बाळगणारा व्यवहारी मनुष्य मी! आज आपले डोळे उघडल्यासारखे दिसतात!

लतिका : कालच्या बोलण्याची मला क्षमा करा. नव्याने पायमल्ली होऊ लागली म्हणजे मेल्या कातड्याची वहाणसुध्दा थोडी कुरकूर करिते, मग मी तर जित्या रक्तमांसाची मुलगी आहे! मला पायातली वहाण म्हणा किंवा काही म्हणा! नाही हो, लतिका इतकी दीन

कुणापुढेही झाली नाही; लतिकेने स्वाभिमान सोडला नव्हता; पण प्रियजनांच्या सुखासाठी मी वाटेल तो कमीपणा घ्यायाल तयार झाले आहे. पायातरी वहाणच काय, पण माझ्या अपराधामुळे माझ्या निर्दोष प्रियजनांना आपण पायाखाली तुडवून टाकू नये म्हणून आपली पायधूळ व्हायलासुध्दा मी तयार आहे. माझ्या बोलण्यामुळे नाहक दुःख भोगणाऱ्या जीवांसठी मी स्वाभिमानशून्य झाले आहे. सांगा, घनश्याम, सांगा, तुम्हांला आणखी किती लाजिरवाण्यासारखी शरण देऊ?

घनश्याम : आपल्या मनातला खराखुरा पीळ अजून जसाच्या तसाच आहे. तुमच्या आमच्यासारखी बाणेदार माणसे स्वतःच्या सुखदुःखाची फारशी पर्वा करीत नाहीत, हे मी स्वानुभावाने जाणतो, त्या दिवशीसुध्दा आपला अभिमान आपल्या प्रियजनांना सुख करण्याबद्दल होता. आजही त्याच हेतूने आपण या स्वार्थत्यागाला पिळदारपणाने तयार होत आहा. लतिके, तुझ्या प्रियजनांना सुखी व्हायला सवड करून देऊ काय? नाही, स्वार्थत्यागाचे हे अभिमानी समाधान मी तुला लाभू देणार नाही. तुझ्या प्रियजनांच्या सुखाची माती माती केल्याशिवाय मी राहणार नाही.

लतिका : घनश्याम, घनश्याम, का हो असे निष्ठुर होता? असा छळ का करता? असे दुःख का देता?

घनश्याम : गरजवंताला अक्कल नसते म्हणतात ते काही खोटे नाही. आपल्याला माझ्याशी बोलण्याची गरज आहे; पण बोलण्याची अक्कल मात्र नाही. मी असा निष्ठुर का होतो, असा छळ का करतो आणि असे दुःख का देतो असे विचारता होय? शरम नाही वाटत असे विचारायला? त्या दिवशीच्या आपल्या वाग्बाणांचा आपणाला विसर पडला वाटते? लतिके, बाण जिथून सुटतो तिथे त्याची काहीच साक्ष राहात नाही; पण जिथे जाऊन भिडतो तिथे जखम होते आणि जखम बरी झाली तरी कायमचा वण तरी राहतोच. कुठल्याशा आजारात रोगी देहासाठई वाटेल त्या दुसऱ्या देहाच्या जित्या मासांचा पुरवठा केलेला चालतो म्हणतात; पण हृदयाची जखम भरून काढण्यासाठी मात्र वैरी हृदयाच्याच तडफडत्या तुकड्यांची भर करावी लागते. त्या दिवशी आपल्या शिकलेल्या कळपातून एखाद्या नवशिक्या जनावराप्रमाणे माझी हकालपट्टी करिताना आपण काही तरी विचार केला का? असा काय मोठा अपराध केला होता मी आपला? मी हलक्या दर्जाचा असेन, सर्पाप्रमाणे दुष्ट असेन किंवा वाघाप्रमाणे क्रूर असेन; पण म्हणून मला सुखदुःख, मनोवृत्ती ही काहीच नसतील का? बेजबाबदार मुली, शस्त्राने वाघाचे सुळे पाडताना किंवा दगडाने सापाचे डोके ठेचताना माणसाला काय वाटते की त्या प्राण्यांना दुःखच होत नाही म्हणून! अखेरच्या अवसानामुळे वाघाच्या सुळ्यांनी त्या शास्त्राला करकोचे पडले किंवा दगडाला सापाच्या डोक्यातले विष लागले तर त्याबद्दल जबाबदार कोण? या प्रश्नाचा आपल्या मनाशी विचार करा, आणि मग मला असले बेअकली प्रश्न करा.

लतिका: आपले सारे बोलणे सर्वस्वी मान्य आहे. मी आपल्याला अतिशय कठोर बोलले खरी; पण त्याबद्दल माझे मलाच शासन करा एवढीच आपल्याजवळ प्रार्थना आहे. बोलण्याबद्दल शासन त्या गरीब, सालस, निर्दोष माणसांना का देता? माझ्या वडिलांनी आपला काय अपराध केला होता? मालतीने आपल्या मनाला कधी दुखाविले? एकाच्या अपराधासाठी दुसऱ्याला शिक्षा करण्याचे काय कारण? आपले पाय धरते; पण त्या बिचान्यांना क्षमा करा.

घनश्याम : काळ्याकुट्ट अंधाराप्रमाणे काळ्या अंतःकरणातही अमक्या तमक्याचा भेद उरत नाही; आणि धगधगीत निखाऱ्यावर पाणी टाकले म्हणजे त्याचा सर्वस्वी कोळसा होतो, पण तेजस्वी माणसाच्या आशेवर पाणी पडू लागले तर त्याचे अंतःकरण तेवढे काळेठिक्कर पडते; त्या दोन गोष्टींचा एका मेळाने विचार करा म्हणजे झाले! आणखी सांगू का एकाच्या अपराधासाठी दुसऱ्याला शिक्षा करण्याचे काय कारण ते? एकीला मागणीसाठी विचारलेल्या प्रश्नांची दुसरीने उत्तरे देत सुटण्याते जे कारण तेच!

लतिका : घनश्याम, इतके आर्जवून जीव तोडून सांगितले तरी तुम्हांला दयामाया कशी हो येत नाही ?

घनश्याम : काय संबंध दयामाया येण्याचा? ज्या गोष्टीचा मला मुळीच अनुभव नाही तिचे मी दुसऱ्याला कसे प्रत्यंतर पटवून देऊ? कोणी कधी माझ्यावर दयामाया केली आहे म्हणून मोबदल्याखातर मी दुसऱ्यावर दया करू? कोणत्या मनुष्याने माझ्यावर निरपेक्ष, शुद्ध, असंबद्ध दया केली आहे? टिचभर उघड्या नागड्या देणगीखेरीज मानवजातीने आजवर या एकलकोंड्या घनश्यामावर काय उपकार केले आहेत? जिथेतिथे मला अनादर, तिरस्कार, साहाय्यशून्यता आणि परकेपणा यांचा अनुभव येत गेला आहे. अनुदारवृत्तीच्या स्वार्थापरायण अशा या जगात शुद्ध स्वरूपाचा दया कुठेच पाहायला मिळत नाही. स्वार्थनिरपेक्ष हेतुशून्य दयेचा एक शब्द मला कुणी दिला असता तर मी त्याचा सात जन्मांचा ऋणी होऊन बसलो असतो. नाही, घनश्यामाला अजून कुठे अशी दिव्य दया दिसली नाही. बापाने मुलाला पोसायचे, आईने मुलीला जपायचे किंवा नवऱ्याने बायकोला नटवायचे ही काय निरपेक्ष दया झाली? स्वार्थासाठी एकमेकांना साह्य करायचे, सुखाच्या वेळी नावलौकिकासाठी दुबळ्यांना हात द्यायचा, ही दयेची दरिद्री सांगे आहेत. माणसाची मादी आपल्या भुकेल्या पिलांना दूध पाजते आणि राक्षसीण आपल्या पोरांचा फराळ करून आपली भूक भागविते? मग एकीला राक्षसवृत्ती का म्हणायचे, आणि दुसरीला माणुसकीचा दाखला का द्यायचा? लतिके, दयामाया हे सारे शब्द रिकामटेकड्या भाषापंडितांनी कोशाच्या खोगीर भरतीसाठी तयार केले आहेत. जगाच्या बाजारात निर्व्याज दयेची हुंडी ओळखीवाचून व्यवहारी मनाला पटत नाही.

लतिका : घनश्याम, तुम्हा अलौकिक बुद्धीचे पुरुष आहात. अशी निरपेक्ष दया जगाला अजून दिसली नसेल तर तुम्ही दाखवा, आणि या पहिल्या यशाचे भाग्यशाली अधिकारी व्हा. घनश्याम, क्षमा करा; दया करा! माझ्या प्रिय आत्मांच्या सुखासाठी, बेजबाबदार बडबडण्याच्या प्रायश्चितासाठी, हे पाहा, तुमच्या पायांवर मी मस्तक ठेविते. घनश्याम माझ्या दीनदुबळ्या दुनियेकडे दयार्द्र दृष्टीने पाहिल्यावाचून मी तुम्हांला जाऊ देणार नाही. तुमच्या हृदयाला दयेचा पाझर फुटे पर्यंत तुमच्या चरणावरचा हा अश्रूंचा अभिषेक मी थांबाणार नाही.

(त्याला नमस्कार करते)

घनश्याम : असल्या बेवकूब सोंगाने मी फसायचा नाही. माझ्या हृदयाला पाझर? हृदयाची क्रिया बंद पडल्यामुळे मनुष्य ताबडतोब मरतो हा वैद्यशास्त्राला सिध्दान्त माझ्या बाबतीत सर्वस्वी चुकीचा ठरलेला आहे. हृदयाची क्रिया तर काय, परंतु मला मुळी हृदय क्रिया तर काय, परंतु मला मुळी हृदयच उरले नाही. बुद्धिमतेच्या विजयातच सुख मानायाची पहिल्यापासून सवय लागल्यामुळे, विचाराप्रमाणेच माझे विकार, इच्छा, भावना यांचा उदभवही माझ्या बुद्धिप्रधान मस्तकात होत असतो; आणि त्या मस्तकाचा अंत आपणाला कधीच लागायचा नाही. आपला नुसता हात धरल्यामुळे आपले हृदय ज्याप्रमाणे माझ्या हाती लागण्यासारखे नाही, त्याप्रमाणे नुसते माझे पाय धरल्यामुळे आपल्याला माझे मस्तकही मिळायचे नाही; कारण हातापासून हृदय दोनच हात दूर असते, तर पायांपासून डोके साडेतीन हात अंतरावर असते! लतिके, ज्या तोंडाने हे अकलेचे तारे तोडीत होतीस, त्याच तोंडाला असे खडे चारताना मला कल्पांतापर्यंतसुध्दा दया येणार नाही. लतिके, जातो मी. (जातो)

लतिका : (उठून स्वगत) हृदयाच्या चिंधड्या आणि मनाची माती करून घेऊन असे खडतर प्रायश्चित्त जिवाभावाने भोगले, पण व्यर्थ गेले, पण सर्वस्वी व्यर्थ गेले का? केलेली तपश्चर्या का म्हणून फुकट जाईल ? या प्रायश्चित्तामुळे माझ्या मनाला तरी किती समाधान वाटते आहे! माझ्यामुळे दुखावलेल्या जीवांच्या सुटकेसाठी जितके करता आले तितके मी केले. माझ्या प्रामाणिक प्रयत्नाला यश आले नाही ही परस्वाधीनची गोष्ट आहे. अभिमानाच्या भरात घनश्यामांना दुखविले आणि त्यामुळे सर्वांना संकटात लोटले. आज अभिमान सोडून देऊन घनश्यामांच्या जवळ मोकळ्या मनाने क्षमा मागून आणि सर्वांच्यासाठी दीनवाणी करुणा भाकून माझ्या बेजबाबदार पातकाच्या ओशाळवाण्या ऋणातून मी मुक्त झाले. आता उघड्या डोळ्यांनी देवाच्या मूर्तीकडे पाहून त्याच्याजवळ दयेची याचना करण्याचा माझ्या मनाला अधिकाराचा धीर आला. देवा, अजून - अजून किती अंत पाहता? लतिकेने आणखी किती प्रायश्चित्त भोगायला पाहिजे? प्राणिमात्र परमेश्वराचे स्वरूप असते असे म्हणतात; मग देवा अजूनही माझ्यापुढे या घनश्यामांच्या

निर्दय अवताराने का उभ राहता! अनंतस्वरूप लीलावतारी परमेश्वरा, या दीन हीन लतिकेला एखाद्या प्रेममय, दयाशील, सौम्य स्वरूपात दर्शन का देत नाही? आपल्या इतक्या प्रेमळ दर्शनांपैकी एखादे दर्शन या लतिकेला द्या.

(प्रभाकर येतो)

प्रभाकर : (स्वगत) त्या गवयाची लबाडी सांगण्यासाठी लतिकेशी बोलावे की नाही? पुष्कळ विचार करूनसुद्धा ठाम निर्णय होत नाही. बोलावे झाले. (पाहून उघड) लतिके, लतिके! (ती रडू लागते) लतिके, लता, हे काय? रडायला काय झाले असे एकदम?

लतिका : आज हा रडका दिवस कुठून उगवला आहे कुणास ठाऊक?

प्रभाकर : पण असे दिवसभर रडत बसण्यासारखे संकट तरी तुझ्यावर कोणते आले आहे? आणि काहीही झाले असले तरी ते आपल्या माणसाजवळ सांगायला नको का?

लतिका : क्षमा करा, प्रभाकर! मी सर्वांचाच अपराध केलेला आहे; पण त्यातल्या त्यात तुमची तर मी फारच अपराधी आहे, प्रभाकर, आजवर तुम्हांला प्रेमाची अगदी वेडी वचने देऊन आज मी तुमचा विश्वासघात केलेला आहे. प्रभाकर, माझ्या बेजबाबदार बडबडण्यमुळे माझ्या प्रियजनांवर आलेली संकटे दूर करण्यासाठी, त्यांचे गुंतलेले गळे सोडविण्यासाठी, अगदी नाईलाज होऊन मी माझा देह विवाहाच्या वचनाने दुसऱ्याच्या चरणी अर्पण केला आहे. या पापिणीने आपणा दोघांचाही पूर्ण प्रेमभंग केलेला आहे. प्रभाकर, तुमचा असा विश्वासघात करण्यापूर्वी मी तुम्हांला नुसते एका शब्दाने कळविलेसुद्धा

नाही. प्रभाकर, माझ्या बाळपणापासूनच्या जिवलग मित्रा! अशा विश्वासघातकी प्रेमपातकी लतिकेची यापुढे साध्या आदराने तरी आठवण करणे शक्य आहे का? प्रभाकर, मी तुम्हांला काय तोंड दाखवू? माझ्या नावाचासुद्धा तुम्ही तिटकारा करायला लागाल.

प्रभाकर : मुळीच नाही. तू काय म्हणतेस हे मला जरी स्पष्टपणे कळलेले नाही, तरी तू हा स्वार्थत्याग आपल्या प्रियजनांसाठी करित आहेस; लतिके, यामुळे तुझ्याबद्दल तिटकारा ना वाटता उलट आदरपूर्ण अभिमान वाटेल! भावी काली संसारात संन्यस्त वृत्तीने कधीकाळी फिरताना तुझ्या घरावरून जाण्याचा प्रसंग आला, तर माझ्या शेजारून येणाऱ्या जाणाऱ्या अनोळखी मनुष्यालासुद्धा क्षणभर थांबवीन. तुझी मूर्ती दाखवून त्याला आपल्या प्रेमभंगाची सर्व कथा सांगेन. “या सर्वगुणसंपन्न प्रेमळ बालेने केवळ आपल्या प्रियजनांच्या सुखासाठी बाळपणापासून रचीत आणलेली प्रेमाच्या संसाराची मांडणी आपल्या धैर्याने आपल्या हाताने मोडून टाकली! प्रियजनांसाठी हिने स्वतःच्या सुखावर पाणी सोडले!” थांबविल्याबद्दल शेवटी क्षमा मागून शेवटी त्याला अभिमानानेही सांगेन की, ही माझ्या प्रेमाची निवड होती! लतिके, दुर्दैवाच्या ताब्यात सापडलेल्या या जगात मनोभंग, प्रेमभंग आणखी आशाभंग या गोष्टी अगदी साहजिक होऊन बसल्या आहेत. या चंचल जगात प्रेमाचे खेळ इतक्या तीव्र त्वरेने चालत असतात की, कधी कधी पहिल्या चुंबनाने रंगलेले गाल तत्क्षणीच शेवटच्या

संगीत भावबंधन

विरहाच्या अश्रूंनी धुऊन टाकण्याची पाळी येते. लता, सौंदर्याचा प्रत्यक्ष लाभ होणे हे तर या जगात अतिशय विरळ आहे; खऱ्या परंतू सुंदर वस्तूची मार्मिकपणाने पारख करण्याचे भाग्यसुध्दा फार थोड्यांच्या कपाळी असते. स्वार्थत्यागाने जरी तू मला अंतरलीस तरी निवडीबद्दल मला अभिमान वाटत राहिल!

(राग-काफी; ताल-त्रिताल)

धन्यता गणी । त्या सुखी जे मल्ललाटी ॥ धु० ॥
उज्ज्वलदिव्यरूपगुणमंडित मिळत रत्न निरखावया ।
मूल्य तयाचे पारखण्याचे भाग्य थोर लाधेहि या ।
समाधान यातचि या ह्या ।
तिळ न विषाद शिवे तया ।

विलसे ते जरि अन्यशिरोहृदि, उक्ति मानि नच खोटी ॥१॥

पण लतिके, सर्व दृष्टींनी विचार करूनही हा स्वार्थत्याग अवश्यच आहे का? या संकटावर काही उपाय नाही का?

लतिका : नाही हो; आपल्या त्या दिवशीच्या बेजबाबदार बडबडण्यामुळे बाबा इतक्या संकटात सापडले आहेत, की त्यांची इच्छा नसताना ते मला परक्याच्या पदरी बांधायला तयार झाले आहेत.

प्रभाकर : (स्वगत) मोरेश्वराला त्या दिवशी वाटेल ते बोलताना मलासुध्दा वाटत होते, का याने हे आपल्या बापाला सांगितले तर त्याचा परिणाम ठीक लागणार नाही म्हणून. अर्थातच, मुलाच्या झालेल्या अपमानामुळे त्याच्या बापाने आपल्या भागीदाराला आपल्या मुलाला मुलगी न दिल्यास सारी कुलंगडी निर्दयपणाने बाहेर काढण्याची भीती घातली असेल. पेढीच्या बाबतीत धनेश्वरकाकांच्याबद्दल बोभाटा आहेच. (प्रकट) लतिके, या संकटाला दुसरा कोणताही उपाय नाहीच का?

लतिका : अगदी कोणताही नाही; घनश्यामांनी बाबांना काय दहशत घातली आहे न कळे, की ते अगदी आत्महत्यपर्यंत -

प्रभाकर : घनश्याम? यात घनश्यामाचा काय संबंध ?

लतिका : मग ही संकटे कोणी आणली असे तुम्ही समजता? आपल्या दोन्ही घरांना - तुम्हांला कसे कळले नाही कुणास कळे! घनश्यामच अशी आग लावायला तयार झाले आहेत.

प्रभाकर : अस्से! जरा थांब. माझी खात्री नसली तरी खात्रीचा तर्क तरी आहे खास, की घनश्यामाने आणलेल्या या संकटांना दूर करण्यासाठी देहार्पणाखेरीज दुसरा इलाज खात्रीने आहेच आहे. लतिके, त्या आंधळ्या कानड्याच्या पोटात शिरण्याची काही युक्ती आहे का?

लतिका : त्याने काय होणार?

प्रभाकर : नीट आठवण कर. धनेश्वरकाकांनी मराठी माणसांना बंदी केली त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी मी आणि तो कानडी आंधळा दोघेही तुमच्या घरी आलो. प्रेमाच्या उतावळेपणामुळे आणि उपजत उतावळ्या स्वभावामुळे माझे येणे स्वाभाविकच होते. पण मला सांग, घनश्याम अशा पडत्या फळाच्या आज्ञेने दुसऱ्याच दिवशी त्या आंधळ्याला का घेऊन आला? त्या आंधळ्याला गुजराथी येते हे घनश्यामाला माहित होते. एवढ्यावरून घनश्यामाची आणि त्याची थोडी तरी पहीली ओळख शाबीत होते. आता दुसरी गोष्ट : बिंदूताईने मला खात्रीने सांगितले की त्याला मराठी चांगले येते आणि तो आंधळाही नाही म्हणून. घनश्यामाने धनेश्वरकाकांना बजावून सांगितले होते की याला मराठी येत नाही म्हणून. तिसरे, हा तोतया आंधळा घरात आल्यापासून थोड्याच दिवसांनी हा प्रकार सुरू झाला. या सर्व गोष्टींच्या एकदम मिश्रणाने अनुमान काढ पाहू ! सरळ सरळ एवढ्याच गोष्टी निघू शकतात की, हा गवई आंधळा नाही, याला मराठी येते हे सारे घनश्यामाला माहित आहे. घनश्यामाने धनेश्वरकाकांना पेचात आणिले ते याच्या मदतीने. म्हणून म्हणतो की, या आंधळ्याचा अंत लागला तर काकांच्यावर घनश्यामाने आणलेल्या संकटाचे स्वरूप खात्रीने लक्षात येईल. त्याला मनमोकळेपणाने बोलावयाला लावणे शक्य आहे का?

लतिका : इतकी सोपी दुसरी गोष्ट कोणतीच नाही. ते माझ्याकडे लागले.

प्रभाकर : तर मग याच पावली त्याच्याकडे जा. चल, सगळी हकीकत मला स्पष्टपणे सांग. मालतीताई किंवा मनोहर यांना यांपैकी काही माहित आहे का?

लतिका : मालतीताईला माझ्यापेक्षा या सगळ्या गोष्टींची जास्त माहिती आहे.

प्रभाकर : मी तिला बोलवायला पाठवितो. आधी त्या गवयाकडे चल. लतिके, वेळ मुळीच घालवू नको.

(जातात)

•

प्रवेश चवथा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. महेश्वर बसलेला)

महेश्वर : (स्वगत) कंटाळा आला बुवा या आंधळेपणाचा! या जगात खरेखुरे आंधळे असून वावरता येत नाही. डोळस असले तर डोळसाप्रमाणेच नेहमी वागणे हे त्याहीपेक्षा कठीण जाते. पण डोळे असून आंधळ्याप्रमाणे वागणे हे शिकंदर काम आहे. नकली आंधळेपणाची खात्री किती ठिकाणी पटवून द्यावी लागते! काल दुपारीच तो बिचारा म्हातारा नोकर निजला होता. आंधळेपणा शाबीत करण्यासाठी मला त्याच्या पोटावर पाय देऊन पुढे जाण्याचा प्रयत्न करावा लागला! बाकी आम्ही नोकरांनी एकमेकांच्या पोटावर पाय आणण्याचा प्रयत्न

केला तर गैरशिस्त नाहीच म्हणा! बरे, हे झाले; शिवाय काचसामानाशी किती लीला करावी लागते त्याची मोजदादच नाही. जमिनीवर असलेले बहुतेक काचेचे पदार्थ मला पायांनी जमीनदोस्त करावे लागले. माझी नजर आता धनेश्वराच्या त्या आरशीवर आहे. (पाहून) अरे बाप रे, ही लतिका आली वाटते! चला डोळे बंद! (लतिका येते)

(महेश्वर तंबोज्याशी कारभार करतो)

लतिका : गवईबुवा, तो तंबोरा ठेवा खाली. तुमची माझ्याबद्दल सहानुभूती आहे म्हणता, मग हे आंधळ्याचे सोंग का चालू ठेवलेत माझ्यासमोर? इंदुताईकडून मला कळले आहे की, तुम्हांला मराठी चांगले येते, आणि बिंदूताईने मला सांगितले की तुम्ही डोळस आहा म्हणून. अशा प्रतारणा का बरे करता? उघडा डोळे एकदम!

महेश्वर : (स्वगत) अखेर या दोघी कारट्यांनी या कानापासून त्या कानापर्यंत गळा अगदी साफ कापला!

लतिका : खरोखरीच मी रडत होते. बाबांच्यावर आणि स्वतः माझ्यावर घनश्यामांनी इतकी संकटे आणली आहेत की नकोसे झाले आहे; आणखी या कामात तुम्ही त्यांना साह्य करता आहा!

महेश्वर : लतिकाबाई, मी तुमच्याजवळ खोटे बोलत नाही. तुम्ही म्हणता ते खरे आहे. तुमच्यावर घनश्यामांनी संकट तरी काय आणले आहे?

लतिका : महेश्वर, काय सांगू तुम्हांला? बाबांना कसलीशी भीती घालून घनश्यामांनी त्यांना असा गळ घातला आहे, की माझे बाबांनी घनश्यामांशी लग्न लावून घ्यावे; आणि हे लग्नसुध्दा दोन दिवसांच्या आतच घडवून आणण्याचा कृतनिश्चय झालेला आहे.

महेश्वर : घनश्याम स्वतःच तुमच्याशी लग्न करणार आहे? तुमची खात्री आहे?

लतिका : क्षणभरात वाटेल तर तुमचीसुध्दा खात्री करून देईन.

महेश्वर : (स्वगत) थीक, घनश्यामाने माझा उपयोग तर चांगला करून घेतला! आंधळ्याने पीठ दळण्यापैदीच हा प्रकार झाला! पण यापुढे असल्या मनुष्यासाठी या बिचाऱ्या सदगुणी कुटुंबाशी दगलबाजी करीत बसण्याचे मला काय कारण आहे? (प्रभाकर येतो) (उघड) बरे, लतिकाताई, आता मला सांगा, माझ्याकडून तुम्हांला काय साह्य हवे? मात्र माहिती देण्यापलीकडे माझ्याकडून आपणास फारशी मदत होणार नाही.

प्रभाकर : मी - तुमचे खरे नाव काय?

महेश्वर : महेश्वर,

प्रभाकर : महेश्वर, मी लतिकेच्या अगदी विश्वासातलाच आहे. माझ्याशी तितक्या मनमोकळेपणाने बोलायला हरकत नाही. प्रथम हे सांगा, घनश्यामाने तुम्हांला या घरात आणल्यानंतर तुमच्याकडून काही कामगिरी करून घेतली काय? आणि धनेश्वरकाकांना घनश्यामाने पेचात तरी कोणत्या पकडले आहे?

महेश्वर : इथे आल्यापासून त्याने मजजवळून एकच काम करून घेतले आणि ते म्हणजे काकासाहेबांच्या खासगी कागदांतले काही कागद चोरणे हेच होय. माझी समजूत अशी आहे की, त्या कागदांतच सर्व काही आहे.

प्रभाकर : कशावरून ?

महेश्वर : ही चोरी करण्यापूर्वी मी जेव्हा आपल्याला किंचित भीती वाटल्यासारखे दाखविले तेव्हा त्याने मला तीनतीनदा बजावून सांगितले की, कागद हस्तगत होईपर्यंत काय ती तुला भीती आहे. एकदा कागद आपल्या हाती आल्यानंतर आपली चोरी राजरोस उघडकीला आली तर त्यापासून आपल्याला काहीएक भय नाही. यावरून मला वाटते की, ते कागदच सर्व भानगडीच्या मुळाशी असले पाहिजेत. ह्या कामगिरीबद्दल माझा लतिकाताईशी विवाह लावून देण्याचे त्याने मला वचन दिले होते; आणि मीसुद्धा मूर्खाप्रमाणे फसून शेवटी चोरी करायला तयार झालो. स्वार्थामुळे मनुष्य अगदी आंधळा होतो तो असा!

प्रभाकर : कागदाबद्दलता तुमचा तर्क अगदी बरोबर आहे. लतिके, तुझ्या सगळे लक्षात आले असेलच!

लतिका : हं! मला ही धास्ती पहिल्यापासून होतीच.

प्रभाकर : महेश्वर, एवढ्यामुळे सगळ्यांची सुटका होत नाही. काय करावे आता? धनेश्वर जर कागद चोरीस गेल्याबद्दल बोभाटा करित नाहीत तर आपणाला तरी कसा करता येणार? घनश्यामाचे दुसरे एखादे कुलंगडे हुडकून काढण्याशिवाय इलाज नाही.

महेश्वर : मी सांगतो आणखी एका पोलिसांचा वेष घेऊन एकदा याने धुंडिराज नावाच्या वृद्ध गृहस्थाजवळून असाच एक कसलासा कागद लिहून घेतला आहे.

प्रभाकर : धुंडिराज? म्हणजे काकासुद्धा घनश्यामाच्या पेचात सापडले आहेत तर! लतिके, फार गोष्ट उघडकीला येतीलसे वाटते. महेश्वर या माहितीचा मात्र उपयोग होण्यासारखा आहे खास. पोलिसाचा वेष घेऊन हिंडणे हा चांगलाच सरकारी गुन्हा आहे. पण त्या वेषात तरी त्याला आपल्याला पुन्हा कसे पकडता येईल? कारण मागच्या वेळच्या गोष्टीचा आपल्याला काहीच उपयोग होण्यासारखा नाही. तिथे काका संकटात पडण्याची धास्ती वाटते.

ह्याघाईने मालती येतेह

मालती : बघितलेस लतिकाताई? तुझ्या वडिलांनी आत्महत्येची आजच तयारी केली आहे. (थबकत) कारण हे बघ त्यांनी आपले मृत्युपत्र तयार करून ठेवले आहे, आणि माझ्या बाबांना ट्रस्टी नेमले आहे. मृत्युपत्रावर तारीख आजचीच आहे. लतिकेला संभाळा हे मात्र मला आणखी बाबांना ते मधून मधून सारखे काकुळतीने सांगत होते. आजची रात्र त्यांच्यावर अगदी सारखी नजर ठेवली पाहिजे.

प्रभाकर : (क्षणभर विचार करून एकदम) ताई, खरोखरीच आत्महत्या करणार आहेत का आज धनेश्वरकाका? अहो महेश्वर, आत्महत्या करून धनेश्वर आज आपल्या हातून कायमचे जात आहेत असे जर घनश्यामाला खात्रीपूर्वक कळले तर तो काहीतरी उपायाने आत्महत्या थांबविण्याकरिता पुन्हा पोलीसवेषात येईल का? कठीण आहे. नेमका पोलीसवेषातच का यावा?

महेश्वर : तो मी आणतो.ते काम माझ्याकडे लागले. त्याला असल्या गोष्टींची फार हौस आहे. पण त्याने होणार काय?

प्रभाकर : आपण खरोखरीच्या फौजदारांना आणून ठेवावे, आणि आत्महत्येच्या ऐन वेळी घनश्याम काकांना पकडण्यासाठी पोलीसवेषाने पुढे आला म्हणजे त्याला फौजदारसाहेबांच्या ताब्यात - घा - वा तसे नाही; त्याने घनश्याम पोलीसताब्यात सापडेल खरा, पण काका मात्र आत्महत्येच्या प्रयत्नाबद्दल खोट्या पोलिसाएवजी खऱ्या पोलिसाच्या हाती खरोखरीच सापडतील. मोठीच पंचाईत आहे.

लतिका : ती नाही पंचाईत इतकी. त्याचा उपाय मी सांगते. हं, ऐका. (मालतीच्या कानात काही सांगते) अन् आयत्या वेळी सांगावे की सरबत आहे म्हणून. यात कठीण काय आहे?

प्रभाकर : जमली तर ठीक आहे ही युक्ती! बरे, पुन्हा मोठी अडचण आलीच. अशाने काका सुटले आणि एकटा घनश्याम सापडू लागला तर तो जिवावर उदार होऊन त्वेषाने काकांना गुंतविण्यासाठी ते कागद पुढे करील. छे: ते कागदच हाती येईपर्यंत घनश्यामाशी वैर करण्यात काही अर्थ नाही.

(मनोहर येतो व डबा पुढे ठेवतो)

मनोहर : हा पाहा एक चमत्कार! या चमत्काराचा जन्म स्मशानात दगडाच्या पोटी झाला.

(प्रभाकर, मालती, लतिका डबा उघडून पाहतात व कागद वाचतात)

महेश्वर: हेच ते कागद. अनं तो दुसरा जो कागद तो धुंडिराजाजवळून पोलीसवेषात लिहून घेतलेला.

प्रभाकर : सगळेच काम झाले. पण कागद सगळे आहेत का हे? दम खा. (मोजतो, मोजून झाल्यावर) का हो महेश्वर, किती होते कागद?

महेश्वर : एकवीस.

प्रभाकर : बरोबर एकवीसच आहेत. मनोहर, हा परमेश्वर तुला कुठे पावला? एका झटक्यासरशी सर्वांचीच संकटातून मुक्तता झाली. आता असे करा.

लतिका : थांबा आधी. मालतीताई, तू बाबांच्याबर नजर ठेव; आणि बाबा काय काय आणतात, कुठे कुठे ठेवतात त्याच्यावर अगदी सूक्ष्म दृष्टीने पहारा ठेव.

प्रभाकर : महेश्वर, तुम्ही घनश्यामाला पोलीसवेषात आणण्याची खटपट करा अन् काय होते ते ताबडतोब कळवा.

संगीत भावबंधन

लतिका : अनं नंतर येऊन मला भेटा. आणखी एक काम आहे तुमच्याकडे!

प्रभाकर : मालतीताई, महेश्वर, आता वेळ दवडू नका. आपापल्या कामाला लागा. केवढा सोन्याचा दिवस दाखविला परमेश्वराने!

लतिका : जगन्नाथा, तुझी कोणत्या तोंडाने स्तुती करू!

(राग-हिंडोल; ताल-त्रिताल)

स्तव तुझा न करू शके ।

पडताति कोश रिते फिके ॥ ध्रु० ॥

तव गुणकीर्तनि । हतबल सुरमुनि ।

पटु मति थके रसनाहि सुके ॥ १ ॥

(सर्व जातात. पडदा पडतो)

अंक चवथा समाप्त

अंक पाचवा

प्रवेश पहिला

(स्थळ: धनेश्वराचे घर. पात्रे : इंद्र व बिन्दू)

बिन्दू : अग, तो म्हातारा शास्त्री मेला कुठे काळेच करून गेला म्हणे! त्याने आणाशपथा वाहिल्या होत्या ना चांगल्या ! पुरुष हे असेच!

इन्द्र : अग, तो तसाच लबाड होता. आणि दिसायचा तरी किती वाईट, नाही? काय त्याचे ते रूप!

बिन्दू : अग रूपाने राहू देत. नसते एखाद्याला चांगले रूप ! तुझे कुठे रूप अगदी वाया चालले आहे?

इन्द्र : अन् तू अगदी पद्मिनीसारखी असशील! साती अप्सरा ओवाळून टाकाव्या तुझ्यावरून! दुसऱ्याचे बरे बघवत नाही तर आपले डोळे फोडून घ्यावेत; लोकांना का नावे ठेवावी?

(महेश्वर - आंधळा-प्रवेश करतो)

बिन्दू : तूच घे आपले डोळे फोडून! जोडी तरी चांगली शोभून दिसेल त्या आंधळ्या गवयाची आणि तुझी! तो बघ, आलाच.

इंद्र : (महेश्वर) अहो कामण्णा, तुम्ही असे एकटे का हिंडता?

बिन्दू : कुणाला सांगावे रस्ता दाखवायला.

महेश्वर : (स्वगत) गाठले या काळ्या पोरींनी! बाकी लतिकेचा आधार असल्यावर या दोघांची पत्राज ठेवायला नको. (उघड) तुम्ही आहातच ना दोघी !

बिन्दू : (स्वगत) आज यांना अखेरचे विचारते; नाही तर टाकते सांगून सगळ्यांना यांचे चरित्र! (उघड) तुमच्या वचनाची तुम्हांला आठवण आहे ना?

इन्दू : बिंदूताई, लागलीस चोमडेपणा करायला! नका बोलू हो तुम्ही तिच्याशी.

महेश्वर : तुझी आज्ञा मला मान्य आहे.

इन्दू : तिच्याशीच नका बोलू तुम्ही.

महेश्वर : तुझी आज्ञा मला मान्य आहे.

इन्दू : म्हणजे काय हे? दोघींशीही बोलणार नाही तुम्ही? तसे नाही, कुणा तरी एकीशी बोलले पाहिजे.

महेश्वर : 'तसे नाही, कुणातरी एकीशी बोलले पाहिजे!' पण ती एक कोणती हे नक्की करी ना एकदा! हे बघा, मी एखादा स्वयंवराचा पण लावू का? जी आधी पृथ्वी प्रदक्षीणा करून येईल तिच्याशी मी लग्न करीन.

इन्दू : हे काय काही तरी बोलणे?

महेश्वर : तर काय करायचे! मी आपला उगीच पाहतो आहे नुसती गंमत! तुम्हांला काही दयामाला, विचार, काही आहे की नाही? तरुणांना जीवच नसतो की काय? पुष्कळ ऐकून घेतले तुमचे! आता चला, दोघीही एकदम चालत्या व्हा पाहू! होता की नाही? चला एकदम ! त्रास नाही तर!

इन्दू : असे निष्ठुर होऊ नका हो! माझ्या डोळ्यांतल्या गंगायमुना तुम्हांला दिसत नाहीत का?

महेश्वर : (डोळे मिटून इंदूस) कशा दिसतील? अग, मी आंधळा आहे ना? डोळे मिटून पुरात जीव घायचा नाही ना?

बिन्दू : माझ्या डोळ्यांतल्या गंगायमुना तरी दिसत आहेत ना?

महेश्वर : (डोळे उघडून बिंदूस) तुझ्या गंगायमुना दिसताहेत. पण उघड्या डोळ्यांनी आगीत उडी टाकावयाची नाही ना? मी आंधळा का आहे?

इन्दू : आंधळे नाही मग डोळस का आहा?

बिन्दू : (स्वगत) पुष्कळ धीर धरला; आता आंधळेपणाचे गुपित फोडल्याखेरीज यांच्या डोळ्यांत अंजन पडायचे नाही. (उघड) अग इंदूताई, यांचे खरे रूप तुला ठाऊक नाही. कायसे म्हणतात ना, दाखवायचे दात निराळे, तशातला यांचा लपंडाव आहे सारा! यांचे दाखवायचे डोळे निराळे आहेत आणि पाहायचे डोळे निराळे आहेत! हे काही खरेखुरे आंधळे नाहीत. चल, आता हा प्रकार काकांच्या नजरेला आणू म्हणजे यांचे डोळे चांगले उघडतील.

संगीत भावबंधन

महेश्वर : चला, जा. आता मला सत्पक्षाचा जोर आहे, आता तुम्हा दोर्घीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण मी बदललेला आहे. हे बघ, बिंदू, माझे डोळे उघडले ती मी तुझ्या भीतीकडे अशी डोळेझाक करित आहे. (इंदूकडे वळून) आणि इंदू, माझे आंधळे प्रेम आज तुझ्याकडे असे डोळे वटारून पाहात आहे.

इंदू : अगबाई, खरेच! हे आंधळे नाहीत!

(लतिका येते)

महेश्वर : लतिकाबाई, मी तुमचा जन्माचा गुलाम व्हायला तयार आहे की नाही म्हणून तुम्ही विचारले होते ना! भ्रमराच्या त्रासातून वाचविल्यामुळे शकुंतला ज्याप्रमाणे दुष्यंताची जन्माची दासी झाली त्याप्रमाणे बायकांच्या सद्दीच्या दिवसांत तुम्ही जर माझ्या भोवतालच्या यो दोन गांधीलमाश्या पिटाळून लावाल तर मलासुध्दा जन्माची गुलामगिरी कबूल आहे.

लतिका : इंदूताई, बिंदूताई, मला यांच्याशी थोडे बोलायचे आहे.

बिंदू : (स्वगत) आता आमचे बोलणेच राहिले मुळी! (उघड) इंदूताई, चल. जगात गुणाची कुठे पारखच नाही. साऱ्यांची नजर तेवढी रूपावर!

इंदू: लतिकाताई, यांना काकांच्या तावडीत देऊ नको बरे ?

(इंदू व बिंदू जातात)

लतिका : हं, सांगा पाहू काय झाले ते? सरकारी पोशाखात येताहेत का घनश्याम ?

महेश्वर : हो, काय असेल ते असो, मी नुसते सुचविले आणि क्षणभर थांबून त्याने ताबडतोब सरकारी पोशाखात येणे पसंत केले. ते काम बहुशः झाले.

लतिका : बरे, आता दुसरे काम असे राहिले - ही सरबताची कुपी तुमच्याजवळ ठेवा; आणि बाबांनी पिवळ्या कपाटाच्या चवथ्या खणात - चवथ्या किंवा पाचव्या असेल - विषारी औषधाची लहानशी कुपी आणून ठेविली आहे; आता असे करा, हळूच बाबांच्या दिवाणखान्यात जा; आंधळेपणामुळे बाबा तुम्हांला फिरकताना पाहून भ्यायचे नाहीत; शिवाय बाहेर उभी राहून मी तुम्हांला सावध करीनच बाबा आले तर; किंवा दुसरीकडे मी बाबांना तास दिडतास थांबवून ठेविते; हो, हेच बरे! आता तुम्ही एवढे करायचे की त्या विषाच्या ऐवजी त्या कुपीत हे सरबत भरून ठेवायचे. मात्र, फारच जोखमीचे काम असल्यामुळे थोडासा अविश्वास दाखविते याबद्दल क्षमा करा, पण ही रिकामी कुपी घेऊन ठेवा बरोबर आणि ते विष या कुपीत मला दाखवायला आणा. झाले, आता काय? हो, दोन, चार, पाच, वेळा विषाची कुपी आधी सपबताने धुऊन टाका. हे सारे बिनबोभाट होईल ना?

महेश्वर : मी कागद किती शिताफीने काढले तुम्हांला ठाऊक आहेच आता!

लतिका : बरे, जा मग तुम्ही.

संगीत भावबंधन

महेश्वर : ठीक. (स्वगत) छे: बुवा, या बुद्धिमान मुलीबरोबर लग्न म्हणजे खरोखरीच जन्माची गुलामगिरीच! किती बारकाईने पाहते प्रत्येक गोष्टीकडे!

(जातो)

लतिका : आता राहता राहिले एवढे की, हे ऐन वेळी बाबांना कळवायचे कसे? नाही तर बाबांची फसगत व्हायची! कसे कळवावे हे त्यांना त्या वेळी? (विचार करून) हो हो! आजच मोरेश्वर आले आहेत; तेव्हा सर्व हकीकताचे थोडक्यात एक पत्र माझ्या सहीचे लिहून काढते, त्यावर बाबांना पत्ता लिहिते आणि ते मोरेश्वरांच्या जवळ देऊन ठेवते. त्यांना नीट पढून ठेवते की त्यांच्या वडिलांनी हे बाबांना द्यायला सांगितले आहे म्हणून.

आत्महत्येचा प्रश्न उभा राहिलाच तर आयत्या वेळी मोरेश्वरांना ते पत्र बाबांजवळ द्यायला पुढे करावे म्हणजे झाले! वर अर्जट म्हणून लिहिले म्हणजे बाबा ते आधी वाचून पाहतीलच; म्हणजे सर्व भानगड मिटली! शिवाय घनश्यामाच्या हाती गेलेले कागदही आपल्याजवळ सुरक्षित आहेत असेही कळविले म्हणजे बाबांना कसलीच भीती उरणार नाही! हो, हीच युक्ति बरी! आणखी महेश्वरावर नजर ठेवायला मालतीताईला सांगावे म्हणजे त्याही गोष्टीत मन निःशंक झाले. (जातो)

(पडदा पडतो)

•

प्रवेश दसरा

(स्थळ : धनेश्वराचे घर. पात्रे : घनश्याम, धुंडिराज, प्रभाकर, मनोहर, मालती, लतिका, मोरेश्वर, फौजदार वगैरे)

फौजदार : घनश्याम, काही झाले तरी आता तुमच्या कपाळाची शिक्षा चुकत नाही! तुम्ही पेचात पाडलेल्या या गरीब लोकांच्यापैकी एकालाही पकडण्याचा प्रयत्न करू नका, आणि स्वतः सुटण्याचा मुळीच यत्न करू नका! धुंडिराजपंतांची ही लेखी साक्ष तुमच्या विरुद्ध असताना तुमचे काय चालणार? हिने आता तुमच्या जन्माचा सत्यानाश होण्याची वेळ आली!

धुंडिराज : काय? माझी साक्ष? ती कोणती? आणि तिच्यामुळे घनश्याम संसारातून उठणार? छे:! असे कदापि होणे नाही!

फौजदार : (कागद हाती घेऊन) हा पाहा! हा, तुमच्याकडून लिहून घेतलेला खोटा कबुलजबाब!

धुंडिराज : आहे खरी पंचाईत !

संगीत भावबंधन

प्रभाकर : (हळूच धुंडिराजास एकीकडे) काका, गोंधळात कसले पडला! याला वाचवावयाचे ठरलेच का? तेवढा कागद फाडून टाका म्हणजे झाले. म्हणजे घनश्याम सुटला. (धुंडिराज कागदाचे तुकडे करतो) गेला का हो पुरावा?

फौजदार : काकासाहेब, काय केलेत हे! पंचनाम्यात सापडलेला केवढा पुराव्याचा कागद फाडलात! केवढा गुन्हा झाला हा!

धुंडिराज : मग त्याबद्दल शिक्षा भोगायला मी तयार आहे! मुलांना का पुढे करावयाचे? अहो, घनश्याम झाला तरी आमच्यापैकीच - आमच्या धनेश्वरांचा मुनीम !

घनश्याम : काकासाहेब, काय केलेत हे? लतिकाताई, ही खरी दया, ही निरपेक्ष दया! प्राणिमात्र गोगलगाय बनतो तो याच दयेमुळे ! फौजदारसाहेब, काय वाटेल ते होऊ द्या, पण या सत्पुरुषांच्या केसालासुध्दा धक्का लागू देऊ नका!

फौजदार : त्याला तुमच्या वाकड्या मार्गाची मदत नको आहे!

घनश्याम : आता मला आपल्याला टोचून बोलण्याचा राग का यावा? मी एकदाच सांगितले की माझा स्वाभिमान गेला!

महेश्वर : अरेरे, आमचा व्हिलन पार पडला! धनेश्वरमहाराज, न विचारताना आपल्या घरात मी इतका गोंधळ घातला आहे की अखेर पेशवाईत त्रिंबकजी डेंगळ्यानेसुध्दा इतका घोटाळा माजविला नसेल! मला एक क्षमा करा म्हणजे झाले! आता हेच उदाहरण पुढे चालू ठेवायचे म्हणजे व्हिलनचा पश्चाताप हे नाटकाचे एक अंग झाले. त्यावर दुसरे अंग प्रसन्न झालेल्या नायिकेच्या बापाने आपल्या मुली नायकांना देणे. काकासाहेब, एक नायकांची जोडी आणि एक नायिकांची जोडी येथे आहेच. तेव्हा हा समारंभ उरकून टाकावा म्हणजे झाले! आमची खात्री झाली की आम्हीसुध्दा आता नायक नव्हे. आमचे जे साथीदार मोरेश्वर ते नुसते नावापुरते बोलणारे पात्र आहे. घनश्याम कसचा नायक! त्याचे मुळी पाय मोडलेले. तर आता प्रभाकरपंत आणि मनोहरपंत यांना एकदा आता नायक करून भरतवाक्य म्हणा म्हणजे झाले.

धनेश्वर : त्याचा निर्णय मी करतो.

(पडदा पडतो)

ईशप्रशंसा

(राग-भूप; ताल-झपताल)

प्रभु जगति आधार । तोचि हरि भवभार ।

चिंता न निस्सार । बालांसि शोभे ॥ धु० ॥

गगनिं ताराप्रसर । पंकिं मुक्तानिकर ।

संगीत भावबंधन

तरि शुभ्र संसार । उभयांहि लाभे ॥ १ ॥
न्याय सदयचि करी । प्रभु अयचित जरी ।
याच्या न योग्य तरि । आतिमात्र लोभे ॥ २ ॥
भवदाविं तपनाधि । सुखविल निरवधि ।
तोचि करुणानिधि । संकला कृपांभे ॥ ३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रम्हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् !
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

समाप्त

